

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Frihed er det bedste guld
af K. B. Andersen

Regering og rigsdag 1849-1866
af Poul Meyer

Adelen udi Fyn, dens privilegier
af E. Ladewig Petersen

Disputatsoppositioner

Anmeldelser og litteraturnyt

Frihed er det bedste guld

af K. B. Andersen

Ved sin død efterlod tidligere udenrigsminister og folketingsformand K. B. Andersen et håndskrevet manuskript til sine erindringer. Han nåede kun at skrive om den tyske besættelse. Dette afsnit udgives her med fru Grethe Andersens tilladelse. K. B. Andersen plejede efter den håndskrevne kladde selv på maskine at gennemskrive sine manuskripter i al fald én gang til. Det nåede han altså ikke i dette tilfælde, og det må man holde sig for øje, når man læser fragmentet. En enkelt uformidlet sætning beregnet på et senere kapitel er strøget. Nogle få manglende tegn er sat, og behandlingen af 29. august 1943, som var delt på to forskellige steder, er nu anbragt i sammenhæng, ligesom der for overskuelighedens skyld er indsat mellemrubrikker. Ellers er manuskriptet aftrykt ordret.

9. april 1940

To telefonsamtaler 8. april 1940 sent på eftermiddagen husker jeg tydeligt. Det var en helt almindelig dag uden begivenheder, der kunne antyde, at det var Danmarks sidste dag i frihed for mere end fem år.

Jeg opholdt mig i radioens foredragsafdeling, hvor jeg arbejdede for at finansiere min læsning. Foredragsafdelingen holdt til i en lejlighed på 5. sal i Tordenskjoldsgade 5. Flere var vi ikke. Det var før radioen fik elephantiasis. Ejendommen var nabo til Stærekassen, hvor nu Det kongelige Teaters nye scene holder til. I de år var sat stop for teaterdriften, der var blevet en enorm fiasko, og Statsradiofonien disponerede over bygningen. Vi kunne komme derover ved at passere en jerndør i skillevæggen mellem de to bygninger. Direktør F.E. Jensen ringede ved 5-6 tiden om eftermiddagen. Da jeg var eneste tilstedeværende, var det mig, der fik beskeden: »Vi lukker jerndøren i aften«. Nå. Hvorfor mon nu det?

Omtrent samtidig havde jeg den sidste af en række samtaler med kommandørkaptajn A. H. Vedel fra flådestaben – den senere viceadmiral og chef for Søværnet. Samtalerne drejede sig om et meget fredeligt emne. Vi havde kort tid forinden haft en udsendelse for soldater fra hæren. Det var en munter aften i Dalby forsamlingshus i Sydsjælland. Så vidt jeg husker, var Liva Weel og Carl Fischer blandt de medvirkende. Nu var turen kom-

met til Søværnet, og jeg skulle have en samtale med Vedel om, hvordan vi greb den sag an. Vedel havde imidlertid åbenbart travlt den 8. april. Men hen mod aften undskyldte han endnu engang og bad mig ringe næste formiddag, altså 9. april. Så var han helt sikkert parat til at træffe aftaler. Troede han da.

Næste morgen meget tidligt, omkring 5-tiden, blev jeg vækket i det værelse i en af Nørrebros sidegader, hvor jeg var rykket hen, da min tid på Regensen var udløbet. Der var en kraftig flyverstøj, også usædvanlig kraftig. Jeg vendte mig for at sove videre. Men så bankede min værtinde kraftigt på døren og råbte: »Tyskerne er her. Tyskerne er her«. Så gik det stærkt med at komme op. Jeg var på et kort besøg hos mine forældre, hvor jeg medbragte et af de grønne »Oprop«, som de tyske flyvere sendte ned til os, hvad var det her for noget? Jeg måtte straks ind i radioen og høre nyt.

Da jeg kom i Tordenskjoldsgade, fik jeg at vide, at Jens Rosenkjær, afdelingschefen, var på Christiansborg for at tale med radioens minister, undervisningsminister Jørgen Jørgensen. Rosenkjær kom tilbage ved 10-tiden. Han var selvfølgelig lige så chokeret som alle andre, men endnu engang skulle hans ukuelige optimisme og lyssyn spille ham et puds. »De er væk inden aften – måske bortset fra nogle støttepunkter«. Det blev en lang dags søgen mod aften. Den varede fem år og femogtyve dage!

Som sagt skal jeg ikke skrive besættelsestidens historie. Det har andre gjort, jeg var lige ved at sige bedre, end jeg kunne gøre det. Nej, nogle har gjort det helt utroligt dårligt. Men jeg vil altså her alene nævne begivenheder, jeg selv blev involveret i – samlet om nogle af de afgørende datoer i de fem besættelsesår. Hen mod aften ringede biskop Axel Rosendal fra Roskilde. »Kan du ikke komme ud til os i aften, Børge. Vi trænger til nogen at tale med«. Her må indskydes, at Rosendal var blevet præst på Nørrebro i 1914, samme år, som jeg blev født og samme år, som hans eneste datter, Kirsten, kom til verden. Der blev en meget nær forbindelse mellem vore hjem. Fra jeg var et par år gammel kom jeg meget ofte på besøg hos Kirsten, og forbindelsen holdt sig op igennem årene.

Jeg tog altså til Roskilde, hvor jeg også overnattede. I dagens løb havde vi lyttet til regeringens proklamation om, at »den danske regering har under protest besluttet at ordne landets forhold under hensyn til den besættelse, som har fundet sted« og opfordringer til »ro og orden« og kongens ord om at vise »en fuldtud korrekt og værdig optræden«.

Næste morgen ringede mor og fortalte mig, at min fætter, Jørgen Andersen fra Skovby på Fyn, var faldet i kampene ved Bredevad i Sønderjylland. Det gjorde stærkt indtryk på mig. Hans og andres kampindsats fandt sted efter kapitulationsafgørelsen efter forhandlingen på Amalienborg. Hvor-

dan kunne det gå til? Hvad var der egentlig foregået i denne uhyggelige morgenstund? Jeg tog afsked med bispefamilien og rejste tilbage til København.

Der har været sagt og skrevet meget om de indberetninger fra det danske gesandtskab i Berlin i de første dage af april, som helt klart utvetydigt skulle have fortalt den danske regering, hvad der forestod. Både af politiske grunde, men også af de personlige grunde, Jørgens som det kunne synes urimelige offer, studerede jeg alt tilgængeligt materiale. Desuden havde jeg samtaler med nogle af de politikere, der havde været med i de afgørende drøftelser. Jeg erindrer, at jeg blandt andet havde en samtale med Ole Bjørn Kraft i folketinget. Senere, da jeg blev forstander på Roskilde Højskole, gennemgik jeg, som et led i historieundervisningen, indberetninger fra Berlin og spurgte eleverne, om de turde tolke det grundlag, der dengang forelå for dem, der skulle tage beslutninger, som så indlysende klart, som det senere af angribere af regeringens holdning i de afgørende dage er blevet hævdet, det var. Det er nemt at være bagklog omkring 9. april.

Det vil sprænge rammerne her, hvis jeg skulle foretage en detaljeret gennemgang af materialet. Den første alarmerende indberetning fra den danske gesandt i Berlin, Herluf Zahle, kom til København med kurér 4. april. Den byggede på kilder inden for Værnemagtens Overkommando. I næste dags rapport, fra marineattachéen, kommandørkaptajn Kjølser, gøres der opmærksom på den mulighed, at meddelelsen om forestående aktioner kan være inspireret af Overkommandoen, »der af en eller anden grund netop tilsigter publiceringen af sådanne alarmerende rygter«. I værket »Danmark besat og befriet« gør Hartvig Frisch i en note opmærksom på, at »disse linier har hr. Kjølser i sit agitationsskrift ladet udgå, fordi de talte til fordel for regeringen«. Herluf Zahle siger i sin indberetning af 5. april, at meddelelser fra »utilfredse officerer« måske må tages med et vist forbehold og at han kun er i stand til at meddele fakta, men ikke at drage konkrete konklusioner af mere eller mindre alvorlig art. Situationen kan dog, skriver Zahle, blive yderst alvorlig i løbet af dage eller timer. Dagen efter sluttede Zahle sin indberetning med en bemærkning om, at han har hørt sige, at den tyske generalstab »ikke særlig gerne ser en udvidelse af fronterne under hensyn til den ønskelige koncentration på Vestfronten«. Beretningen af 8. april, hvori Zahle viderebringer, at den svenske gesandt fra en god kilde har erfaret, at de tyske planer skulle gå ud på en hel eller delvis besættelse af Danmark og Norge, nåede først frem natten mellem 8. og 9. april.

Næste gang jeg stødte på Herluf Zahles navn var på det salmeblad fra hans begravelse som stadig lå i ruinerne af gesandtskabsbygningen i Berlin, da jeg som udenrigsminister besøgte den i 1975.

I årene siden 1940 mødte vi i den sikkerhedspolitiske debat igen og igen ordene »Aldrig mere en 9. april«. Hvad de ord betød, redegjorde jeg for i indledningen til min bog »Pusling-landet vågnede«, udgivet af Atlantsammenslutningen i 1980:

»»Aldrig mere en 9. april« kom til at betyde, at vi tog konsekvensen af en situation, Danmark havde befundet sig i i mange år, men ikke åbent villet vedgå, nemlig at vi ikke kunne eller ville henligge som et militært tomrum, men heller ikke havde reelle muligheder for alene at opbygge et effektivt forsvar mod et angreb«.

Trods den klare definition af »Aldrig mere en 9. april«, som i årene siden 1940 har været baggrunden for enhver seriøs sikkerhedspolitisk debat, fandt jeg alligevel anledning til i en større artikel i Berlingske Tidende's gæste-serie »Det frie ord« i oktober 1947 at skrive om forsvarspolitisk tågedannelse netop i denne forbindelse. Det hang sammen med, at der i forbindelse med opgøret efter befrielsen om begivenhedsforløbet i april 1940 hævdede sig røster, der gjorde det påkrævet at understrege, at en almindelig forhåndsbeslutning om, at værnene skulle sættes ind under alle tænkelige angrebssituationer, ikke kunne træffes af de militære myndigheder og ikke engang af de politisk ansvarlige instanser, men at der måtte træffes en politisk afgørelse under hensyn bl.a. til faktorer som den udenrigspolitiske stilling og vilkårene for civilbefolkningen. Altså: der måtte altid i det afgørende øjeblik ske en politisk afvejelse.

Det var ikke særlig populær tale dengang. Og umiddelbart efter min artikel, der også rummede et forsvar for forsvarsministeren fra 9. april, Alsing Andersen, blev serien »Det frie ord« standset. Grænserne for ytringsfriheden i Pilestræde var altså den gang snævrere end i dag.

Dansk Ungdomssamvirke

Hurtigt efter 9. april måtte jeg genoptage eksamenslæsningen selv om de nye politiske nationale vilkår unægteligt virkede noget distraherende, for at sige det mildt. Sideløbende med forberedelsen til den afsluttende eksamen i juni – som jeg bestod med en pæn førstekaraktter efter i sidste fag at have dokumenteret min viden om prisdannelsen på kalvekød – var jeg udover radioarbejdet optaget af arbejdet med oprettelsen af Dansk Ungdomssamvirke, som jeg var medstifter af og De ældres råd, som jeg blev sekretær for.

Allerede umiddelbart efter 9. april blev der fra forskellige side taget initiativ til dannelsen af et bredt samarbejde mellem de mange ungdomsforeninger, politiske, folkelige, nationale og kristelige, og i juni fandt stiftelsen af

Dansk Ungdomssamvirke sted – helt bevidst uden offentlig omtale endnu et stykke tid. Poul Hjermind fra K.U. blev formand for arbejdsudvalget og Poul Hansen fra D.S.U. blev landssekretær. Jeg deltog i egenskab af formand for den grundtvigske Studenterkredsen. D.U.s formål var »at yde bistand til danske ungdomsforeningers arbejde på et nationalt og kulturelt grundlag for derigennem at fremme ungdommens vilje til danskhed og ansvarsbevidsthed over for fædrelandet, på dansk friheds grund at styrke samhørigheden inden for den opvoksende slægt og skabe respekt for Danmarks historie og fortid og tillid til Danmarks fremtid«. Og det understreges, at D.U.s arbejde skete på upolitisk grundlag eller rettere på ikke-partipolitisk grund, selv om vægten blev lagt over på at styrke netop den politiske front, fordi det var den, der var mest truet.

D.U.s forretningsfører i de første vanskelige opbygningsår blev Knud Gedde, der kom fra forretningsførerstillingen i K.U. Han viste sig at være fremragende til denne ingenlunde lette post. Han ejede evnen til at skabe tillid om sig i den meget brogede kreds, D.U. udgjorde. Jeg mindes mange aftner og søndage, hvor vi holdt møder sammen – han, der var langt den ældste, altså som repræsentant for ungdomsorganisationernes samarbejde, jeg som sekretær for De ældres råd. Der blev givet information både om det organisatoriske arbejde og ikke mindst informationer og undervisning vedrørende den aktuelle situation ude og hjemme, som ikke kunne gives på censurens vilkår.

Gedde blev iøvrigt i 1946 formand for D.U.s afløser, Ungdomsorganisationernes Fællesråd, som skulle være det forum, hvor der blev arbejdet med ungdomsproblemer i efterkrigsårene.

Dannelsen af D.U. skete ikke uden vanskeligheder. Nogle ville ikke have Radikal Ungdom med. De følte, at de radikale, specielt udenrigsminister P. Munch, havde et helt særligt ansvar for begivenhedsforløbet 9. april. K.F.U.M. og K. meldte fra, fordi det kristne budskab ikke var »det ufravigelige arbejdsgrundlag«. Sjældent om nogensinde aftegnedes så klart, at K.F.U.M. og K. intet havde lært af Grundtvigs tale om »Menneske først, og kristen så«. De havde heller ikke forstået, hvad Grundtvig mente med ordene:

Er os tomme ord og lyde
eget folk og fædres land,
ved vi ej, hvad de betyde
mere end mængde, muld og strand.
Tomt er og hvert ord, vi tale
om Guds Riges bjerg og dale
om Guds folk og menighed«.

Denne folkelige tale forstod M. og K. ikke. Men det var ikke ensbetydende med, at ikke mange M. og K.'ere som enkeltpersoner tog del i D.U.s virksomhed.

Debatten om D.U.s formål ville nok have fået en anden karakter, om Hal Koch var kommet med i drøftelsen på et tidligere tidspunkt end det skete. Han havde nemlig en helt anden opfattelse af, hvad kampen drejede sig om. Men han kom først med i billedet fra oktober 1940, hvor han blev valgt til formand for D.U.s repræsentantskab – ikke uden dramatik. Victor Gram fra D.S.U., der havde et ret hidsigt temperament, gik fra mødet i protest. Jeg sad bag ham og så, hvordan han først blev rød helt om i nakken af bar galde, derefter skubbede sin stol tilbage under behørig larm og demonstrativt forlod lokalet.

Inden vi nåede så langt var meget hændt.

Niels Bukh og Kaj Munk

Der var andre, der havde tanker om at samle ungdommen. Forstander Niels Bukh fra Ollerup Gymnastikhøjskole udkastede en tanke om en samling alene af fire foreninger – De danske Skytte- Gymnastik- og Idrætsforeninger, De danske Gymnastikforeninger, De danske Ungdomsforeninger og Dansk Nordisk Ungdomsforbund. De skulle danne Danmarks Ungdomsforbund. De fire foreninger var helt upolitiske og stærkt nationale. Det nye forbund skulle være Danmarks eneste statsanerkendte og statsunderstøttede. Og så følger i Bukhs forslag – som jeg stadig opbevarer bærende hans underskrift – den lidt komiske tilføjelse (i hvert fald på landet): Ungdom vil have handling. Inspirationen sydfra var mere end tydelig.

Det kunne Kaj Munk, der ikke lod nogen lejlighed i denne første afgørende besættelsessommer til at træde og træde dybt i spinaten selvfølgelig ikke lade gå fra sig. I juli havde han i en tale ved elevmødet i Ollerup for en tusindtallig ungdomsskare hyldet Hitler i meget stærke vendinger og vendt sig mod demokratiet, som han ikke »haft børn med«.

Allerede i befrielsessommeren 1945 pegede jeg – i en kronik i Social-Demokraten og i nogle indlæg i Højskolebladet – på Kaj Munks udtalelser fra denne førkrigs sommer. Jeg gav udtryk for, at det politiske og folkelige syn, som gik sejrrigt ud af kampen mod nazismen, ikke havde Kaj Munk blandt sine tilhængere på det tidspunkt, hvor det var mest i fare, nemlig i 1940. I sin Kaj Munk-biografi »Ordets dyst og dåd« bekræfter Niels Nøjgaard de refererede udtalelser, men giver udtryk for, at min kritik vistnok overvurderede faren for »folkelig udgliden«. Det er vi altså uenige i.

1. sept. 1940 rykkede Kaj Munk igen ud denne gang med en stor artikel i Nationaltidende 1. sept., en hyldest til Niels Bukh og hans planer. Kaj Munk gav udtryk for beundring for stærke mænd i andre stater, der forstod at give ungdommen en ånd, og som tog sig af de unge både tidlig og silde, så de var holdt i ånde og sysselsat. Nu måtte der skabes et samlet og sundt ungdomsarbejde i Danmark.

Det lød jo hverken særligt dansk eller demokratisk. Det var det heller ikke. Kaj Munk var tydeligvis helt uvidende om D.U.s eksistens. Så snart jeg havde læst artiklen – det var en søndag – ringede jeg til Poul Hjerminde og sagde til ham, at nu måtte vi træde offentligt frem. Han var helt enig, og dagen efter kunne dagspressen berette om dannelsen 25. juni af Dansk Ungdomssamvirke. Bukhs og Kaj Munks planer kom der heldigvis for dansk ungdom ikke noget ud af.

De ældres råd dannedes i juni 1940 med det formål at støtte D.U., blandt andet økonomisk, og inspirere til øget folkelig oplysningsvirksomhed landet over. Det var, hed det, ikke nok at vække stemninger. Oplysning og viden skal befæste stemninger. Det var en kreds, der først og fremmest byggede på højskolefolk og andre af grundtvigsk observans. I spidsen stod undervisningsminister Jørgen Jørgensen, medicinaldirektør Johs. Frandsen, afdelingschef Jens Rosenkjær, biskop Axel Rosendal og indenrigsminister Knud Kristensen. Når jeg blev sekretær for »De ældre« hang det vel sammen med, at jeg kendte Jørgen Jørgensen fra mit arbejde i radioen, at jeg havde mit virke i Rosenkjærs afdeling, og at jeg midlertidigt havde slået mig ned i Roskilde Bispegård for at fuldende eksamlæsningen netop i de dage, hvor det stiftende møde fandt sted i den gamle Stændersal, som var en del af bispeboligen, altså den sal hvor stænderforsamlingen for Østifterne havde haft sine møder i 1830'erne og 40'erne. Rosendal pralede med megen ret af, at folkestyrets vugge havde stået i hans soveværelse.

Og så er scenen klar for beretningen om Hal Koch's helt væsentlige drejning af D.U. fra det danske kulturelle over til det efter Hal Kochs mening samlende – netop det, vi hidtil havde holdt i baggrunden: det politiske.

Hal Koch

Hal Koch kom først ind i D.U.-kredsen i løbet af efteråret 1940. Det var vigtigt for D.U. at finde en formand der ikke kom fra en af de politiske ungdomsforeninger. Det kunne give et fejlagtigt indtryk af slagside.

De danske kommunister, der i denne første sommer i Hitler-Stalinpagtens broderånd gjorde, hvad de kunne for at svække dansk sammenhold, var også på færde her. Det kommunistiske Arbejderbladet skrev om D.U. under overskriften: »D.S.U. har meldt sig ind i K.U.«.

Hal Koch var professor i kirkehistorie ved Københavns Universitet. Han tog ikke del i den offentlige debat, men var vel anset for nærmest at høre til et sted omkring Socialdemokratiet. I September 1940 kom han pludseligt i offentlighedens søgelys, idet han indledte en forelæsningsrække om Grundtvig. Det blev et tilløbsstykke, der, hvad kulturel politisk betydning angår, blev sammenlignet med Georg Brandes' skelsættende forelæsninger 70 år tidligere om det moderne gennembrud.

Og pludselig opstod hos Hjermind ideen: her var det rigtige emne som formand for D.U.s repræsentantskab, altså den markante skikkelse udadtil, medens Hjermind og Poul Hansen fortsat kunne lede dets praktiske virksomhed gennem arbejdsudvalget. Tanken opstod i sidste øjeblik inden repræsentantskabsmødet 31. oktober og kom for mange, ikke alene for Victor Gram, som en overraskelse. Hal Koch blev hermed helt spontant en ledende skikkelse i den folkelige samling og debat i de kommende år.

Først efter valget af Hal Koch blev det klart, at han så temmelig anderledes på D.U.s formål og opgaver, end de tanker, der hidtil havde været fremme.

Det kom overraskende stærkt til udtryk i en lukket sammenkomst i en meget begrænset kreds i et lokale oppe under Studenterforeningens tag i november. I mødet deltog D.U.s arbejdsudvalg og daglige leder Knud Gedde og så De ældres råd. Inden vi gik til mødet, havde Jørgen Jørgensen, Frandsen, Knud Kristensen, Rosenkjær og jeg (Rosendal havde meldt afbud) et formøde på Christiansborg, hvor vi blev enige om, hvilken holdning vi skulle indtage til den kommende tids samarbejde.

Men alle kegler, både vore og D.U.s hidtidige, blev væltet af Hal Koch den aften.

Kort refereret var hans budskab, at det, det nu drejede sig om, var en politisk kamp. Den ville han gerne være med til. Hvis han ikke fandt forståelse for det, måtte vore veje hellere skilles. Den nationale stemning var ikke tilstrækkelig som værn i den kamp, der nu forestod. Og kulturelt? – hvad kunne vi samles om på det felt? Opgaven måtte være at politisere ungdommen. Kampen for Danmark var en politisk kamp. Vi skulle arbejde for folkestyret. Det kunne samle alle i D.U., og det måtte være opgaven at sørge for, at forståelsen for det demokratiske styre kunne overvintre, så vi var parat til at få det til at fungere igen efter en måske meget lang besættelse.

Forbløffelsen bordet rundt var stor, og der blev givet udtryk for uenighed fra næsten alle mødets deltagere. Også jeg gav udtryk for mange betænkeligheder. Jeg kom dog ret hurtigt til det resultat, at Hal Kochs linie var afgørende rigtig og helt central. Det var en af de første gange, men bestemt ikke sidste gang, at jeg bedømte en politisk situation forkert. Da jeg i 1970 blev partisekretær, sagde jeg til Krag, at han altid skulle spørge mig først og så gøre det modsatte, så kom han ikke helt galt af sted.

I det første nummer af Dansk Ungdomssamvirkes blad, Lederbladet, gav Hal Koch udtryk for sit principielle syn, idet han fremhævede, at D.U. for det første havde som opgave at støtte det nationale arbejde i landets ungdomsforeninger, for det andet at fremme dansk folkelig vækkelse, hvor det er de lokale foreninger, der må finde vej, og for det tredje at arbejde på dansk friheds grund, altså en tilslutning til det frie folkestyre, som er »forudsætning og grundlag for det hele«.

Hal Koch blev i de kommende år i helt utrolig grad ledende i den politisk-folkelige debat gennem en omfattende mødevirksomhed landet over og som det inspirerende midtpunkt i Dansk Ungdomssamvirkes leder-kreds. Det ville være for fladt at sige, at han var populær. Han var højt respekteret. Der gik først revner i lakken, da han med henblik på efterkrigstiden betone de de sociale forpligtelser, som det nationale og politiske sammenhold under besættelsen måtte forpligte til. At det nationale skulle indebære forpligtelser over for mindre velstillede, det var for mange ikke mindst i de grundtvigske landbokredse meget lidt indlysende.

»Rigets bedste mænd«

Det vil være nødvendigt at erindre, at baggrunden for dannelsen af D.U., af De ældres råd og af det tværpolitiske samarbejde mellem de demokratiske partier på Rigsdagen, altså minus nazister og kommunister, var en udbredt og forståelig rådvildhed efter chock'et 9. april og Hitler-styrkernes fremstormen – også i Norge, Belgien, Holland, Luxembourg og Frankrig, samtidig med at Mussolini regerede i Italien og Franco i Spanien. Sverige befandt sig i en trængt situation med sin elastiske neutralitet, og der var alene Churchill's England til at kæmpe mod nazisme og fascisme. En tysk sejr tegnede sig som den sandsynlige mulighed.

I denne situation var der ikke mangel på dårlige råd fra mange sider.

Kaj Munks Hitler-hyldest er nævnt. Men han var ikke ene om at holde på den forkerte hest.

Ved regeringsomdannelsen i juli blandede kongen sig i personspørgsmå-

let på en særdeles ukorrekt måde, som kun fik lov at passere på grund af den tvangssituation, landet befandt sig i. Den socialdemokratiske redaktør, Peder Tabor, der fulgte begivenhederne på nærmeste hold, skriver i sine »Nærbilleder«: »På Christiansborg, hvor atmosfæren i forvejen var nervøs, fremkaldte kongens standpunkt en ganske usædvanlig ophidselse, som greb rigsdagsmændene nogenlunde uden partiskel. Mest højroestet gav Christmas Møller i vandrehallen sin vrede afløb i drastiske indfald mod kongemagten«. Det sidste lyder troligt nok, når jeg tænker på min første samtale med Christmas Møller umiddelbart efter 5. maj 1945, da han var blevet befrielsesregeringens udenrigsminister. Den konservative leder gav ved den lejlighed en mildest talt barsk vurdering: Kongen er en l... – han har kun haft tanke for at bevare dynastiet.¹

Jeg kunne ikke være uenig med ham. Christian den tiende respekterede – i modsætning til hans efterfølger – ikke de demokratiske spilleregler for forholdet mellem konge og parlament.

En kronik i Social-Demokraten i efteråret 1946 afsluttede jeg med at spørge, med hvilken begrundelse kongen havde fået overrakt modstandsbevægelsens armbind, når man tog hans udtalelser og holdninger under besættelsen i betragtning.

Det var mindre velbetænkt. Ikke fordi der ikke var baggrund for at rejse det spørgsmål, men fordi det uundgåeligt måtte opfattes, som om jeg vil tillægge kongen et politisk ansvar, som han selvfølgelig ikke har og ikke skal have i et normalt fungerende demokrati.

Information beskyldte mig i første omgang for »majestætsfornærmelse«. Det var nu så meget igen. Nogle dage efter satte Erik Seidenfaden den debat, min artikel gav anledning til, og også mig, på plads ved at påpege det forkerte i, at »skyde kongen frem som dæksmand for en politik, for hvilken alene den politiske magt er ansvarlig«. Den tilrettevisning tog jeg til mig.

Blandt de kræfter, der forsøgte at svække folkestyret i 1940, var de såkaldte »rigets bedste mænd«, en kreds af fremtrædende erhvervsfolk med ingeniør Knud Højgaard i spidsen. Denne kreds rettede henvendelse til kongen med opfordring til dannelse af en regering af »politisk uafhængige, frit stillede mænd«. Man kunne nemlig ikke tillægge politikernes bedømmelse af den foreliggende situation virkelig betydning. Som statsminister

1. På en synopsis til dette kapitel har KBA som et andet eksempel på Christmas Møllers drastiske udtryksform skrevet:

Telefonsamtale med Christmas Møller få dage før hans død (den dag, jeg havde kronik i Nat.tid.): »Er De blevet Konservativ?« (Hvorfor) »For så vil jeg sgu ikke have med Dem at gøre – dér sætter jeg grænsen«.

ønskede kredsen Stauning udskiftet med prins Axel! Denne torpedo mod folkestyret og parlamentarismen var selvfølgelig en himmelråbende naiv tanke, der viste ophavsmændenes totale mangel på dømmekraft. Men den kunne være blevet farlig, hvis ikke kongen – der åbenbart nu i modsætning til i juli var kommet til fornuft – afviste at forhandle med Højgaard-kredsen uden statsminister Staunings tilstedeværelse. Så der kom ikke mere ud af den sag.

Et særligt kapitel i historien er sommeren 1940 som blev skrevet af de danske kommunister med Aksel Larsen i spidsen. De var – det skal indrømmes – i en vanskelig situation på grund af den rygdækning, Hitler-Stalin pagten gav de nazistiske styrker under felttoget i det demokratiske Europa. De kunne altså ikke angribe nazisterne, men havde det været nødvendigt direkte at støtte dem og forsøge at undergrave modstanden mod den nazistiske krigsførelse?

Aksel Larsen gav på et møde i København i april 1940 udtryk for, at ansvaret for besættelsen måtte Socialdemokratiets førerklige og den socialdemokratiske presse dele med den englandsorienterede kapitalistklasse. Krigsherrerne i London måtte klare sig uden støtte fra de danske arbejdere og det danske folk. Og det kommunistiske Arbejderbladet opfordrede i juli – da Hitler stod på magtens tinde – til at standse denne krig, der intet havde med demokrati eller frihed at gøre!

Under et feriebesøg i Dresden i 1980 bad jeg om at få lejlighed til at besøge Andersen-Nexø-museet. Jeg måtte benytte denne lejlighed til at se minderne om »Pelle Erobreren«s forfatter, som jeg også havde truffet personligt, da jeg i 1939 havde ansvaret for radiotransmissionen af hans 70-års fest på Bellahøj. Det var en interessant samling, men i mine øjne skæmmet af grov historieforfalskning vedrørende de danske kommunister under besættelsens første år. Det foranledigede mig til at give de to sikkerhedsfolk, der fulgte mig, en grundig lektie om situationen dengang. Det var nyt og overraskende for dem – og bekom dem ikke godt.

Disse eksempler – andre kunne nævnes – på dårlige råd fra Kaj Munk, Niels Bukh, Knud Højgård og Aksel Larsen giver indtryk af den baggrund, politikere fra de demokratiske partier, ungdomsorganisationer og de folkelige kredse havde at udføre deres arbejde på.

Disse røster var i den forstand farligere end de danske nazister. De var i modsætning til Frits Clausen og hans nazister agtværdige borgere, der blev lyttet til. Netop derfor var deres undergravende virksomhed overfor folkestyret, og det samarbejde, situationen krævede, en så stor belastning.

Et særligt barokt tilfælde var »vor nationale skjald«, som Valdemar Rør-dam af et nazistisk studenterblad blev udnævnt til at være. Det var rigtigt,

for så vidt som hans sange »Danmark i tusind år« og »Sorgløst kan vi ej synge dit navn, Danmark« hørte til det faste repertoire ved de folkelige møder. For mig kneb det at synge med, efter at Valdemar Rørdam i et digt i 1941, da Hitler angreb Sovjet, kom med den helt store lovprisning af de nazistiske styrker: »Så kom den dag, som vi har ventet længe! Nu viser tysken sig sin kampkraft værd«. – »Ved selvtugt, flid, kampmod og offerglød blev Hitlers Tyskland vort Europas hjerte«. Et klart udtryk for forskellen mellem et folkeligt dansk livssyn og en u-dansk chauvinisme. Nogle måneder efter bad Valdemar Rørdam i et nyt digt »Til Danmark« om undskyldning: »Har jeg talt højt, mor, ved din sygeseng, sagt sandhed hårdt, mer hastigt end jeg skulde«... »Tilgiv dog, og forstå din gamle dreng!«

Kumbel blev inspireret til et gruk i Politiken betegnet »Stridsfiluren«:

»Enhver som råber vidt og bredt
sit standpunkt, har ihvertfald et.
Enhver, som tar et standpunkt men
forarger, kan ta om igen. Men
gør det dig beklemt og kold at være
i et standpunkts vold, og vil du
gå i alles sold og høste bifald
mangefold – så »undskyld dig
... med forbehold!«

Statsradiofonien

I september 1940 blev to meget forskellige begivenheder af store dele af befolkningen taget som anledning til at demonstrere nationalt sammenhold.

Den ene var indvielsen af Grundtvigskirken på Bispebjerg i København. Den fandt selvfølgelig sted på Grundtvigs fødselsdag, 8. september, med deltagelse af kongehus, regering og først og fremmest de mange landet over, der gennem mange år havde ydet bidrag til opgavens løsning. Jeg overværede begivenheden fra første parket, fordi jeg var udset til at lede »ordens-marskallerne«, som Studenterkredsen leverede. Jeg havde iøvrigt det forhold til den kirke, at jeg med mine forældre havde været med både i 1921, da grundstenen blev nedlagt på Grundtvigs fødselsdag, og i 1927, da tårnet blev indviet som midlertidig kirke på Fandens fødselsdag i december. Så jeg følte mig på hjemmebane, da jeg i 1955 blev valgt til at afløse Hedtoft som folketingsmedlem for Bispebjergkredsen og blev budt velkommen ved et møde på Grundtvigsskolen.

26. september 1940 fyldte kong Christian 70 år. Også den dag fik karakter af en stor folkefest. Piet Hein svingede sig i dagens anledning op til de helt store højder:

Eventyrets purpur
er en ganske billig hessian
mod den kærlighedens kåbe
som vi kaster om Kong Christian.

Radioens bidrag var det længste radioprogram, der endnu havde set dagens lys. Det var selvfølgelig blevet til ved et samarbejde mellem alle radioens afdelinger. Min særlige indsats var sammen med Hans Hartvig Seedorff et program, »Dagens gerning i Danmark«, hvor vi forsøgte at give et billede af arbejdets og dagligdagens Danmark med indslag fra landets forskellige egne. Programmet var udsprunget af ønsket om at portrættere det hverdagens Danmark, der denne dag festede »midt i en jærntid«, som Jonas Lie engang skrev.

Den dag lod den tyske censur, som vi dagligt måtte døje med, os nogenlunde i fred. Censurens smålighed og ubegavede fremfærd voldte ellers F. E. Jensen og Rosenkjær mange kvaler. Dens afgørelse kunne dog også kalde på smilet, fordi der ikke altid blev skredet ind, hvis man var »grov nok« – så ville tyskerne ikke altid være bekendt at føle sig ramt. Men hvis man forsøgte at »tale i gåder«, blev man måske stoppet. Det skete for lægen og forfatteren Norman-Hansen, der i 1940 stadig – 79 år gammel – var en meget benyttet foredragsholder. Han måtte blandt andet undlade følgende betragtning: »Den som slentrer, ser måske verden fra en anden side end den, som marcherer – manganen, som marcherer, ser måske slet ingenting – det tør jeg ikke afgøre noget om.«

Fra 1. november blev jeg fast ansat i Danmarks Radio, hvor jeg på det tidspunkt havde virket i fem år. Den fyrstelige aflønning var ca. 400 kr. om måneden.

De emner, vi i foredragsafdelingen var mest optaget af inden for de mulige grænser, var dansk kultur, folkestyret, danske egne, dansk folkeligt liv og lignende. Det var ikke et forsøg på at »tale udenom«, men tværtimod at være med til i en mørk periode at værne om dansk egenart. Det var alle forskelle til trods – med forbillede i sønderjydernes indsats i udlændighedsårene fra 1864 til 1920.

Vi spillede på mange forskellige strenge. Et nyt og meget markant indslag var indførelsen af studiekredse i forbindelse med radioudsendelser. Radioen arrangerede ikke alene udsendelser, men udgav grundbøger og

forsynede de kredse, der ønskede det, med studiebreve i forbindelse med de enkelte udsendelser. Starten blev gjort med »De danskes veje«, en udsendelsesrække i vinteren 1940/41 om dansk indsats ude i verden – fra vikingerne til moderne ingeniørvirke. Men gennembruddet kom med »Borger i Danmark«, der blev noget i retning af et symbol for oplysningsarbejdet om det frie folkestyre.

I en udsendelse i sept. 1941 indbød jeg lyttere til at være med i et samarbejde vinteren igennem i lyttergrupper. I samme udsendelse fortalte lektor Frantz Wendt om indholdet af serien »Borger i Danmark« og cand.polit. Poul Nyboe Andersen om den anden af vinterens serier »Pengevæsen og finanser«. Grundbøgerne kunne købes for den formidable pris af 1 kr. Forord i »Borger i Danmark« indledtes med ordene: »I april 1940 brød det europæiske uvejr ind over vort lands grænser, og endnu er der ingen, der ved, hvorledes Danmark vil stå stormen igennem«. Og så handlede forordet iøvrigt om vigtigheden af, at stemninger og følelser omsættes i ærligt arbejde og villig tjeneste gennem oplysning om de borgerlige rettigheder. Hvem der skrev forordet, husker jeg ikke – men afslutningen er tydeligvis skrevet af Hal Koch og fremhæver det folkelige styre, der stiller større krav end nogen anden styreform, fordi målet var så højt i en ubetinget anerkendelse af hvert enkelt menneske. De danske nazisters blad Fædrelandet angreb i voldsomme vendinger »den forløjede serie«, som havde til opgave at bekæmpe den nye tids tanker. Vi blev også truet med, at den dag, de kunne indhente løggen, der marcherer gennem radioen, ville der falde en sprængbombe, før tilflugtsrummet blev nået. Det var jo barske ord – men de gjorde ikke noget indtryk på os.

Sådan kunne vi udtrykke os, men det var også tilstrækkeligt til at blive forstået og blive budt velkommen hos vældig mange.

Jeg har gemt et lille minde om en af disse udsendelser, en seddel, der siger noget om det beskedne niveau, vi dengang bevægede os på. Det var en henvendelse til direktøren, med afdelingschefens påtegning:

»I udsendelsen »Borger i Danmark« i morgen onsdag medvirker bl.a. fhv. udenrigsminister, dr. P. Munch, fhv. indenrigsminister, dr. O. Krag, folketingsmand Ole Bjørn Kraft og folketingets formand Hans Rasmussen – altså folk, der er så optagne, at det i høj grad må betragtes som en tjeneste, de gør os, at medvirke direkte i en aftenudsendelse med meget korte indlæg.

Jeg vil gerne udover honoraret give dem en pæn behandling og bl.a., som naturligt er, byde dem på en kop kaffe i marketenderiet efter udsendelsen, om de måtte have tid og lyst dertil.

Vil jeg kunne få refunderet udgiften hertil (ca. 5-6 kr.) – eller må jeg selv afholde dem?«

Jeg mener ikke at være fedtet – men det drejede sig dog om et beløb svarende til omkring en halv dagløn.

Direktøren resolverede: »De må give mig regningen.«

Livets vante gang – og dog

Foruden denne udsendelse dyrkede vi dansk kulturs mange forskellige felter, søgte at give billeder af danske egne gennem medvirken af lokale kultur- og erhvervsfolk.

Livet gik jo på mange måder sin vante gang i de første besættelsesår – og dog.

For at forklare dette »dog« vil jeg referere et synspunkt fra en tale af Arthur Koestler holdt ved en international forfatterkongres i 1941. Det er måske et lidt langt indskud, men giver udtryk for en tankegang, jeg ofte er vendt tilbage til, fordi den udtrykker en almengyldighed sandhed – også for andre end forfattere.

Koestler taler om »Romanforfatterens fristelser«. Han fortæller, at den russiske forfatter Turgenjev kun kunne skrive, når han sad med fødderne i en spand varmt vand under sit skrivebord og med ansigtet vendt mod det åbne vindue i sin stue. Koestler tror, denne stilling var typisk for romanforfatteren. Spanden med det varme vand repræsenterer inspirationen, det åbne vindue verden udenfor.

Den første og største fristelse er at trække gardinerne for og lukke skodderne i. Det virker som en naturlig handling. Forfatteren må koncentrere sig. Men bag de lukkede skodder fødes drivhusplanter.

I fristelse nr. 2 mærkes vinduet som en dragning. Forfatteren læner sig ud ad vinduet. Men for at kunne læne sig langt ud ad vinduet har forfatteren taget fødderne op af spanden med det varme vand. Han er ophørt med at være forfatter og er blevet reporter.

På dette sted en parentes i parentesens. Engang i 50'erne havde vi på Roskilde Højskole besøg af Hans Kirk, på en gang en forfatter med et klart og konsekvent marxistisk kultursyn og samtidig den højt skattede forfatter til først og fremmest »Fiskerne« og erindringerne »Skyggespil«. Jeg spurgte ham om, hvor skellet efter hans mening gik mellem digtning og propaganda, mere konkret, om han ville henregne for eksempel hans da netop udkomne bøger, »Djævelens penge« og »Klitgaard og sønner« til digtning, svarede han blot med et skuldertræk. Jeg bad ikke om mere svar, mens eleverne hørte på det. Parentes slut.

I fristelse nr. 3 i Koestlers fremstilling står vinduet på klem, og gardiner-

ne er trukket for, så forfatteren kun ser en begrænset del af verden udenfor, mens de mere smertelige og truende syner er skjult for forfatterens øje. Så får man værker skabt på brudstykker af fænomenerne udenfor: kærlighed uden sex, arbejde uden sved, klasseforskelle uden misundelse.

Og så kommer vi til Koestlers påvisning af den vej, hvorfra fristelsen prøver at lokke forfatterne – og jeg vil tilføje alle os andre – på afveje.

Forfatterens blik er indstillet på et hus og en have, i haven en ung pige med en buket roser i hånden, ventende på sin kæreste. Pludselig, siger Koestler, forfærder vi forfatteren ved at spørge, om han ikke har glemt fabriksskorstene i baggrunden, atomsprængningen og koncentrationslejrene? Ikke fordi disse emner skal trækkes ind i billedet. Koestler savner ikke fabriksskorstenen i billedet, men i forfatterens sind. Den fuldendte roman forudsætter et vindue på vid gab, forfatteren må have et altomfattende kendskab til tidens vigtigste strømninger og kendsgerninger – ikke til direkte brug, for så bliver resultatet et leksikon, ikke en roman. Denne viden skal være der som noget underforstået.

Koestlers tankegang er vigtig for forståelsen af mange sider af tilværelsen under besættelsen. Som jeg sagde: livet gik sin vante gang – og dog. Hitler, hans vold og terror, løggen, koncentrationslejrene var med i billedet, hver dag og hele tiden.

Jeg husker en aften, hvor jeg var på vej hjem med sporvognen. På perroren stod Poul Reichardt. Da vi kom til Fælledvej stod han af. Han skulle hen på Nørrebro Teater og spille i – det var vist »Styrmand Karlsens flammer«. Idet han gik, kom der et hjertesuk og en bemærkning til konduktøren om ulysten til at agere med den situation, vi var i.

Når jeg går mit arkiv igennem, konstaterer jeg, at jeg i de første besættelsesår, hvor jeg efterhånden blev trukket mere og mere ind i det, jeg vil kalde den folkelige og politiske kamp, senere også i den direkte illegale, var en meget hyppig teatergæst, mest i Det kongelige Teater. Jeg så Jules Romains Dr. Knock, Maxwell Andersons Vintersolhverv – begge senere opført af elever på Roskilde Højskole med mig som instruktør! Smil bare – men sigtet var godt nok. Også klassikerne var på repertoire: Ludvig Holberg, Johan Ludvig Heiberg. Jeg var til Dagmarrevyen med tekster af Poul Henningsen og med Sam Besekow som iscenesætter. Liva Weel sang, så vi alle forstod det – og de fremmede ikke forstod, hvad der lå bag. På Nørrebro var jeg til Valsedrømme med Else Marie og Ib Schönberg og i Saga Bio til Frk. Kirkemus med Marguerite Viby og Poul Reumert. Og så en hel vidunderlig sommeraften i Friluftsteatret i Dyrehaven til Der var engang med Mogens Wieth og Karin Nellesen. Og jeg gik i mine gamle konfir-

mandforening på Nørrebro og så amatørkomedie med en verdensberømt instruktør, Carl Schenstrøm, bedre kendt som Fyrtårnet, som var en god personlig bekendt. Det havde imponeret nogle af mine kollegiefæller, da han besøgte mig på Regensen.

Og i radioen havde jeg samtale med Sigfred Pedersen, der havde fået udgivet en samling digte i udvalg i en fin udgave. Optagelsen fandt – efter Sigfreds ønske – sted tidligt på dagen. På min bestillingsseddel til teknikken står som motivering for tidspunktet: Sigfred Pedersen er kun ædru om formiddagen. Det var nu ikke rigtigt, men sådan ville han have det. I mit eksemplar af digtene, skrev Sigfred Pedersen en tilegnelse, jeg blev meget glad for:

Saalænge K. B. var et bryg,
var jeg ved K. B. ikke tryg.
Men da det nu dit navn er vorden,
er glæden ved det helt i orden.

Din hengivne
Sigfred

Dette med brygget hang jo sammen med, at både i Danmark og i Frankrig var K. B. mærket for det tynde øl. Det kunne nok give kompleksser. Det trøstede mig, da en gammel bekendt, der tjenstgjorde i vor ambassade i Australien engang sendte mig en dåse rigtig menneskeøl, som havde en forgyldt etiket med K. B. i store røde bogstaver.

Disse »udskejelser« var ikke en flugt fra virkeligheden, men et led i den »normale« tilværelse, vi prøvede at leve – stadig, tro mod Koestlers krav – med det vi kan kalde »situationen« endda meget bevidst.

Under en udsendelse i 1940 om Skagen fik jeg løst en stillet opgave på en noget utraditionel vis. Lawaetz havde bedt mig prøve at få en samtale med malerinden Helga Ancher, Michael og Anna Anchers datter. Vi skulle anbringe os i malerisamlingen på Brøndums hotel og så tale om de mange billeder med kendte motiver, som smykkede væggene. Da jeg forsigtigt forelagde tanken for Helga Ancher – jeg vidste, hun ikke var meget for at træde offentligt frem – svarede hun med et smil, at det kunne desværre ikke lade sig gøre, da alle billederne var taget ned og deponeret andetsteds. Der var kun de tomme rammer. Netop natten efter den for mig nedslående samtale fik Skagen sin første overflyvning, men luftværnssirenen kom dog ikke i gang. Den svigtede af en eller anden grund. Men der var altså baggrund nok for at passe på malerierne.

Næste morgen så jeg, at der i receptionen fandtes postkort af væggene i museumssalen. Jeg satte mig på mit værelse og lærte de vigtigste maleriers placering udenad, fik stillet et par stole og en mikrofon ind i den tomme kolde sal, fik lokket Helga Ancher derved – og lidt efter havde vi en samtale om de billeder, der ikke var der.

Stauning

Nytårsaften 1941 fik jeg lejlighed til at møde statsminister Stauning. Statsministeren skulle holde nytårstale direkte fra studiet nytårsaften – ikke noget med »dåsemad«, som vi nu ofte må nøjes med. F. E. Jensen mente, at jeg burde være der, så vi sammen kunne tage imod. Talen var trist, og hvordan skulle den være andet. Stauning virkede under situationens pres som en tynget og udslidt mand. Han kom i smoking fra sit hjemlige nytårs-selskab. Efter talen spurgte direktøren om Stauning ville drikke en nytårsbajer, inden han forlod huset. Det ville han gerne. Så sad vi tre i det tomme marketenderi en times tid og småsnakkede. Jeg fik indtryk af en meget ensom mand, der sad der sammen med os vel ikke, fordi han var særlig ivrig for det, men næsten på flugt for alle de festklædte gæster i Kanslergade. Det blev hans sidste nytårstale. Tre måneder efter døde han.

Jeg har mødt Stauning to gange senere. Ikke sådan at forstå, at han er »gået igen« – men på anden vis.

Da jeg var blevet opstillet som folketingskandidat i 1955 gik jeg straks i gang med at undersøge muligheden for at få en lejlighed i København. Ved det kommende valg skulle jeg forlade Roskilde Højskole og samtidig forstanderboligen, der lå indbygget i skolen og skulle være klar til min afløser på skiftedagen. Vi havde ikke råd til at købe hus og ønskede ikke at stifte gæld for at gøre det. Vi ville ikke bindes. Da valgdatoen 14. maj blev meddelt i februar 1957, havde vi stadig ikke fundet en løsning. Pludselig dukkede en svag mulighed op. Det var en veninde til min søster, hvis mor havde en stor lejlighed på Ove Rodes Plads. Hvis vi kunne skaffe en mindre lejlighed, kunne vi bytte. Vi kikkede på lejligheden. Opgangen var lidt fornemmere, end vi brød os om. Og da vi havde været rundt i lejligheden og endt i badeværelset med det store badekar – indrettet specielt til den tidligere ejer – anede vi uråd og spurgte, om det ikke var Staunings tidligere lejlighed. Ja, det var det ganske rigtigt. Dengang hed det Kanslergade. Så var sagen afgjort. Hedtofts kreds og Staunings lejlighed – den kombination ønskede jeg ikke at stå model til. Så gik vi videre på jagten.

For nogle år siden mødte jeg Stauning og Kanslergade igen. Ved et møde

i København stod Hartvig Frisch's svigersøn, Herluf Baggesen, frem og holdt en pæn tale til mig, hvorefter han overrakte mig Staunings krystalkaraffel, som Frisch i sin tid havde arvet efter Staunings død. Og det er ikke nogen tilfældig karaffel – det er et historisk klenodie. Det var den karaffel, Stauning skænkede den sidste whisky af natten til den 30. jan. 1933, det glas, som fik Kanslergade-forliget i havn – det mest betydningsfulde forlig i dette århundrede. Forhandlingerne var brudt sammen, da Stauning foreslog Venstres repræsentanter et glas at gå på. Og så lykkedes det altså.

Folk og Værn

I maj 1942 begyndte et nyt netop på grund af besættelsen meget specielt afsnit af mit liv: jeg startede som menig nr. 889 i 1. bataillon's 5. kompagni, der p.gr. af situationen var forlagt fra København til nogle barakker ved husarkasernen i Næstved. Jeg var på det tidspunkt 27 år fordi jeg havde haft 8 års udsættelse på grund af uddannelse og radioarbejde. Det var selvfølgelig en tosset ting – jeg var ældre end mine kammerater, og kun to af officererne var ældre end jeg. Nogen normal tjeneste blev det ikke. Men det blev det selvfølgelig navnlig ikke, fordi det unægteligt var en særpræget oplevelse at være indkaldt til – symbolsk – dansk militærtjeneste i et land besat af tyske tropper, hvis befalingsmænd vi havde hilsepligt overfor – hvis man da ikke nærmest tilfældigt kom til at se den anden vej.

Jeg blev forholdsvis hurtigt kontor-soldat og efter det første halve år forflyttet til tjeneste i Folk og Værn i København. Folk og Værn var et arbejde med det sigte at skabe forståelse mellem værnene og befolkningen. Ikke mindst fra ledende socialdemokrater også fra D.S.U. var der interesse for denne virksomhed. Jeg havde haft kontakt med Folk og Værn inden min indkaldelse, så det var naturligt at komme til at forrette tjeneste der.

Inden soldatertiden var jeg begyndt at blive anvendt en hel del som foredragsholder i politiske folkelige kredse. Mange af mine første møder var som erstatning for min chef i radioen, Jens Rosenkjær, der ikke kunne få over sit hjerte at sige nej til anmodninger, men derfor også af og til måtte bede de forventningsfulde nøjes med mig.

Som et vist nok nogenlunde typisk eksempel på, hvad jeg i min ungdommelige visdom talte om kan jeg nævne nogle stikord fra et møde i Jyllinge Forsamlingshus i januar 1942. Jeg beklagede den ligegyldighed, der havde behersket mange menneskers forhold til det politiske liv, og at det folkelige liv levedes uden om det politiske. Jeg understregede, at det nationale ikke alene måtte rumme en linie på langs, et historisk perspektiv, men også på

tværs, en social forpligtelse. Man vidste på landet for lidt om arbejdsløshedens forbandelser og var for lidt forstående over for den opgave, der bestod i at fordele fattigdommen mere lige, end tilfældet var. Om det nej til tyskerne, der måtte komme, sagde jeg, at vi ikke ønskede et martyrium, men at et martyrium var bedre end en skintilværelse. Hvad gavnede det et folk, om det fik en smuk plads i Europas nyordning, men tog skade på sin sjæl!

I min Næstvedtid fik jeg opfordringer fra nogenlunde alle egnens meget forskellige foreninger. I min fritid holdt jeg til hos sognepræsten ved Skt. Morten, Søren Anker Munk og hans kone Anna. Jeg kendte dem fra ungdomsarbejdet i mit fødesogn, Stefans sogn på Nørrebro. De hævdede senere spøgefuldt at jeg åd dem ud af huset. Det var nok ikke helt forkert.

En af mødeaftræerne i Næstvedtiden husker jeg af en særlig grund. Det var en Dansk Ungdomssamvirkeaften. Det kunstneriske indslag var oplæsning ved Ingeborg Brams, som året før havde haft sit gennembrud på Det kongelige Teater. Vi traf hinanden her for første gang og fulgtes i toget til København dagen efter. I det næste års tid mødtes vi jævnligt og talte om tidens små og navnlig store problemer. Med sit varme, levende og engagerede sind gjorde hun stærkt indtryk på tilhørerne både den aften i Næstved og ved mange andre arrangementer blandt andet for Folk og Værn. Helt særligt stærkt betog hun os i Studenterkredsen ved rus-velkomsten i 1943 – jeg var på det tidspunkt formand for kredsen – få timer før tyskernes overfald på de danske jøder. Hun kom fra Nyhavn, hvor hun havde taget afsked med nogle jødiske venner, der havde fået en flugtmulighed. Hun var helt oprevet, men ville ikke svigte sit tilsagn. Jeg havde underrettet forsamlingen om, hvad der kunne være forestående i nattens løb. Jeg tror ikke, at nogen, der overværede den aften, glemmer den måde, hvorpå hun gennem sin oplæsning tolkede de følelser, vi alle nærede. Det var et møde med en strålende kunstner og et stort menneske.

For at afslutte soldatertiden: jeg blev hjemsendt i april 1943 – med et sølvbæger for god tjeneste, men altså ikke meget i felten. I oktober 45 blev jeg – som 30-årig ægtemand – genindkaldt, denne gang helt til tjeneste i Folk og Værn og endeligt hjemsendt i februar 1946. Mine sidste måneder fik et særpræget forløb, derved at min tjeneste holdt op hver dag kl. 12, så eventuelt forsvar, jeg skulle deltage i, måtte klares om formiddagen. Denne ordning havde en helt dum baggrund. En dag havde jeg i Snapstinget truffet forsvarsminister i Venstre-regeringen, Harald Petersen, som jeg kendte fra radioarrangementer. Han spurgte, hvordan det gik med tjenesten hvortil jeg spøgefuldt svarede, at det gik da udmærket, når lige bortsås fra, at jeg jo ikke kunne passe mit radioarbejde. Stor var min overraskelse, da jeg nogen tid efter blev kaldt ind til lederen af Folk og Værn-arbejdet,

oberstløjtnant L.G.V. Hansen, som bebrejdede mig, at jeg var gået uden om ham. Jeg forstod ikke et ord. Jeg satte meget pris på ham, både tjenstligt og personligt. Jeg ville ikke drømme om at gå uden om ham i nogen sag. Det viste sig, at der var kommet allerhøjeste befaling fra forsvarsministeren, at min tjeneste skulle ophøre hver dag kl. 12! Det kunne jeg ikke lide. Men jeg fik den besked, at det måtte vi rette os efter. Det lod sig ikke ændre. Det var da godt, at ministeren ikke var partifælle.

Inden jeg blev hjemsendt fik jeg iøvrigt kørekort efter 9 timers skolekørsel i snevej og trods en mindre påkørsel ved køreprøven. Nogle år senere fik jeg lært at køre, og det gav en mere afslappet atmosfære, at jeg allerede havde kørekort.

Valget 1943

En af de mest særprægede – og mindst omtalte – begivenheder under besættelsen var folketingsvalget 23. marts 1943. Selvfølgelig kunne det forekomme helt ved siden af at ville holde valg i et besat land. På den anden side udløb folketingets grundlovsbestemte 4-års-periode i foråret 1943 ligesom valgperioden for halvdelen af landstingets medlemmer. En ting var, at tyskere krænkede – under protester – grundlovens bestemmelse. Det kunne ikke være en dansk interesse ikke at overholde grundloven, hvor det var muligt.

Altså: valget måtte finde sted.

Men selvfølgelig måtte det på mange måder blive et usædvanligt valg. Kommunisterne var udelukket fra at deltage. Der kunne ikke holdes valgtaler i radioen, da man principielt ikke kunne holde valgtaler under censur. Der var snævre grænser for, hvad der på møderne kunne siges om den situation, landet befandt sig i. Der kunne nævnes mange flere men'er. Alligevel var på Christiansborg ingen tvivl om valgets afholdelse. Det, vi under de foreliggende omstændigheder kunne gøre i radioen, var at bringe nogle udsendelser af orienterende art, hvis formål selvfølgelig var at medvirke til at skabe interesse for valget. Tyskerne var gevaldig på tærne i hele denne sag, og det var i høj grad en æggedans. Det lykkedes mig efter meget besvær at overtale folketingets bureauchef, Eigil Olsen til at tale aftenen før valget sammen med historikeren magister Læssøe Müller. Dagen før valget fik jeg den idé at hente enkeltsetninger ud fra de godkendte udsendelser og bringe dem mellem grammofonpladerne på valgmorgen for at søge at give et lille skub til valgdeltagelsen. Det gav, selvfølgelig, anledning til tysk protest. Men da var »skaden« jo sket.

For mig personligt var det i den forstand et vigtigt valg, at det var første gang, jeg havde lejlighed til at benytte min ret til at stemme. Aldersgrænsen var 25, og ved forrige valg manglede jeg otte måneder i at være med, så jeg blev altså over 28 år, før jeg kunne deltage i et valg for første gang. Da jeg kom ind i stemmeboksen på Stevnsgades Skole på Nørrebro, var jeg ikke i tvivl om, at jeg skulle krydse A. Det har jeg gjort ved samtlige valg siden uden nogen tvivl i sindet – dog kneb det ved valget i januar 1984.

De fem samarbejdende partier – Socialdemokratiet, Venstre, de konservative, de radikale, Retsforbundet – udsendte et fælles valgopråb, hvori de stærkt fremhævede, at »valget gælder alene den rigsdag, som nu og i den kommende tid skal give folkets vilje udtryk«. I denne formulering lå blandt andet, at der selvfølgelig ikke kunne blive tale om noget regeringsskifte uden hensyn til, hvordan valget faldt ud. Partierne opfordrede de vælgere, som ville værne folkestyret og friheden, til at møde frem og give partierne styrke til at fortsætte deres gerning.

Et helt nyt – og måske ikke helt reglementeret – indslag i denne valgkamp var de små mærker »Har stemt«, som Dansk Ungdomssamvirke's organisationer uddelte til vælgere, når de forlod valgstederne. De blomstrede på frakkerne – og inspirerede måske andre til at få stemt gennem det lille valgtryk, de øvede.

Hen på eftermiddagen spurgte jeg radioavisens chefredaktør, Niels Grunnet, om jeg måtte få lov til at være gæst på radioavisen om aftenen og indefra følge, hvordan valgudsendelsen forløb. Jeg ville selvfølgelig være til rådighed, hvis der var noget, jeg kunne hjælpe med på denne travle aften. Jeg fik at vide, at jeg var hjerteligt velkommen, og jeg kunne hjælpe med til at spise smørrebrød ud på aftenen.

Det blev en mærkelig oplevelse. For at gøre en lang historie kort: i en væsentlig periode af aftenen, hvor resultaterne væltede ind, sad jeg alene – med en beregner på den anden side af bordet – og modtog resultat-skemaer, vurderede, hvad der var af mest interesse, og sendte skemaer videre via beregneren til Johs. G. Sørensen, der læste og læste uden afløsning. Jeg forstod senere, at redaktionen iøvrigt må have været til smørrebrød – i alle tilfælde var det spist, da vi blev løst af. Jeg har indtryk af, at organisationen siden er blevet bedre.

Valgresultatet overgik de dristigste forventninger. Stemmeprocenten var 89,5 – det var dansk rekord. De fem samarbejdende fik 94,5 % af de angivne stemmer og kunne altså, som de havde bedt om støtte til, med styrke fortsætte deres gerning. Dansk Samling, der klart var gået imod de fem partiers og regeringens politik fik 2,2 %. De danske nazister beholdt med 2.1 % af stemmerne deres tre mandater – og var dermed definitivt afsløret

som nu helt betydningsløse. Kommunisternes opfordring via illegal presse til at stemme blankt blev fulgt af ca. 1 %.

Den massive opbakning bag de fem partier kunne ikke med rimelighed tages til indtægt for statsminister Scavenius og hans linie, men det var et klart tillidsvotum til det politiske samarbejde. Socialdemokratiet gik frem med 160.000 stemmer til 44.5 %. Om natten sendte jeg Hedtoft et lykønskningstelegram. Næste morgen mødte jeg H. C. Hansen i radiohuset. Da jeg ønskede tillykke, kom han med en typisk, nøgtern H. C.-reaktion: Ja, vi fik jo for meget, men det kommer vi af med næste gang. Det tør siges, at denne spådom slog til.

For Venstre var valget en skuffelse. Partiet mistede to mandater, mens de konservative vandt fem og dermed passerede Venstre som største borgerlige parti. Dette resultat kunne opfattes som et svar på Venstres stærke krav om revisioner af 30'ernes sociallovgivning, der af mange følte som en partipolitisk udnyttelse af det tværpolitiske samarbejde. Ved et ledermøde i Dansk Ungdomssamvirke i Slagelse kort efter valget tolkede jeg også nederlaget på denne måde. At Venstre søger at overhale de konservative højre om, er altså ingen ny foreteelse.

29. august 1943

24. august 1943, formiddag. Jeg sad på mit kontor i radioen og talte i telefon med en officer fra Folk og Værn. Pludselig begyndte min stol at hoppe voldsomt, og jeg så en skrækslagen flok af radiomedarbejdere på vild flugt frem ad forbindelsesgangen til hovedbygningen, hvor jeg sad. Jeg erfarede senere, da der igen var ro i lejren, at min samtalepartner havde moret sig over min høflige reaktion, da jeg bemærkede: Undskyld, men jeg kommer til at lægge røret på, det er vist huset her, der bliver sprængt i luften.

Det var det ikke. Det var Forum, den store udstillingsbygning på den anden side af Rosenørnsalle. Braget havde været øredøvende, men jeg havde været for tæt på til at høre det.

Det var et fantastisk syn. Vi stod ved vinduerne i Radiohuet og så hvordan glastaget knustes og murene væltede om. I løbet af ingen tid stod der tusinder af mennesker rundt om bygningen og sang nationale sange.

Det var det nærmeste, den måneds mange demonstrationer landet over – alvorligst i Esbjerg, Odense og Aalborg – kom København, inden 29. august indledte et nyt kapitel i besættelsestidens historie.

Nogle dage inden havde regeringen og Rigsdagens samarbejdsudvalg – med tilslutning af rigsdagsgruppen og med kongens indforståelse – gjort et

forsøg på at mane til ro, besindighed og sammenhold. »Enhver der ønsker, at dansk styre i landet skal bevares, må føle det som sin pligt i alle forhold at bidrage til, at lovordnede tilstande fortsat kan opretholdes. Ingen må tage sig selv til rette«.

Det lykkedes ikke at få situationen under kontrol.

Lørdag 28. august tog jeg til Tommerup på Fyn for at planlægge en udsendelse. Søndagen ville jeg benytte til at besøge Grethe i Odense. Vi skulle giftes i begyndelsen af november, så der var meget at snakke om.

Da jeg var nået ombord på færgen i Korsør, blev de ombordværende rigsdagsmedlemmer – deriblandt Gustav Pedersen – kaldt tilbage til Christiansborg. Jeg blev ikke så forundret, som rigsdagsmedlemmerne åbenbart blev. Inden jeg tog fra København var jeg netop af Rosenkjær blevet orienteret om, at de tyske myndigheder havde fremsat nogle krav om øjeblikkelig indførelse af undtagelsestilstand, der blandt andet betød oprettelse af standretter eller, som det hed, »hurtigdomstole«.

Om aftenen ringede jeg til radioavisen og fik Overgaard Nielsen i telefonen. Jeg fik at vide at Nej'et fra regering og rigsdag var afgivet om eftermiddagen, at situationen var meget alvorlig, og at jeg straks burde tage tilbage til København.

Det var nu ikke så let.

Efter en kort samtale med Grethe på et hotel ved banen fulgte jeg hende omkring midnat hjem til Fruens Bøge i en hyrevogn. Det var et rædselsfuldt regnvejr. Ved indkørslen til kasernen var der placeret spanske ryttere. Jeg satte mig i toget på Odense Station ved 2-tiden og nåede efter mange stop frem til Nyborg lidt før kl. 6 om morgenen. Idet vi kørte ind ved perronen, hørte vi den sædvanlige rolige kvindestemme, der plejede at give besked om færgen. I dag var teksten en helt anden: Nyborg, Nyborg, Nyborg, de rejsende må blive i toget, går de ud på perronen bliver de skudt.

Udenfor gik tyske soldater med fældede geværer. Det store kursted Nyborg Strand, hvor der indkvarteredes danske soldater, brændte, og der hørtes skydning der fra. Og der sad vi i vor kupe – et lille rejseselskab, der ikke anede, hvad der i disse timer foregik landet over.

Om eftermiddagen nåede jeg endelig til København og tog til Radiohuset, der var sat under militær bevogtning. Da det var søndag, var huset ret tomt. Jeg gik op til direktør F.E. Jensen, der om natten havde fået at vide, at huset var besat og at der var udnævnt en tysk radiokommisær. På F. E. Jensens kontor sad en lille kreds blandt andet så vidt jeg husker Gunnar Hansen og Eigil Knuth, der som dække for sine illegale aktioner havde et speakerjob ved radioen. Vi drøftede den vanskelige periode, der nu kom, et Danmark hvor konge, regering, rigsdag, hær og flåde var sat ud af spillet.

Tyskerne havde under trusler beordret os til at blive i vore stillinger. Det burde vi også. Hvis vi forlod stillingerne i programtjenesten, krævede det ikke megen fantasi at forestille sig, hvem der ville komme til at afløse os. Samtidig måtte vi sørge for, at ingen hæderlige danske kom i vanskeligheder på grund af opfordringer til at medvirke i udsendelser. Og det var ikke mere en bestræbelse at forsøge at have en høre-værdig radio. Ganske vist havde tyskerne truet med at konfiskere radioapparaterne, hvis der ikke blev lavet noget der var værd at høre på. Så ville der ikke kunne lyttes til radioudsendelser fra Sverige og England. Det var nu nok en tom trussel.

For mange af de kunstnere, der normalt medvirkede i radioudsendelser, var det selvfølgelig et problem, om de skulle sige ja og risikere at blive »hængt ud« for deres optræden eller om de skulle sige nej med de økonomiske vanskeligheder, det medførte.

I Information, den illegale daglige nyhedstjeneste, den illegale presses Ritzau, blev der i januar 1945 fremsat følgende erklæring:

»Forskellige kunstnere har i den seneste tid påny været udsat for trusler, fordi de optræder i radioen. Disse trusler kommer ikke fra den organiserede frihedsbevægelse, der følger den af frihedsrådet givne parole, hvorefter kunstnere, for hvem det er et erhverv at optræde i radioen, fortsat kan gøre det. Sålænge denne parole ikke er ændret, bør også de ikke-organiserede frihedskæmpere afholde sig fra den slags trusler, der f.eks. i den sidste tid er gået ud over en kunstner, hvis nationale sindelag og handlemåde er hævet over enhver tvivl.«

Måske har det været vanskeligt for nogle af de »ikke-organiserede« frihedskæmpere at forstå, at der var forskel på kunstneres erhvervsmæssige situation og f.eks. arbejderes og mindre erhvervsdrivendes. Der var der ikke tale om lignende undskyldninger. Orwell's ord fra »Kammerat Napoleon« om, at alle dyr er lige, men nogle er mere lige end andre, gjaldt også, når frihedsrådet gav syndsforladelse.

Historieskrivningen og 29. august

I en historieskrivning, som professor Jens Engberg for nogle år siden forlystede »Samvirke«s læsere med, skriver han: »Samarbejdspolitikken ydre form blev brudt, da danskerne august 1943 gjorde oprør mod regeringen«.

Den 23. marts havde 94,5% af »danskerne« sluttet op om de samarbejdende partier i arbejdet for at værne folkestyre og frihed. Den 21. august havde disse samme partier, der også var repræsenteret i regeringen, sam-

men med regeringen rettet en indtrængende opfordring og appel til befolkningen om at bevare ro, besindighed og sammenhold – og til ikke at tage sig selv til rette. Og nu, få måneder efter, skulle »danskerne«, altså åbenbart dem allesammen gøre oprør.

Hvordan kunne det hænge sammen?

Det hang sådan sammen, at det ikke er rigtigt, at »danskerne« gjorde oprør – i alle tilfælde ikke det store flertal af dem.

Netop i den sommer var jeg meget rundt i hele landet til møder af mange slags, traf folk i alle aldre, især mange unge fra meget forskellige indstillinger og baggrunde. Jeg talte med byfolk og landmænd – og i kraft af arbejdet i Folk og Værn med mange officerer. Under sådanne samtaler mødte jeg harme over tyskeres fremfærd i strid med alle skønne løfter, en følelse af skam og sorg over hvad vi måtte finde os i, et spørgsmål om, om den dag dog ikke var nær, hvor vi måtte sige nej og tage følgerne af et brud med tyskerne. Men der var ikke tale om »oprør«. Der var derimod en stærk fornemmelse af, at der måtte være en bred folkelig og politisk enighed bag dette Nej. Det ville medføre jødeforfølgelser. Det ville medføre standretter og dødsdomme. Det ville måske medføre særlige represalier i Sønderjylland. Det var ikke et Nej, der alene kunne formes som en befrielse. Der måtte skabes bred forståelse for, hvad det ville medføre. Men denne ansvarlige indstilling betød ikke, at Nej'et var uønsket, så vi kunne få »rene linier«. Tværtimod. Ofte blev der udtalt frygt for, at tyskerne ville gå frem med så begrænsede skridt ad gangen, en salami-taktik, at det blev vanskeligt at samle befolkningen om det afgørende, alvorlige og samtidig befriende Nej.

Det var også denne sommer tydeligt, at forståelsen, endsige begejstringen, for sabotageaktioner ikke var så udpræget i landdistrikterne som i byerne. Det var rimeligt nok. Det havde intet at gøre med, at landbefolkningen ikke skulle være de samme følelser over for besættelsesmagten som de fleste andre. Men når man til daglig levede i en verden, hvor omgivelserne fulgte naturens lov, kunne det forekomme mere naturstridigt at gribe ind. Og det personlige forhold til ejendomsret, en landmand havde til produktionsapparatet, måtte naturligt give en anden indstilling end til »kapitalistens fabrikker«.

Det var i virkeligheden ret begrænsede grupper, der i augustdagene ledede de voldsomme demonstrationer. Jamen, de forekom dog i mange dele af landet – altså i byerne i mange dele af landet.

Hvordan gik det til?

Blandt andet derved, at der ifølge sagens natur ikke siden 9. april 1940 havde været en presse eller radio, der kunne tale frit. Derfor var tilliden til,

hvad der blev sagt i presse og radio begribeligvis og med rette begrænset. Det var af samme grund umuligt for de folkevalgte politikere at trænge igennem med en virkelig åben debat. De illegale informationsaktiviteter – den talstærke illegale presse, de danske udsendelser fra Stockholm og London – havde så at sige monopol på troværdighed.

Og det var ikke altid fortjent. Specielt ikke i august-dagene 1943.

Hans Kirchhoff giver i sit store værk »Augustoprøret 1943« en række eksempler på utroværdigheden.

I forbindelse med de særligt voldsomme begivenheder i Odense siger Kirchhoff om kommunisten Ib Nørlunds ledelse af bladet »Trods Alt«: »Ham var det, der formulerede parolerne i de daglige lederartikler, og som i kraft af partiets pressemonopol – bladhusene lå døde hen i de dage, den danske radio var tavs, og den svenske og den engelske hinkede langt bagefter udviklingen – blev en af generalstrejkens betydeligste opionsledere«. Kirchhoff siger også, at den omstændighed, at kommunisterne beherskede store dele af nyhedsformidlingen, gav det kommunistiske synspunkt et vældigt forspring.

I forbindelse med omtalen af begivenhederne i Randers og Horsens skriver Kirchhoff, at »Frit Danmark« gav århusianerne forkerte meddelelser om generalstrejker i Fredericia, Vejle, Horsens og Randers.

I B.B.C. udsendelser var der – stadig ifølge samme kilde – tale om en generel proportionsforvrængning, der »tegnede august-dagene i grøllere farver, end virkeligheden faktisk var«. Og om den svenske radio om sabotager og undtagelsestilstand i en række jyske og fynske byer, at det var oplysninger der »alle var forkerte«.

Den illegale presse havde – igen med Kirchhoff's ord – et faktisk monopol på de nyheder, der virkelig optog og interesserede.

Under sådanne vilkår kan et mindretal udrette meget – i flertallets navn.

Det vil altså sige, at de samarbejdende folkelige og politiske kræfter *ikke* ønskede Nej'et?

Nej – det vil det ikke.

I en berømt tale, som Hans Hedtoft holdt i februar 1941, efter at tyskerne havde tvunget ham til at gå som partiformand og H. C. Hansen som partisekretær – (talen holdtes i en forsamling bestående af partiets hovedbestyrelse, rigsdagsgruppe og kredsformænd), spørger Hedtoft blandt andet – på baggrund af tyskernes stadige løftebrud – om der ikke er en grænse, hvor der må siges stop og nej. Og han svarer klart og tydeligt, at den danske politiske taktik må tilstræbe to ting: et brud, som antagelig må komme, må helst tages samlet af de demokratiske partier, og alt må sættes ind på at hindre dannelsen af en nazistisk regering. Han omtaler de følger et brud

kan få, men fortsætter med at sige, at det kan komme dertil, at vi må sige stop og nej og tage alle følgende konsekvenser.

Denne tale gav Hartvig Frisch i »Danmark besat og befriet« denne kommentar: »I disse ord finder man et klart udtryk for den specielle danske problematik, som først i 1943 på een og samme tid fik sin udløsning og sin afslutning i valgrejsen om foråret og i det endelige brud om efteråret, efter at de danske nazister var redet til døde. Denne sammenhæng mellem kompromisserne overfor Tyskland og bekæmpelsen af nazismen bør man stadig holde sig for øje for at forstå den indre danske politik.«

Det var altså den samtidige vurdering fra en i bekæmpelsen af -ismer erfaren partifælle. En anden kyndig iagttager af disse års socialdemokratiske politik redaktør Peder Tabor siger i »Nærbilleder«, at Hedtoft på det tidspunkt klart forudså – og længtes sikkert efter – det uundgåelige brud og håbede, at det kunne tages af en fast og enig folkelig samling.

Hans Kirchhoff blev for nogle år siden doktor på bogen om 29. august, hvor hans tese er, at politikerne ikke ville bruddet, men at Nej'et var dikteret af indrepolitiske hensyn, nemlig frygten for, at kommunister skulle erobre magten i landet. Jamen, hvad så med Hedtofts tale? Den har Kirchhoff skrevet en særlig afhandling om, hvor han bruger mange ord på at forklare, at Hedtoft mente det modsatte af det, han sagde.

Da jeg takkede Kirchhoff for tilsendelsen af afhandlingen om Hedtoft-talen, gjorde jeg det med ordene: »Jeg må ærligt indrømme, at studiet her helt bærer disputatsens præg: at du begynder med konklusionen, så får præmisserne indrette sig efter det«. Kirchhoff kan ikke fatte, at man taler om de ulykker, et Nej vil medføre – og samtidig både tro og håbe på dette klarende Nej og være parat til at tage det. At kommunisterne havde interesse i at undergrave arbejderbevægelsens organisationer og det demokratiske system, kunne da ikke være overraskende. Og at arbejderbevægelsens valgte repræsentanter ikke delte dette ønske, var lige så klart. Vi ønskede ikke den skæbne, Tjekkosllovakiet senere fik.

Så meget om det Nej, som burde komme, og som utvivlsomt var kommet under alle omstændigheder. Historieskrivningen omkring denne og så mange andre af de års begivenhedsforløb lider alvorligt under, at hovedpersonerne fra de samarbejdende partier er væk: Hedtoft, H. C. Hansen, Aksel Møller, Poul Sørensen, Christmas Møller – alle døde omkring 50-årsalderen. Så får man trøste sig med, at deres »vidneudsagn« måske ikke ville have virket særligt overbevisende på eksperterne, for som en af dem udtrykte det: Man kan ikke rigtig regne med deres udsagn, for de var jo med i begivenhederne.

Det er selvfølgelig også et synspunkt.

I den kommende tid forfaldt så regningerne for Nej'et. Natten mellem 1. og 2. oktober kom overfaldet på de danske jøder, der omgående blev transporteret til koncentrationslejren Theresienstadt. Det ville ikke være den hele sandhed at sige, at det var tyskerne, der foretog denne udåd. Det var tyske og danske nazister i intimt samarbejde og med megen brutalitet. Det var tværtimod en tysker, den skibsfartssagkyndige ved den tyske ambassade, Georg Duckwitz, der satte den aktion i gang, der gjorde det muligt for langt de fleste af de danske jøder at komme væk fra deres hjem i tide og, for langt de flestes vekomende senere til Sverige, der gæstfrit tog imod.

Duckwitz, der var god bekendt af Hedtoft og H. C. Hansen, underrettede dem nogle dage før om, hvad der forestod – og ad mange kanaler, først og fremmest Det mosaiske Trossamfund's formand, højesteretssagfører C. B. Henriques gik advarslen videre. Da H. C. Hansen fortalte mig, hvad der forestod, kom det – trods den næsten 100 % vished om, at det ville ske, som et chok.

Udover den gode modtagelse de mange jødiske flygtninge fik i Sverige – ifølge Gyldendal's store værk »De fem lange år« en bedre modtagelse, end vi i Danmark gav flygtninge fra Hitler-Tyskland i 1933 – kom Sverige igen ind i billedet, da det i 1945 kort før det tyske sammenbrud lykkedes den svenske Grev Folke Bernadotte, præsident for Svensk Røde Kors, at redde danske jøder – og andre danske og norske fanger ud af koncentrationslejrene. Der var jubel i Danmark, da de hvide busser kørte over grænsen ved Kruså. Der står nu mindesmærket for Folke Bernadotte, der blev myrdet i Jerusalem i 1948, hvor han virkede i en FN-mægler-mission, myrdet af den jødiske terroristgruppe, der stod den nuværende israelske statsminister, Yitzhak Shamir, nær. Derfor var jeg også glad for, at det ikke var ham, der tog imod de danske, der i 1983 var inviteret til Israel for at modtage Israels tak for den danske indsats 40 år tidligere. Midt i rystelsen over den – ventede – nazistiske ugering var den tysk-dansk-svenske redningsaktion et lys i mørket.

Et par dage efter jødernes katastrofenat, der, som det hed i tyskernes officielle meddelelse, havde udskilt de jødiske ophidsere og terrorister fra det offentlige liv, blev de internerede danske soldater løsladt. Endnu nogle dage senere blev undtagelsestilstanden fra 29. august ophævet. Det fik for os i radiohuset det ydre udtryk, at pigtrådsspærringen rundt om huset blev fjernet. Det var infamt og nedværdigende at skulle modtage disse »forbedringer« i situationen med jødernes fjernelse som motivering. Besættelsesmagtens optræden gav – igen – et meget slet eksempel på anvendt psykologi.

Illegalt arbejde

Tiden fra 29. august til befrielsen 5. maj blev for mit vedkommende væsentligt anvendt til forskellige former for illegal informationsvirksomhed. H. C. Hansen havde fået F. E. Jensens accept af, at jeg hovedsagelig kunne bruge min tid på den måde.

Efter 29. august fik jeg et meget ubehageligt naboskab i Radiohuset. En meget velkendt og populær økonomi-manuduktør, som jeg dels havde været elev hos, dels skrevet opgaver sammen med, rykkede ind i kontoret ved siden af mit. Når jeg passerede ham på gangen – han med sine hunde og med sin revolver i bæltet – lod jeg, som han ikke eksisterede. For at være sikker på at han ikke skulle tage fejl af kontorerne, satte jeg en stor turistplakat fra Randers med en gengivelse af Niels Ebbesen op på min væg. Barnligt? Måske – men alligevel godt nok.

Hal Koch, der var arresteret fra 29. august og nogle måneder frem, havde talt klart under de første år af besættelsen. Det gjorde han også nu. Dansk Ungdomssamvirke – en bred paraplyorganisation – kunne, selvfølgelig, ikke samles om en fælles holdning til den illegale virksomhed. Men Hal Koch var for sit vedkommende ikke i tvivl. I en pjece »Vandene skilles« fra efteråret 1943 gjorde han status. »Vi valgte neutraliteten over for den militære kamp. Den skal vi bevare. Sejrer England og Amerika, skal vi ikke pludselig springe op i sidste øjeblik og lade, som om den sejr også var vor sejr, og prøve at få vor lille legevogn til at køre med i det store triumftog.« ... »I stedet valgte vi den indre kamp. Der skal vi holde fast«.

31. oktober havde Grethe og jeg bryllup i Odense. Det skulle egentlig have været i begyndelsen af november. Men radioens myndige kasserer, frk. Øllgaard, hvis bror iøvrigt skulle vie os, sagde til mig, at jeg jo måtte være en holden ung mand, når jeg giftede mig i begyndelsen af nov. i stedet for i slutningen af oktober, så vi kunne få »giftetillæg« fra den første. Jeg spurgte, hvor meget det drejede sig om. Det viste sig at være 30 kr. Det var mange penge, som økonomien var på det tidspunkt – og så blev brylluppet rykket frem til 31. oktober.

Da vi næste aften kom til København havde min radiokollega Sven Alkærsig og hans kone inviteret os til middag – men samme dag blev der indført spærretid kl. 20. Vi kom til Banegården ved 19-tiden, var heldige at få fat i en hestedrosche. Det gav os et kvarter hos Alkærsigs til tre retter med diverse vine, mens droschen ventede og sørgede for at vi netop var inden for døren på Bellahøjvej, da viserne stod på 20. Dagen efter tog vi på et par dages bryllupsrejse til Næstved.

Et par dage efter, da vi igen var på vej tilbage til København, så vi på avisernes spisesedler, at der var sket bombeeksplosioner på den Storebæltsfærge, der dagen før havde haft passagerer fra den daglige togforbindelse ombord. En tidsindstillet bombe var anbragt under passagersalonerne. Vi anede uråd. Og vore bange anelser viste sig at være velbegrundede. Far og mor havde været med netop den færge, og de var naturligvis stærkt chokeret over turen ind til kaj med den brændende færge. Det varede længe, inden de kom helt over den oplevelse. Mor havde lovet at transportere en lampeskærm til København for os. Typisk for hende havde hun – midt i eksplosioner og flammer udover at hjælpe far, som var svagelig og 76 år gammel – stadig lampeskærmen i den ene hånd. Den fik et lille knæk, som i de kommende år mindede os om denne uhyggelige afslutning på mine forældres rejse.

Ved hjælp af direktør Holten fra »English House« lykkedes det at få fat i en så sjælden vare som kjolestof, så jeg kunne møde til brylluppet i kjole og hvidt. Siden er unge blevet fornuftigere. Men købet af dette kjolesæt er en af de bedste handler, jeg nogensinde har gjort. Det kostede 250,- kr.; og det fulgte mig livet igennem. Navnlig i minister- og folketingsformandsårene var det jo ofte det reglementerede arbejdstøj. Desværre fik jeg ikke fejret 40-års-jubilæet i 1983 – grundet min sygdom måtte jeg sende afbud til nogle indbydelser. Men det har altså kostet mig 6 kr. om året at have den del af påklædningen i orden. Og så kræver det selvfølgelig, at man ikke er grovæder.

Fra det personlige til det politiske.

En dag i efteråret 1943 bad H. C. Hansen mig komme til en samtale. Det skulle være lidt diskret, så vi mødtes til en kop kaffe i et stille hjørne i restaurationen i Kvinderne Bygning i Niels Hemmingsensgade. Samtalens emne viste sig at være, at Socialdemokratiet og de konservative havde besluttet at starte et illegalt blad. På forslag af Lederbladets redaktør, Ib Gottlieb Petersen henvendte H.C. sig til mig og spurgte, om jeg ville påtage mig redaktørjobbet med Aksel Møller fra de konservative og ham selv som redaktionsudvalg. Arbejdet i radioen var jo nu af et så beskedent omfang, at jeg der ingen hindringer ville få. Det praktiske i trykning, distribution og lignende ville der blive oprettet en særlig gruppe til at tage sig af. Hvem det var, fik jeg selvfølgelig ikke at vide. Sådan måtte det af sikkerhedsmæssige grunde være. Mine kontaktfolk til denne gruppe var Erik Højland – mange år senere min vælgerforeningsformand i 15. kr. og næstformand i Smedeforbundet – og Carl Petersen fra D.S.U. Jeg sagde ja – med den sædvanlige fornemmelse af, at jeg tvivlede på, om jeg kunne klare det på ordentlig vis. Lad mig straks tilføje, at

tvivlen ikke viste sig uberettiget. Jeg var i alle tilfælde ikke selv tilfreds med min indsats på dette felt.

Da jeg havde gjort min stilling klar, spurgte H.C., typisk for ham: »Hvor mange børn har du?« Da jeg svarede med et spørgsmål om, hvorfor han ville vide det, sagde han: »Du er jo også klar over, hvilken risiko dette arbejde indebærer, så jeg vil blot vide, hvilke forpligtelser, vi påtager os.« Typisk fordi det på eengang viser H.C.'s ansvar for de mennesker, han havde med at gøre, og den usentimentalitet, der var en side af hans væsen. Jeg svarede ham, at jeg var blevet gift for kort tid siden, og at vi nok kunne vente familieførgelse den kommende sommer. Det blev noteret i lommebogen.

En aften kom H.C. til middag i det unge hjem. Hvad skulle vi dog finde på? Vi valgte at lave grød af vore sidste risengryn – det var en luksus i den tid. Det var nu ikke nogen god idé. Det var ikke ligefrem H.C.'s livret.

Dette job medførte nogle meget interessante redaktionsmøder med Aksel Møller og H. C. og derudover næsten daglige samtaler med H.C. Enkelte gange var der møder hvori Hedtoft og Poul Sørensen deltog. Poul kom jeg helt skævt ind på. Det hang måske sammen med den underretning, jeg fik fra H.C., der en dag et års tid senere refererede udsagn fra politifolk i den illegale tjeneste om, at Poul Sørensen havde sagt til dem, at de ikke skulle tage fejl af, at efter krigsafslutningen ville de konservative være de stærke. Det skulle de tænke på i deres arbejde. H.C. var oprørt over en sådan partipolitiseringsperiode, hvor der arbejdedes med livet som indsats.

For at gøre forholdet til Poul Sørensen færdigt. Da jeg blev afdelingschef i radioen, havde jeg nogle ubehagelige sammenstød med ham – og kom i den ejendommelige situation undertiden at måtte gennemtrumfe forslag fra Poul Sørensen *imod* den konservative repræsentant i radioens foredrags- og programudvalg, folketingsmand Kristen Amby, der lå i evig krig med Poul.

I begyndelsen af 50'erne, mens jeg var forstander på Roskilde Højskole, havde vi en agitationsaften for hjemmeværnet på Hotel Roar i Roskilde. Talerne var Poul Sørensen – kendt og agtet Roskildeborger – der på det tidspunkt var socialminister, overborgmester H.P. Sørensen, i uniform, Roskildes radikale borgmester Løve Jørgensen og mig, ligesom H.P. i hjemmeværnsuniformer. Der var aftalt et lille efterspil i vores hjem på højskolen – for arrangører og talere. Derved blev Poul gæst hos os. Han holdt en nydelig tale for Grethe. Men jeg sad og så mig mere og mere gal på ham – stadig med H.C.'s ord i tankerne. Da Poul skulle til at bryde op, holdt jeg en kort tale, hvor jeg takkede ham for hans venlige ord. Det var jo helt i orden.

Men så tilføjede jeg nogle famøse og temmelig vanvittige bemærkninger om, at der lå en hel del unge mennesker og sov på højskoleværelserne. Jeg ville føle, jeg svigtede dem, hvis jeg ikke sagde, at hvis han troede, at det var for at forsvare det Danmark, han stod for, at vi trak i uniform, så måtte han tro om igen. Det var selvfølgelig hul i hovedet. Da jeg fulgte Poul til ministerbilen, lagde jeg til: Det måtte ud. Han smilede et venligt stål-smil. At vort samarbejde senere hen i folketetinget ikke blev det bedste, er det vel overflødigt at sige.

En samtale af særlig karakter fandt sted i et af de på den tid meget anvendte tilholdssteder, Zoologisk Haves restaurant. Det var nogen tid efter, at Hal Koch var blevet løsladt fra Horserød, hvor han som mange andre var blevet anbragt af tyskerne 29. august. Spørgsmålet var, om han skulle flygte til Sverige eller blive i Danmark. Selv havde han intet ønske om at tage til Sverige. Det var ikke hans stil. Der var to begrundelser for at drage af, dels den nytte han ville kunne gøre ved at tale frit, dels og navnlig, at han helt klart var et oplagt emne for et clearing-mord.

Da vi en dag havde drøftet spørgsmålet, foreslog jeg Hal Koch, at vi tog det op i en drøftelse med H.C. og Aksel Møller. Det blev til den længste frokost, jeg nogensinde har taget del i – en fem-seks timer. Det var sjældent, der var så god tid. Vi fik hurtigt klaret det egentlige ærinde: enighed om at Hal Koch skulle blive her. Men derefter gik samtalen vidt omkring – alt mens vi betragtede kamelerne udenfor vinduet. Blandt andet kom vi foranlediget af, at en af H.C.'s døtre var i konfirmationsalderen, til at tale om ung og livsholdning, hvad de selv skulle bestemme, hvor forældrene måtte være med, forhold til kirke og kristendom, hvor Aksel Møller stod ret ene over for ateisten H.C. og de to »grundtvigianere«. Grethe og jeg skulle have været i biografen – men da hun så mit »grønne« ansigt, blev det aflyst.

Det viste sig i april 45, at der var realiteter bag faren for Hal Kochs liv. Han undgik med nød og næppe at blive taget af Gestapo på Nordisk Kollegium. Hal Koch undslap ved et farligt spring fra en altan, blev kvæstet og måtte gennem et længere sygeleje, illegalt frem til 5. maj og derefter endnu en ret lang tid. Jeg besøgte ham på hospitalet 5. juni 45, grundlovsdagen, hvor hans harme over mange forhold i udviklingen siden 5. maj kom kraftigt til udtryk. Han følte, at mange af dem, han havde stået sammen med under besættelsen, svigtede de demokratiske synspunkter, vi havde været fælles om. Han vendte sig her især mod den karakter, retsopgøret havde fået. Han ville ikke rigtig acceptere, at det var den nødvendige pris for at undgå de lange knives nat, selvjustitsen fra grupper af modstandsbevægelsen. Det var, skal det indrømmes, ikke noget godt argument ud fra en mere principiel betragtning eller ud fra almindelig menneskelig anstændighed,

men det var til gengæld en meget realistisk vurdering. Men jeg fik altså denne 5. juni den bedste grundlovstale, jeg nogensinde har lyttet til.

»Den danske parole« udkom i 18 numre fra november 1943 til befrielsen – i starten ret primitivt i duplikeret form, siden med fotografier og til sidst endog trykt. Jeg fik Helmer Sørensen fra radioavisen til at hjælpe mig med det redaktionelle. Ofte arbejdede vi om aftenen på Kirkeligt Samfunds kontor. Det var et fredeligt sted. Der opbevarede jeg også de penge, jeg fik fra H.C. til fremstillingsomkostninger, indtil jeg kunne komme af med dem igen. Og de hjælpsomme damer spurgte aldrig, hvad der var i konvolutterne.

Det skete også at jeg arbejdede med bladet i Radiohuset. Jeg husker en gang vi sad – Carl P. og jeg – i forhallen og lavede ombrydning. Der havde vi jo tyskere til at passe på, så der regnede ingen med, at der foregik mindre legale aktiviteter.

Redaktionsarbejdet gav også lejlighed til forsyning med engelske og svenske aviser. H.C. ringede af og til og sagde til mig om at gå ned ved hjørnet af Radiohuset. Lidt efter dukkede så en politibil op med et bundt aviser, som jeg med et venligt nik til vagtposten i forhallen tog op i mappen.

Grethe og jeg var lettede, hver gang jeg var kommet af med et nummer. Vi havde også af og til grund til at være det. En af de få gange, jeg blev blandet i distributionen, var en lørdag eftermiddag. Højland gik en tur, mens jeg ventede på leverancen. Pludselig så jeg til min rædsel en meget ung mand komme vakkende med cykel med en overmægtig stor kuffert hen over styret. Det var et vanvittigt syn. Da Højland ikke var kommet tilbage, blev kufferten lagt i græsrabatten foran stationen. Minutterne indtil Højland kom tilbage var meget lange. Vi fik kufferten ind i S-toget. Da vi på Ordrup st. skulle hente den igen hos togføreren, sagde han med et lille smil: I må sørge for noget bedre låsetøj, så jeg er fri for at passe på bagagen, når kuffertlåget springer op. Smart var det ikke.

De ledende artikler var oftest skrevet af H.C. eller Aksel Møller, mens jeg tog mig af nyhedsstof og opsætning.

Hvad efterretninger fra både ind- og udland angik var den daglige illegale Information simpelthen en helt uundværlig kilde at øse af.

Efter folkestrejken i 1944 havde vi som bilag et hyldestdigt af Oskar Hansen »til Nazi-soldaterne, der modigt myrdede 100 og sårede 600 våbenløse københavnere – og som ugen efter skød på dem, der lagde blomster de steder på gaderne, hvor mordene havde fundet sted«, de soldater, der fik bank overalt i verden, men »pludseligt i et stort brunligt syn« så chancen i København. Det var et virkeligt kup, at vi i slutningen af besæt-

telsen ved hjælp af Studenternes Efterretningstjeneste blev i stand til at bringe et stort billede af en afdeling af Hipo-korpset, en tysk politiafdeling rekrutteret af frivillige danske. Billedet, der iøvrigt er udstillet på Frihedsmuseet, bar teksten: Læg mærke til dem – og opgiv efter befrielsen navn og adresse på forbryderne til nærmeste politimyndighed.

I de allersidste måneder af besættelsestiden var jeg med til sammen med Vilhelm Nielsen, der var sekretær i Dansk Ungdomssamvirke, at udgive endnu et illegalt blad »Verden og vi«, et blad, der beskæftigede sig med internationale forhold med særligt henblik på situationen efter krigsafslutningen. Vi forsøgte at give hæderlige og afbalancerede vurderinger, og her til havde vi meget værdifuld bistand af den fremragende historiker og journalist Erik Møller.

Folkestrejken 1944

Så gik tiden ellers med arbejde for Folk og Værn og med møder landet over. Der blev i Forsvarsministeriets foredragsudvalgs navn arrangeret nogle kunstneriske aftener for officerer af alle grader. Det kan bagefter se besynderligt ud, at man samlede mange hundrede befalingsmænd ved sådanne lejligheder. Det skete blandt andet i marts 1944, hvor Studentersangforeningen, pianisten Kjell Olsson og Ingeborg Brams medvirkede og i april, hvor Livgardens musikkorps gav koncert og hvor de medvirkende iøvrigt var Ebbe Rode og Mogens Wieth. Det kunne ikke godt være fornemmere. Det var ment som en opmuntring i en mørk tid – men ser vel nok i tilbageblik ud som en lidt ejendommelig foreteelse. Sideløbende med denne mere udadvendte virksomhed holdt jeg en række møder i små kredse af højerestående officerer med fortrolige informationer.

Mødevirksomheden iøvrigt?

Venstres Ungdoms landskursus i febr. 1944 om liberalismen og byen. Jeg gav udtryk for, at den besiddelsesløse arbejder kun havde et aktiv – sin arbejdskraft. Der var ingen reserver. Hver for sig var arbejdere magtesløse over for kapitalen. De havde kun een vej frem, nemlig den stærke fagforening. Den økonomiske liberalisme med kræfternes frie spil kunne ikke virke tiltrækkende på dem, der direkte måtte betale alle nedadgående svingninger i det økonomiske liv med nedsat levestandard.

I samme uge havde jeg i Københavns Valgmenighed talt om den folkelige samlings betydning. Nu var samlingen blevet en selvfølge, men på baggrund af sommeren 1940 var den en bedrift. Vi måtte ikke for linien tilbage i historien glemme linien på tværs. Det er vanskeligt for dem, der daglig fører

en fortvivlet kamp for at holde nøden fra døren at føle sig »i samme båd«, folkeligt set, som vi andre. Vi sad i alle tilfælde ikke lige godt i båden.

Fars nysgerrighed kunne have kostet ham livet. Det var ellers synd at sige, at far var nysgerrig i dette ords dårlige forstand, men det er nu ikke hver dag man kan se tyske soldater i skyttekæde kæmme københavnske gader. Der gik et projektil gennem vinduet, far stod ved, og op i loftet, så nogen helt ufarlig udkigspost var det ikke. Og når tyskerne brugte kanonstillingen ved Nørrebros Runddel til at bestryge Nørrebrogade, var det ikke nødvendigt at se. Der var hørelsen tilstrækkelig.

Det var i folkestrejkedagene i juni-juli 1944, lørdag 1. juli.

Jeg ville til Nørrebro for at se, hvordan det stod til hos mor og far. Telefonerne var ikke i funktion. Da jeg var nogle hundrede meter fra deres opgang, blev der igen skyderi. Jeg sprang ned i en kælderhals; på fortovet over for faldt en mand som offer for kuglerne. Da skyderiet stilnede af, sprang jeg over gaden og nåede mit mål. Vi måtte have mor, far og min søster ud til os, på Bellahøjvej. Der var trods alt roligere. Men hvordan? Sporvognene kørte ikke, og det var livsfarligt at gå ud. Jeg ringede til Falck. De rykkede kun ud i virkeligt påkrævede tilfælde. Jeg argumenterede med skyderiet og med fars alder, 77, og de lovede at komme. Så drog vi af sted med Falck. Jeg havde instrueret far og mor til at se så affældige ud som muligt. Da vi kom inden for dørene hos os, følte vi en vældig lettelse og kom til at grine højt af denne særprægede familieudflugt. Det ringede på døren. Vi opdagede, at en af Falck-redderne havde glemt sin kasket. Så vi måtte tage de alvorlige miner på igen for en stund. Lys og gas var der ikke meget af, men det var jo sommer, så det gik. Vi samlede forråd af vand. Tyskerne hentede store forstærkninger til København, og byen var spærret af. Dagens tabstal var 23 dræbte og mange sårede.

Søndag morgen tog jeg over til mejeriet Solbjerg for at prøve at redde noget mælk. Grethe var højgravid, så der var behov for det. Det viste sig, at et par tusind andre bysbørn havde fået samme gode ide, så jeg stod i kø hele formiddagen – men fik til gengæld rigt udbytte. Mens jeg var væk, havde Grethe og min søster, Ingrid, været på cykel uden for byen for at redde grøntsager. Vi klarede os godt.

Strejken ophørte lige så pludseligt, som den var begyndt, selv om det tog tid før alt igen var så normalt, som forholdene tillod.

Optakten havde blandt andet været en vellykket sabotageaktion mod Riffelsyndikatet i Frihavnen. Det var et fantastisk skue, som jeg så fra S-toget. En tysker-reaktion i form af næsten total ødelæggelse af Tivoli. En spærretid, der murede folk inde i lejligheden i meget varme sommeraftner. Den provokation måtte nødvendigvis føre til overtrædelser. En af mine

lærere i gymnasiet påstod engang, at man aldrig havde oplevet en revolution i regnvejr. Jeg ved ikke, om det er rigtigt. Men netop i de dage, folkestrejken fandt sted, var det udpræget revolutionsvejr.

Som endnu en stærk provokation kom meddelelsen om, at 8 medlemmer af Hvidsten-gruppen – den første våbenmodtagergruppe i Danmark – var blevet henrettet, blandt dem kroejeren fra Hvidsten, Marius Fiil, hans søn og hans svigersøn, medens to af hans døtre fik fængselsstraffe.

Der var altså mange fødselshjælpere til de dages begivenheder. Børge Outze, grundlæggeren og den første leder af den illegale Information, giver i sit værk om besættelsen »Danmark under den anden verdenskrig« denne vurdering: »Et besynderligt samspil mellem organer uden mandat, uden rygdækning i politiske organer, og en befolkning i åben revolte havde i nogle dage vist sin styrke. Det bliver et spørgsmål, der aldrig kan besvares, om befolkningen egenrådigt bestemte forløbet, og politikere og Frihedsråd kun konkurrerede om, hvem der kunne sende parolerne ud på det rigtige tidspunkt – eller det var de forskellige organer, der viste sig i stand til at dirigere strømmene. Den gamle hovedstad havde, som overborgmesteren sagde om aftenen i radioen, gennemlevet skæbnetunge timer. Hvor skæbnetunge de kunne være blevet, indså de færreste af dens hundredtusinder«.

Det er en meget dækkende bedømmelse. Bortset fra de problemer, der skabtes gennem standsninger af forsyninger til en millionby, var der som nævnt trukket store troppeforstærkninger til byen. Og ugens mange dræbte viste klart, at det ikke var til paradebrug, de blev kaldt til. Efter befrielsen blev det bekræftet, hvad anedes i ansvarlige kredse i de bevægede dage, at der forberedtes bombardementer af nogle bykvarterer. Det var ikke legeværk, det drejede sig om.

Derfor var det katastrofalt, at der opstod splid mellem Frihedsråd og repræsentanter for de samarbejdende partier om hvordan denne stærke manifestation kunne bringes til ophør efter den våbenløse sejr, men før katastrofen. Her var det igen politikerne, der mest følte og handlede ud fra ønsket om at skåne befolkningen mest muligt.

Da strejkedagene var forbi, drøftede jeg med H.C. dette modsætningsforhold, som i en given situation ville kunne føre civilbefolkningen lige ud i en katastrofesituation. Jeg sagde til ham, at nu måtte de tage et opgør med de af Frihedsrådets folk, der repræsenterede denne uansvarlighed. Det var en af de mange gange, jeg fik bekræftet, at politisk strategi og taktik ikke var min styrke. H.C. smilede måske lidt overbærende, og sagde så: Opgør, nej, nu bør vi samarbejde med dem – vi opretter et kontaktudvalg! På det tidspunkt kom udvalget til at bestå af H.C. og Aksel Møller fra politikernes kreds og fra Frihedsrådet Aage Schoch og Børge Houmann. Man tør ikke

tænke på den strid, der kunne – og ville – være kommet i forbindelse med befrielsen, blandt andet om spørgsmålene om regeringsdannelse og retsligt opgør mellem politikerne med det folkevalgte mandat i ryggen og Frihedsrådets folk. Nu var kontakten skabt.

19. september 1944

Det blev en lang luftalarm 19. sept. 1944. Jeg havde sat mig ned i kunstnerfoyeren i Radiohuset. Der var noget mystisk ved det. Dels tidspunktet midt på dagen, dels at vi hverken hørte overflyvninger eller skyderi. Gådens opklaring gjorde denne dag til en af de mørkeste i de fem besættelsesår; i ly af alarmer blev danske politibetjente over hele landet arresteret og ført til koncentrationslejren Buchenwald. Mange vendte ikke tilbage derfra.

Da luftalarmen blev afblæst, gik jeg ud i byen og så unge nazistiske bøller køre rundt i politiets biler. Die Machtübernahme skulle fejres.

Når aktionen virkede så katastrofalt, skyldtes det også, at den kom helt bag på selv de bedst informerede. Om eftermiddagen besøgte jeg H.C. i hans illegale kvarter. Det var hos halvbroderen Johs. Sperling i Henrik Rungsgade. Det var egentlig utroligt, at det gik godt med dette H.C.'ske hovedkvarter, hvor der nogenlunde var en ganske livlig trafik, og hvor mange mennesker mødtes. Jeg husker Ole Bjørn Krafts skuffelse over, at jeg kunne kende ham trods det nyanlagte overskæg. Der skulle nu mere til at camouflere hans karakteristiske profil.

Sperlings hjem var dog kun »forkontoret«. H.C. selv boede – og havde sine mest fortrolige møder – på 2. sal i samme opgang hos den daværende forbundsformand Ejner Hansen. Der fandt jeg ham den skæbnsvangre 19. sept. Det er første og eneste gang, jeg har set H.C. virkelig slået ud. Hans dybe bekymring gjaldt selvfølgelig – som altid – først og fremmest: Hvad vil dette medføre af nye ulykker for befolkningen; men aktionen betød også, at mange af de kontakter, som H.C. med hjælp af uvurdelige kontakter i politiet havde fået bygget op, måtte anses for tabt. Jeg forsøgte at bringe en lidt lettere tone ind i de dystre perspektiver – men fik mere bestemt end venligt at vide, at dagen ikke egnede sig til spøgefuldheder.

Aktionen bevirkede iøvrigt, at jeg fik en opgave på Politigården, hvor nu tyskere huserede. Af de ca. 1400 mand, der på Langelinie var blevet bragt om bord i det skib, der skulle føre dem til Tyskland, blev omkring hundrede bragt i land igen og kørt til Politigården, hvor de fik at vide, at de skulle danne stammen i et nyt politikorps, som tyskerne ville oprette. Den blev nu aldrig til noget, men indtil det kunne ske, skulle de modtage anmeldelser

om almindelige danske forbrydelser. Jeg fik via Folk og Værn til opgave at arrangere nogle aftenunderholdninger for denne danske gruppe, der var interneret på Politigården. Det var ikke helt rart at nærme sig den stærkt bevogtede Politigård en vinteraften og gå lige hen til de bevæbnede tyske vagtposter. I den danske gruppe tog Ove Knudsen imod med et lille glas. Så gik vi ind i salen, hvor de danske politifolk var forsamlet. Et stort dannebrogslag dækkede væggen. Som gæster ved de aftener, jeg var med til, var blandt andet Stig Mervild-kvartetten, kammersangerinde Edith Oldrup Pedersen, pianisten Kjell Olsson, og Thomas P. Hejle læste jyske forfattere. Efterhånden begyndte tyskere at sende store dele af den danske gruppe til Frøslev, og så holdt »hyggeaftnerne« op. Stemningen var ikke rigtig til det. Der var også navnlig i den første tid efter 19. september en anden belastende faktor: Hvad foretog denne internerede gruppe sig egentlig? Hvem arbejdede de for? Det var nødvendigt gennem den illegale nyhedstjeneste at forklare, hvordan det hang sammen, at de var »gode nok«.

I sommeren 1980 besøgte Grethe og jeg under en ferietur i D.D.R. den berygtede koncentrationslejr i Buchenwald, lige nord for Weimar med de uhyggelige rammer for de danske politifolks lidelser. Bagefter spiste vi frokost med Weimars borgmester. Vi spurgte ham, om han – jeg havde nær sagt heller ikke – vidste, hvad der foregik dengang så tæt ved byen. Han svarede: Vi vidste det, men ikke de grufulde enkeltheder, vi fik kendskab til efter sammenbruddet. Jeg gik videre og spurgte, om han havde talt med sine børn om det. Svaret var igen ja – med tilføjelsen: Bare alle forældre havde gjort det, det er noget, vi må igennem.

I november 1944 holdt vi, i al hast, flyttedag. H.C. ringede en eftermiddag og sagde, at vi måtte væk fra Bellahøjvej hurtigt. Han kunne ikke sige noget om, hvornår vi kunne vende tilbage. En af de af hans mange kontakter, som jeg havde med at gøre, var blevet taget og anbragt i Gestapohovedkvarteret i Shellhuset.

Jeg ringede til Grethe og satte hende ind i situationen. I løbet af en times tid var det allernødvendigste klar, og Grethe, Anders, der var et par måneder gammel, og jeg tog i en Taxa med barnevogn på taget ud til gode venner på Amager. Dagen efter boede vi på Grand Hotel – med ble-tørring på radiatoren. Derfra gik turen videre til Munks i Næstved, hvorfra jeg jævnligt tog til København. Efter nogle uger flyttede Grethe og Anders ind hos Grethes moster Esther, og jeg fik lejet et værelse i samme opgang. Den officielle forklaring til venner og bekendte var, at der ikke var nogen varme i lejligheden på Bellahøjvej.

Da Shellhuset blev bombet af Royal Air Force i marts 1945, var kontaktmanden blandt dem, der slap ud under den almindelige forvirring. Så

gav H.C. grønt lys for hjemflytning. På det tidspunkt var der faktisk ikke varme på radiatoren i huset. Så det var lidt svært at forklare.

Efterkrigstiden

Talte vi i Dansk Ungdomssamvirke om »noget andet«? Den anklage rejstes mod D.U. og specielt mod Hal Koch i besættelsestidens sidste år. Til grund for påstanden tjente, at vi i D.U. i stigende grad beskæftigede os med de problemer, der ville kræve løsning, når vi igen blev herrer i eget hus. Angrebet kom fra kredse og enkeltpersoner, der var aktive i den militante modstandskamp.

Nu vil det være helt forkert at påstå, at de menige, der var med i D.U.s medlemsorganisationer – en meget væsentlig del af samtlige unge – indtog en passiv holdning til dets illegale arbejde. Det, som de kritiske røster ikke forstod, var, at Dansk Ungdomssamvirke *som organisation* selvfølgelig ikke kunne tage stilling. Det var udtrykkeligt slået fast i D.U.s vedtægter, at de enkelte af disse mange forskelligartede organisationer bevarede deres fulde organisatoriske selvstændighed. Havde vi villet ensrette, skulle vi have fulgt Niels Bukh's forslag. Men hertil kom andre tungtvejende motive-ringer. I det kryptiske sprog, som vi lærte at anvende i offentlige udtalelser, udtrykte jeg i en artikel i Lederbladet i juni 1944 det på følgende måde:

Der er en række aktuelle opgaver og problemer, som hverken Dansk Ungdomssamvirke som organisation eller de tilsluttede foreninger som foreninger kan eller skal tage stilling til. Det er hverken muligt for D.U. at gå for eller imod »hvis D.U. ikke vil risikere at miste *enten* juridisk *eller* moralsk ret til fortsat at være her.« Det vil – oversat, som det er nødvendigt i dag – sige, at hvis D.U. tog stilling for det illegale arbejde, ville i samme øjeblik ikke alene D.U., men også dets medlemsorganisationer blive opløst. Og gik man en bloc imod, ville det ikke alene være forkert moralsk, men også være i strid med de faktiske forhold og ville have ført til en sprængning indefra.

Hertil kom det også meget afgørende synspunkt, at de store efterkrigsproblemer, vi ville blive stillet overfor, krævede forberedelser, og at dette forberedende arbejde måtte gøres nu.

Det kaldes altså at tale om »noget andet«. Som om det var nok, at krigen vindes, hvis freden bliver et nederlag.

Ikke mindst Hal Koch pegede med megen styrke på efterkrigsopgaven i en artikel i Lederbladet i december 1943: »Opgørets time«. Hal Koch spurgte: var det nationale sammenhold en tarvelig svindel for at holde de

økonomisk besiddende så nogenlunde skadesløse og burde de fattige betale gildet? Efterkrigstidens egentlige problem er, om den nationale solidaritet kan omsættes i et økonomisk fællesskab, »hvor byrderne fordeles efter evne – ikke efter evne til at skubbe fra sig«.

Det var på denne baggrund, jeg vendte mig imod, at arbejdet med efterkrigstidens problemer – blandt andet forberedelse af en dybtgående indsats i boligspørgsmålet og arbejdet for at betrygge arbejdernes stilling – skulle være »noget andet«.

Regering og rigsdag 1849-1866

af Poul Meyer

I denne artikel af dr.jur. Poul Meyer skildres junigrundlovens opkomst på baggrund af udviklingen i Europa og hertugdømmerne. Videre gennemgås dens rammer for regeringens og rigsdagens magtmidler samt regeringens anordningsret. Konklusionen er, at regeringen som den udøvende magt i perioden 1849-1866 havde en vis eksklusiv myndighed, og at rigsdagen, hvis denne myndighed blev krænkede, kunne mødes med en beslutning fra regeringen om at nægte at stadfæste det pågældende lovforslag.

Da grundloven blev givet

Perioden fra grundlovens ikrafttræden i 1849 indtil den gennemsete grundlov i 1866 er enestående i dansk forfatningshistorie, dels fordi begge rigsdagens kamre var sammensat ved valg, der efter tidens målestok må betragtes som almindelige, dels fordi regering og rigsdag til en vis grad var ligestillede organer. I så henseende afviger perioden altså fra den umiddelbart følgende periode, hvor regeringen, støttet af landstinget, havde overvægten, og fra vor tid, hvor folketinget har den afgørende indflydelse på regeringen.

I de første måneder af året 1849 prægedes store dele af Europa som bekendt af borgerlige opstande. I januar var der oprør i Italien, i februar Paris og i marts Wien og Berlin. Disse begivenheder og den folkelige bevægelse i Europa var med til at inspirere den politiske uro i de danske hertugdømmer, hvor uroen især rettede sig imod det danske monarki og fik et voksende nationalt præg.

Uroen i hertugdømmerne bredte sig til kongeriget, hvor der blev en vis bevægelse, men intet som i egentlig forstand kan kaldes revolution. I København var det de samme kredse, der af nationale grunde vendte sig imod Slesvig-Holstenismen, som også stillede krav om folkestyre.

Dersom den europæiske oprørstanke skulle udvikle sig i Danmark, måtte den nye og voksende husmandsstand nok have været den sandsynlige grund. Orla Lehmann frygtede i 1848 for, at »det miasma af kommunisme, som var udbredt over hele Europa, ville i husmandsklassen ... finde en

frugtbar jordbund«¹. Men trods de stærke ord var Danmark, selv da ordstriden stod på sit højeste, et roligt land fjernt fra de europæiske revolutions-tanker.

Den begyndende politiske bevægelse blandt bønderne udsprang især fra det mindre landbrug. I 1842 udsendtes ugebladet *Almuevennen*, der blev redigeret af den fhv. skomager, senere politiker I. A. Hansen, og den 30. juni 1845 afholdtes en politisk folkefest på Ullerup Mark, hvor bl.a. I. C. Drewsen var blandt talerne. Der var altså en vis bevægelse i gang blandt bønderne, og gårdejer Jens Gregersen sagde i 1844 til Drewsen, at dersom der ikke blev gjort noget for bondestanden, »så frygter jeg, postelinet vil blive slået itu«.

Claus Bjørn har i sin fremstilling af frygten fra 1848 behandlet bonde- og husmandsuroen på Sjælland². Det fremgår heraf, at selv om ordene var stærke, blev uroen hurtigt overstået. I et beskedent omfang førte denne uro til yderligere afskaffelse af hoveri og pligtarbejde.

Ordene var altså stærke, og dette gjaldt i endnu højere grad det akademiske oprør i hovedstaden. Særligt kendte er Casino-møderne fra 1849 og da ikke mindst Orla Lehmanns udbrud: »Vi anråber Deres Majestæt om ikke at drive nationen til fortivlelsens selvhjælp«. Ordene var stærke, men om noget »europæisk« oprør var der ikke tale.

Mellem 1842 og 1848 organiseredes bondestanden, og de københavnske akademikere frygtede noget i retning af det revolutionære i denne bevægelse. For D. G. Monrad var det, han forstod ved middelstanden, folkets kerne, den middelstand »i hvilken folkefornuften har sit organ³«. Over for kritikerne af det, han forstod ved den almindelige valgret, fremhævede Monrad: »vi tror ikke, at fattigdom eller rigdom gør nogen væsentlig forskel med hensyn til menneskesjælens dybeste indhold...«. »Kast ikke en sådan foragt på almuen, på menigmand⁴«. På den anden side ønskede han ikke en så ubegrænset valgret, at denne ret blev givet til »den rå og uoplyste masse, hvis liv udelukkende er ofret en kamp for livets første fornødenheder⁵«. Hvordan han mere konkret ville trække grænsen, havde han endnu ikke taget stilling til.

Forkortelser i det følgende: FF: Folketingets Forhandlinger. LF: Landstingets Forhandlinger. Meyer, Retsanordninger: Centraladministrationen 1848-1949, Kbh. 1949, 179-277. RT: Rigsdagstidende. Statsrådet: Statsrådets Forhandlinger 1848-1863, I-XII, Kbh. 1954-76.

1. Erik Møller, *Helstatens Fald I*, Kbh. 1958, 15.

2. Claus Bjørn, *Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848*, Landbohistorisk Selskab 1985.

3. *Dansk Folkeblad* 1. sept. 1843.

4. *Fædrelandet* 26. febr. 1849.

5. *Flyvende politiske Blade* nr. 3, 1843.

Efter martsministeriets dannelse og den grundlovgivende rigsforsamlings nedsættelse dæmpedes den politiske uro, og med treårskrigen og den foreløbige »lykkelige« udgang skabtes en euforisk stemning, der bidrog til nationens enhed.

Martsministeriet¹ samt den grundlovgivende rigsforsamling² forhandlede udkast til junigrundloven og har derfor givet os et grundlag for at fortolke dennes bestemmelser. I rigsforsamlingen var der repræsentanter for såvel den yderste højrefløj som den yderste venstrefløj. Generelt er højrefløjen karakteriseret ved en fastholdelse af en indflydelsesrig kongemagt – P. B. Scavenius protesterede imod, at man ville gøre kongen til en »pyntet dukke«³ – hvorimod venstrefløjen ville have størst mulig magt til de folkevalgte.

Det blev de meget liberale ideer, der sejrede. A. F. Tscherning udtalte således, at »enhver census og formuebegrænsning over for en dom over moralske og åndelige egenskaber indeholder en umulighed«. Sådanne synspunkter lå til grund for junigrundloven, der tildelte valgret til folketinget til alle 30-årige mænd, bortset fra tyende, fattiglemmer og fallenter.

Den liberale debat drejede sig ikke i de første år om, hvad der konkret skulle stå i en fri forfatning, men om de mere almene synspunkter. Da A. F. Krieger i marts 1847 opfordrede Monrad til at beskæftige sig med de konstitutionelle problemer, svarede denne, at han var ganske uforberedt herpå og ikke havde gjort egentlige studier⁴. På dette tidspunkt synes Monrad dog at have haft en vis forkærlighed for forfatningsformer, der gav regeringsmagten et vist betydeligt spillerum⁵. Nøgleordet for hans synspunkter var *harmoni* mellem statsorganerne, og denne harmoni kunne efter hans mening kun opnås ved at styrke administrationen og tilvejebringe dens relative uafhængighed⁶. Da det senere viste sig, at denne harmoni ofte var vanskelig at opnå, svingede han over til en stærkere understregning af rigsdagens myndighed.

Den grundlovgivende forsamling blev sammensat i henhold til valgloven af 6. juli 1848. Forsamlingen skulle bestå af 152 medlemmer, hvoraf de 38 skulle vælges af kongen, og de øvrige skulle vælges ved direkte valg i kredse. Valgret havde uberygtede mænd, der var fyldt 30 år, og som var bosat i kredsen med egen husstand.

I valget deltog kun 33 pct. af de stemmeberettigede, og den lave deltagel-

1. Statsråd I, 338 ff især 371, 442 ff, 477 ff.

2. Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen I-II, Kbh. 1848-1849.

3. Beretning 1788 f.

4. Brevveksling cit. efter Povl Bagge, Studier over D. G. Monrads statstanker, Kbh. 1936, 33.

5. Bagge anf. v. 73.

6. Dansk Ugeblad 11. aug. 1843.

se er karakteristisk for den politiske interesses meget begrænsede udstrækning, hvilket fremgår deraf, at også deltagelsen i de første folketingsvalg efter grundloven holdt sig på et tilsvarende niveau for så vidt angår kredse med skriftlig afstemning.

*Povl Engelstoft*¹ har opgjort, at der var et udpræget overtal af embedsmænd i forsamlingen, nemlig et halvt hundrede, der dog ikke repræsenterede nogen enkelt politisk retning. Næststørste gruppe var gårdejerne, der var valgt af Bondevennerne, og som fik henved 40 repræsentanter. Engelstoft nævner, at denne gruppe ikke fik større betydning under forhandlingerne, som de fleste af dem kun dårligt mestrede. Omkring 15 medlemmer må betragtes som egentlige godsejere. Forretningsverdenen var repræsenteret med et lignende antal, og flere af dem gjorde sig gældende under forhandlingerne. Blandt de kongevalgte medlemmer var flere repræsentanter for højaristokratiet, f.eks. P. B. Scavenius og Carl Neergaard. Endnu under den økonomiske krise i 1857 beklager Monrad sig over, at der var så få repræsentanter for den (højere) københavnske handelsstand i folketinget².

I hele perioden 1849-1866 udgjorde centraladministrationens embedsmænd den mest stabile gruppe i det politiske system³. Allerede under forhandlingerne i det første folketing udtalte C. C. Hall en tak til embedsmændene for hjælpen til løsning af de vanskelige problemer, og under grundlovsforhandlingerne i 1865 udtalte Orla Lehmann: »Både i 1849 og senere har embedsmændene haft den største andel i arbejdet for at få en fri forfatning og gøre den frugtbringende«. Slet så taknemmelige var Tscherning og I. A. Hansen ikke. De ville samle bondestanden mod den fælles fjende, »gods- og embeds-aristokratiet«. Den sidstnævnte udtrykte sig skarpt imod »den ubegribelige svaghed at beholde alle absolutismens tjenere i højere embeder«. Den brede befolknings uvilje mod embedsmændene angik dog nok især de lavere embedsmænd, der havde direkte berøring med befolkningen. *Holger Hjelholt*⁴ henviser til »de stumpskødede skriverdrengene, der dattede bønderne«.

I en noget sammentrængt form anvendes paragrafferne i Monrads udkast om den lovgivende, den udøvende og den dømmende myndighed ordret i rigsforsamlingens og statsrådets udkast, og bestemmelsen overtages uændret af junigrundloven og samtlige senere grundlove bortset fra de særlige forfatningslove i 1850'erne. Majoriteten i den grundlovgivende forsamling

1. Den danske Rigsdag 1849-1949, Kbh. 1949 I, 18 f.

2. FF 1857, 1161 ff.

3. Kai Fr. Hammerich, Den danske Centraladministration, Kbh. 1921. 487-502.

4. Den danske Rigsdag 1849-1949 I, 98.

gik ud fra, at magtfordelingslæren skulle forstås absolut i den forstand, at kongen havde ret til at nedlægge veto over for rigsdagens love. I. A. Hansen og andre ligesindede gjorde indsigelse imod denne opfattelse¹, men, som det skal ses nedenfor om forfatningspraksis i de følgende år, blev denne vetoret en juridisk og faktisk realitet.

Der findes ikke i forarbejderne til grundloven nogen udtalelse om, hvad man nærmere forstod ved denne magtfordelingslære, men selve den verbale udformning er hentet fra samtidens udenlandske forfatninger. Der er da også almindelig enighed om, at bestemmelserne er hentet fra den norske og belgiske grundlov fra henholdsvis 1814 og 1831, og det er derfor rimeligt at søge frem til, hvilken nærmere betydning man i disse forfatningslove har lagt deri².

Begge disse grundlove bygger lige som andre af 1800-årenes demokratiske grundlove på Montesquieu's magtfordelingslære, hvorefter den lovgivende, udøvende og dømmende magt skulle udøves af hver sit selvstændige statsorgan, dog således at kongen skulle have vetoret for at være i stand til at hindre, at lovgivningsorganet tiltog sig magt, der tilkom de øvrige organer. Ingen af de nævnte grundlove har gennemført en konsekvent magtfordelingslære efter dette mønster. Den norske grundlov fra 1814 gav kongen en del af lovgivningsmyndigheden, og stortinget fik en del af forvaltningen³. Den belgiske forfatning fra 1831 indeholdt nok den sædvanlige tredeling, men regeringen havde ikke andre rettigheder end dem, der er tildelt den ved grundloven. Både den norske og den belgiske forfatning gav kongen – efter indførelse af parlamentarismen: regeringen – en selvstændig administrativ myndighed⁴.

Den prøjsiske grundlov af 1851, der også formelt henviser til magtfordelingslæren, indeholder heller ikke noget fortolkningsbidrag, og det er først *Paul Labands* teori fra 1871 om friheds- og ejendoms-kriteriet, der bygger på et materielt lovbegreb⁵. Dette begreb havde altså ingen betydning i de første år efter grundloven.

Medens Montesquieu hverken direkte eller indirekte er nævnt i forarbejderne til grundloven af 1849 og heller ikke i forfatningspraksis i tiden umiddelbart derefter, er dette navn knyttet til den kommenterende omtale af stænderordningerne af 1831. Dette hænger naturligvis sammen med, at

1. Beretning 1481 f.

2. Jens Møller. Den danske Rigsdag I, 60 ff.

3. Johs. Andenæs, Statsforfatningsretten i Norge, 3. utg. Oslo 1942, 44.

4. Knud Berlin, Udsigt over Forfatningsudviklingen i forskellige fremmede Lande, Kbh. 1931, 73.

5. Alf Ross, Statsretlige Studier, Kbh. 1959, 76 ff.

stænderforsamlingerne kun havde opnået en begrænset materiel lovgivningsvirksomhed, hvorimod de øvrige love stadig skulle udstedes af kongen.

Anordningen af 1831 gav stænderne medbestemmelsesret for så vidt angår »enhver forandring i undersåtternes personlige eller ejendomsrettigheder eller skatterne og de offentlige byrder«. Bestemmelsen svarer ganske til reglerne om de prøjsiske stænderforsamlinger. Under grundlovsforhandlingerne henviser C.C. Hall til stænderordningerne og forudsætter dermed en vis anordningsmyndighed for kongen¹. Justitsminister C. E. Bardenfleth indvendte², at provinsstænderne kun havde en del af lovgivningsmagten, hvorimod »en fuldkommen ubegrænset deltagelse i den lovgivende myndighed (er) tilsagt rigsdagen«. Der er ikke under forhandlingerne forsøgt nogen bestemmelse af den lovgivende magt, men Halls opfattelse – dog uden henvisning til stænderordningerne – svarer til en udbredt opfattelse efter grundlovens givelse, hvilket skal godtgøres nærmere i den afhandling afsluttende afsnit.

Under junigrundloven

I de begrænsede kredse, der deltog i det politiske liv, førte de nationalpolitiske stridigheder ofte til megen uro. Selv om der ikke fandtes egentlige partidannelser, kan man placere politikerne i en grov inddeling i Venstre, Centrum og Højre, men der henvises ikke i selve rigsdagen til disse betegnelser.

Den praksis, der redegøres for i det følgende, omhandler alene junigrundlovens statsråd og rigsdag. En redegørelse for de udviklede forfatningsforhold i perioden 1850-66 falder derimod uden for afhandlingens rammer³.

Som baggrund for en behandling af statsrådets kompetence i forhold til rigsdagen må det erindres, at statsrådet under junigrundloven udøvede funktioner af samme karakter, som dem der i dag udøves af hele centraladministrationen og af en stor del af den regionale og lokale administration. Som et lille, men meget illustrerende eksempel kan nævnes jagtloven af 25. marts 1851. Til det følgende må erindres, at episoden fandt sted i en periode, hvor statsrådet i næsten alle møder beskæftigede sig med de af treårskri-

1. Beretning 3321 f.

2. Beretning 3322.

3. Poul Andersen, Dansk Statsforfatningsret, Kbh. 1954, 31-62; Jens Himmelstrup og Jens Møller, Danske Forfatningslove 1665-1953, 2. udg. Kbh. 1958, 73-75, 112 f.

gen igangsatte fredsforhandlinger samt de vidtrækkende og vanskelige forfatningsforhold.

Da folketinget ønskede at udvide retten til jagtens afløsning til ikke alene at omfatte ejere, men også livsfæstere og i det hele taget livsvarige brugere, erklærede konsejlspræsidenten (A. W. Moltke), at han ville søge sin afsked, hvis forslaget blev gennemført¹. Da denne vanskelighed var lykkeligt overstået, forhandlede regeringsmedlemmer med folketingsudvalget, hvorefter sagen påny blev forelagt statsrådet. Selve referatets formulering antyder forhandlingssituationen: »Statsrådet bestemte at virke for efterfølgende forandringer«, nemlig en tidsmæssig indskrænkning af adgangen til at skyde spurve; et forbud imod at drive jagt på andres enge blev rettet til sædemarker, samt et enkelt forslag af mere formel karakter².

De meget heterogene regeringsdannelser i tiden før 1853 førte ret hyppigt til afstemninger i statsrådet, hvor beslutning blev truffet i overensstemmelse med flertallet. Kongen henstillede flere gange – forgæves – til ministrene, at de nåede til en beslutning, forinden der blev afholdt statsråd. Det var først og fremmest spørgsmål i forbindelse med hertugdømmerne, især forfatningen, der gav anledning til uenighed. Ofte var stemmerne ret lige fordelt, og i så fald kunne ministrene for henholdsvis Slesvig og Holsten få afgørende betydning for afstemningen. Der er eksempler på, at der var uenighed om, hvorvidt disse to medlemmer af statsrådet var ligeberettigede med de øvrige også i sager vedrørende kongeriget. Nogen konsekvent holdning synes man ikke at have taget, idet de i et enkelt tilfælde ikke blev medregnet³ og i andre tilfælde blev medregnet som fuldt berettigede⁴.

Regeringens magtmidler

Ifølge junigrundloven og alle senere grundlove er den lovgivende magt hos kongen og rigsdagen i forening, og den udøvende magt hos kongen. Allerede ved grundlovens givelse har man imidlertid taget det første skridt frem imod en parlamentarisme i moderne forstand, idet kongens bekendte udtalelse om, at han nu betragtede sig som konstitutionel monark, ikke alene betød, at enevælden i snæver forstand ophørte, men simpelthen at kongen

1. Statsråd III,42.

2. Statsråd III,506, 520 ff, 578 ff (1851).

3. Statsråd III,482 ff, 498 ff (1851).

4. Statsråd IV,637 ff (1853).

ikke længere havde anden politisk magt end den, han var i stand til at udøve ved at overtale ministrene til at følge hans synspunkter.

Dette betød naturligvis ikke, at kongen var afskåret fra at fremsætte sine synspunkter, når disse afveg fra ministrenes. Der findes imidlertid ikke noget eksempel på en egentlig konstitutionel konflikt i anledning af stadfæstelsesspørgsmål. Derimod findes der eksempler på, at ministrene bøjer sig for kongens ønsker, dog kun i underordnede spørgsmål.

Som et relativt betydningsfuldt tilfælde kan nævnes gennemførelsen af den nye hærordning i 1865. Over for udkastet indvendte kongen, at organisationen af garnisonsforholdene ikke burde fastsættes ved lov, men ved administrativ bestemmelse¹. Også justitsminister C. J. C. Bræstrup fandt det misligt at henlægge emner, som burde ordnes ad administrativ vej til lovgivningsmagten, og kongen fremlagde selv udkast til en resolution, hvorefter alle punkter, som ikke nødvendigvis måtte henhøre under lovgivningsmagten, udgik, »da han ikke ser grund til at inddrage under repræsentationen, hvad der er et prerogativ for kongen«². Statsrådet tilsluttede sig denne opfattelse.

Da kongen var enevældig i hertugdømmerne, bevirkede nogle indviklede finansforhold, at han i denne egenskab kunne råde over en del af finanserne. Dette kunne regeringen udnytte til at få sin vilje på trods af rigsdagen. Ved finansloven for 1852 nedskar rigsdagen marinens bevillinger, og marineministeren (Steen A. Bille) foreslog i den anledning, at det manglende beløb skulle tages fra hertugdømmernes kasse. I statsrådet udtalte kongen, »at allerhøjst samme ved marineministerens indtræden i regeringen havde tilsagt ham, at hvad han behøvede til marinen og ikke kunne få bevilget af rigsdagen, ville Hans Majestæt af sin suveræne magtfuldkommenhed give ham af hertugdømmernes intrader«³. Som nævnt nedenfor anvendte kongen det samme argument, da ministeriet under Krim-krigen øgede rustningerne.

Da ministeriet i 1854 indstillede de to liberale tjenestemænd, Hall og Andræ, til afsked, fordi de havde deltaget i den politiske oppositions virksomhed, søgte kongen at undgå dette. Ørsted gjorde imidlertid sagen til et »kabinetsspørgsmål«, og kongen bøjede sig⁴. Da den reaktionære grundlov af 1866 skulle gennemføres, forsøgte Grundtvig og Tscherning forgæves at få kongen til at nægte at give sin stadfæstelse⁵.

1. Statsråd X, 285 ff, 293 ff, 297.

2. Se om emnet sidste afsnit i denne artikel.

3. Statsråd IV, 281 f.

4. N. Neergaard, *Under Junigrundloven*, Kbh. 1892 I, 852.

5. Himmelstrup og Møller anf.v. 113.

Det har altså fra første færd været forfatningspraksis, at den lovgivende magt er hos regeringen og rigsdagen i forening, og den udøvende magt hos regeringen. Hverken grundloven eller andre formelle regler indeholder noget om afstemning i ministermøderne eller øvrige procedureregler. Praksis vedrørende de såkaldte kabinetsspørgsmål vil blive behandlet neden for. Regler om rigsdagens beslutningsprocedure findes i grundloven og dertil knyttede bestemmelser og vil ikke blive behandlet i denne afhandling.

For rigsdagens vedkommende var perioden 1849-1866 præget af, at der først i de sidste år af perioden opstod principielle konflikter imellem folketing og landsting, hvilket naturligvis skyldes, at valgretten var ens til de to ting, og at kun valgbarheden tenderede i retning af at give landstinget et mere konservativt præg. Dette er baggrunden for, at denne afhandling kan handle om rigsdagen som en enhed.

De konflikter, vi skal behandle, opstår altså imellem regeringen og rigsdagen som sådan. Vi skal i det følgende behandle de magtmidler, der i så fald står til regeringens rådighed, nemlig undladelse af at stadfæste en vedtagelse (veto), opløsningsretten og provisorisk lovgivning. Det er især praksis med hensyn til den provisoriske lovgivning samt vetoretten, der i denne periode afviger fra alle senere perioder i forfatningshistorien.

Veto. Indledningsvis skal de forholdsvis få foreliggende konkrete sager nærmere omtales.

I 1851 diskuterede Moltkes ministerium, hvorvidt en af rigsdagen vedtaget lov om bøndergods under len, stamhuse og fideikomisser skulle bevirke, at man anmodede kongen om at nægte at stadfæste loven. Resultatet blev dog, at man trods kritikken lod loven stadfæste¹.

Det første eksempel på, at regeringen nedlagde veto, var den af rigsdagen i 1853 vedtagne lov om sogneforstanderskabernes og amtsrådenes sammensætning. Indenrigsminister Ørsted og andre konservative kræfter var imod loven, og man fik kongen til at tiltræde en resolution, hvorefter stadfæstelse blev nægtet, og meddelelse herom blev givet rigsdagen².

Også det næste tilfælde angik kommunalvæsenet. Den kommunale ordning gav anledning til megen debat på rigsdagen, især i folketinget, og der blev vedtaget en lov, som fratog de større landbesiddere deres automatiske medlemskab af de kommunale råd. Loven nedsatte endvidere kravet om, at vælgerne skulle have betalt et vist mindstebeløb i skat, »om, også dette

1. Statsråd III, 225 f.

2. Statsråd V, 226 (1853).

bidrag havde været nok så lille, på den måde (blev) enhver proletar i stand til at blive valgt« (C. F. Hansen)¹.

Da loven blev forelagt til stadfæstelse i statsrådet, indstillede regeringen (Ørsted), at kongen undlod at stadfæste den, hvorefter den var bortfaldet. Det blev samtidig bebudet, at der ville blive forelagt et andet lovforslag, som kunne accepteres af regeringen. Den følgende regering (P. G. Bang) opnåede et forlig med rigsdagen, og der blev gennemført en lov om sogneforstanderskabers sammensætning m.m. af 22. marts 1855.

Hidtil har sagen om sognebåndsløsning været det eneste kendte eksempel på anvendelse af regeringens vetoret. Efter at der ved lov af 4. april 1855 var givet nærmere regler om sognebåndsløsning, udstedte regeringen administrativt en kgl. anordning af 2. oktober 1862 om nærmere enkeltheder. Da anordningen nødvendiggjorde en mindre ændring af selve loven, forelagde regeringen et forslag herom². På rigsdagen ankede man imidlertid over, at anordningens hovedregler ikke var fremsat som lovforslag. Overfor kritikken fremhævede Madvig og Andræ, at det måtte være afgørende, at selve spørgsmålet om sognebåndsløsning var ordnet ved lov, og de mente ikke, at detailreglerne nødvendiggjorde en lov. Oppositionen foreslog imidlertid, at anordningen som helhed blev ophøjet til lov, men Monrad truede med kgl. veto, idet rigsdagen ville gå administrationen for nær ved at lovgive på et sådant indre kirkeligt område. Forslaget blev herefter nedstemt med et knebent flertal.

I 1864 blev spørgsmålet imidlertid igen aktuelt, idet der blev indbragt et privat forslag om at optage anordningens bestemmelser i en lov. Forslagstillerne henviste til, at anordningens bestemmelser burde optages i en lov, eftersom selve hovedsagen i sin tid var blevet ordnet ved lov³. Kultusminister Bræstrup hævdede imidlertid, at anordningens regler var administrative, og han henviste til, at kongen var den øverste instans i folkekirkens sager⁴.

I denne omgang fik regeringen imidlertid ikke flertal for sin opfattelse, og det nedsatte folketingsudvalg udtalte bl.a.: »Udvalget er af den mening, at de her omhandlede bestemmelser er af en sådan beskaffenhed, at de naturligere ordnes ved lov end ved kgl. anordning, idet de ikke alene eller væsentligst kunne betragtes som en befaling til embedsstanden, men angår en ret, som længe har været anfægtet og nægtet, og som nu tillægges

1. Statsråd VI,101 (1854).

2. Bagge anf.v. 81 ff.

3. LF 1863/64, 182 ff.

4. LF 1863/64, 207.

den, der har løst sognebånd. En sådan ret bør ikke tillægges ved anordning«¹. I overensstemmelse hermed blev det private lovforslag vedtaget på rigsdagen, men regeringen ville ikke medvirke til at få det stadfæstet, og efter ministeriet C. A. Bluhmes indstilling blev det resolveret, at loven ikke skulle opnå kgl. resolution².

Allerede tidligt dukkede de første krav om en vis offentlighed i forvaltningen op i debatten. Den 2. dec. 1851 meddelte justitsministeren, at han havde fået en forespørgsel fra det folketingsudvalg, der behandlede et privat lovforslag om erklærings meddelelse til ansøgere og klagere. Udvalget ønskede oplysning om, hvilken stilling regeringen ville tage til et sådant forslag³. Selv om regeringen erklærede, at den ikke ville kunne tiltræde et sådant forslag, og da rigsdagen alligevel flere gange vedtog en sådan lov, blev den mødt med et veto i 1859 og i 1865⁴.

Højreregeringen fra 1865 var imidlertid mere tilbøjelig til at følge rigsdagen på dette punkt og den forelagde et forslag, der svarede til de tidligere, til stadfæstelse i statsrådet⁵. I denne anledning henviste kongen til, at han jo flere gange havde gjort brug af sit veto imod et sådant forslag, og han spurgte, hvad der nu havde ændret regeringens synspunkt. C. A. Fonnesbeck svarede, at befolkningen ville føle det som en betryggelse at få disse regler gennemført. Herefter stadfæstedes loven den 2. febr. 1866⁶.

I 1856 vedtog rigsdagen et privat lovforslag om ændring af stempelforordningen af 1. april 1828. Efter forslaget skulle det for fremtiden være tilladt at skrive transport på alle dokumenter eller på ustempelt papir. Forslaget blev vedtaget på rigsdagen⁷, men i statsrådet blev det nægtet stadfæstelse⁸. Forordningen blev først ændret ved stempeloven af 19. febr. 1861.

Så vidt ses, er disse fem tilfælde de eneste inden for den undersøgte periode, hvor den kgl. stadfæstelse er blevet nægtet og lovforslaget således bortfaldet. I nogle andre tilfælde har spørgsmålet om at undlade stadfæstelse været rejst i statsrådet, dog med det resultat, at man ikke har villet nedlægge veto.

Da lov af 14. april 1852 om møllenæring blev forelagt statsrådet til stadfæstelse, bemærkede finansministeren (Sponneck), at han ganske vist ikke

1. RT 1863/64, Anhang B, 13 ff.

2. Statsråd X,322.

3. Statsråd III,593.

4. FF 1865,7; 1859/60,9.

5. Statsråd X,395 (1866).

6. Poul Andersen, Dansk Forvaltningsret, 4. udg. Kbh. 1963, 347 f.

7. RT 1856, Anhang A, 129 f, FF 1856, 453 f, 874 f, 1130 f.

8. Statsråd VII,117.

ville gå så vidt som til at anbefale kongen at undlade stadfæstelse, men at han ville anbefale, at der i selve stadfæstelsen blev optaget en bestemmelse om, at der skulle optages forhandlinger mellem indenrigsministeren og finansministeren om at erstatte de afskaffede mølleafgifter med andre passende afgifter. Dette forbehold blev optaget i den kgl. resolution, men det er vanskeligt at se, at forbeholdet – der ikke blev offentliggjort – overhovedet havde nogen retsvirkning¹.

I nogle tilfælde diskuterer statsrådet, hvorvidt man skal nægte stadfæstelse, uden at man når til dette resultat. Dette gjaldt f.eks. lov om afhændelse af bøndergods af 21. juni 1854. Krigsminister Hansen mente, at loven ikke burde stadfæstes, men (fg) justitsminister Ørsted og med ham flertallet ønskede at stadfæste².

Under forarbejderne til lov af 4. marts 1857 om bestyrelsen af Københavns kommunale anliggender, forhandlede nogle i rigsdagen fremsatte ændringsforslag med indenrigsministeren, og hans indstilling blev som sædvanlig forelagt statsrådet. Inden stadfæstelsen gjorde L. N. Scheele imidlertid opmærksom på, at han af en fejltagelse havde undladt at gøre indsigelse imod rigsdagens bestemmelse om, at en borgmester kunne afskediges uden kongens samtykke. Hvis han havde været opmærksom på denne ændring i tide, ville han have modsat sig stadfæstelsen, men da sagen nu var kommet så langt, ville han ikke gøre indsigelse. Andræ var enig heri, idet han tilføjede, at der måtte tages et særligt hensyn til grundlovens bestemmelser om kommunalt selvstyre. Loven blev derefter stadfæstet³.

Hvis historien om stamstutteriet på Frederiksborg ikke stod at læse i statsrådsprotokollen, ville man tro, at der var tale om en vittighed: Som et led i sparebestrebelse vedtog rigsdagen i 1866 en lov, hvorefter det nævnte stutteri blev nedlagt. I statsrådet indstillede indenrigsminister J. B. S. Estrup, at kongen undlod at stadfæste loven, men kongen fandt det – rimeligt nok – lidt stødende, at han skulle anvende det kongelige veto i en så ubetydelig sag. Efter en længere diskussion, hvorunder ministrene ikke kunne enes, foreslog finansministeren med kongens og flertallets godkendelse, at man simpelthen ikke foretog sig noget som helst, således at loven på grund af manglende stadfæstelse – men altså ikke et udtrykkeligt veto – aldrig trådte i kraft⁴. En formel ophævelse af stutteriets stilling som statsinstitution gennemførtes først ved lov nr. 65 af 1. april 1871 § 1.

1. Statsråd IV, 90 f.

2. Statsråd VI, 21 f. Andre eksempler: Statsråd II, 225, VIII, 68.

3. VII, 115 f.

4. Statsråd X, 62 (1866).

Der findes ikke i statsrådsprotokollerne for den omhandlede periode nogen principiel udtalelse om veto retten, men en enkelt mere almindelig bemærkning, jeg har fundet, går i hvert fald i retning af at bekræfte denne ret. Det drejer sig om, hvorvidt en minister kan udtale sig på regeringens vegne over for rigsdagen. Normalt vil sagen blive forelagt statsrådet, men når der er tale om 3. behandling af et lovforslag, må ministeren af tidsmæssige grunde handle på egen hånd, og det vil jo som regel heller ikke være større spørgsmål, det drejer sig om. Stillet over for dette problem, erklærede konsejlspræsident Hall i 1858, at kongen, når lovforslaget efter vedtagelsen forelægges ham »har den fulde sanktionsmyndighed og kan sanktionere eller lade være at sanktionere«¹. Udtalelsen forekommer noget for omfattende i forhold til de foran nævnte tilfælde af veto i sager af overvejende administrativ karakter.

Til denne positive udtalelse kan føjes, at der heller ikke iøvrigt i statsrådsprotokollerne findes nogen antydning af, at veto retten skulle betragtes som tvivlsom i juridisk henseende. Selv om I. A. Hansen og hans meningsfæller ikke fandt denne praksis i overensstemmelse med den demokratiske ordning, som de var tilhængere af, findes der så vidt ses ikke noget forsøg på nogen interpellation, adresse eller lignende, der fordømmer veto retten principielt.

Ved en samlet bedømmelse må man naturligvis tage hensyn til, at der kun var tale om et ringe antal sager. På den anden side kan man også opfatte det ringe antal sager som et udtryk for regeringens ønske om at undgå konflikt med rigsdagen. Med undtagelse af ministeriet Ørsted prægedes de skiftende regeringer i høj grad af ønsket om at undgå konflikt med rigsdagen og af vilje til at samarbejde med rigsdagen og dens udvalg i alle lovgivnings-spørgsmål.

I anden forbindelse har jeg nævnt sagen om sognebåndsløsning som et udtryk for, at regeringen i den omhandlede periode havde en veto ret², og dette er altså bekræftet af de nu fremdragne tilfælde. Når regeringen nægter at stadfæste et af rigsdagen vedtaget lovforslag, er dette simpelthen bortfaldet. De her fremdragne tilfælde viser, at rigsdagen i denne periode ikke altid kunne regulere et anliggende i alle enkeltheder, eftersom regeringen, hvis den fandt, at et lovforslag var af administrativ karakter, kunne nægte at lade det stadfæste.

1. Statsråd VII,299.

2. Meyer, Retsanordninger 211.

Opløsningsretten

Ifølge junigrundlovens § 27 kunne kongen (d.v.s. regeringen) opløse enten hele rigsdagen eller et af dens kamre. Denne opløsningsret genfindes i alle senere grundlove¹. Historisk er opløsningsretten regeringens magtmiddel, men et magtmiddel i egentlig forstand er der naturligvis kun tale om, hvis regeringen har grund til at tro, at en nyvalgt rigsdag får et regeringsvenligt flertal. I så fald har opløsningsretten vist sig at være et middel til konfliktløsning, ellers ikke.

Vi skal i det følgende nævne et par tilfælde – alle i den undersøgte periode første del – hvor opløsningsretten er anvendt på denne måde.

Optakten til forfatningsloven af 1852 gav som bekendt anledning til interne stridigheder i ministeriet. Den 2. oktober 1851² udtalte konsejlspræsident Moltke, »at en krise i ministeriet måtte på nærværende tidspunkt, da rigsdagens åbning er ganske nær, anses for særdeles uheldig«. Derfor forsøgte han – forgæves – at få den pågældende minister (Moltke-Nütschau) til at trække sin afskedsbegæring tilbage.

Regeringens hjemsendelse af rigsdagen vil, selv udenfor en egentlig krisituation, kunne betragtes som et kampskridt. Efter at Bluhme i samlingen 1851 havde forhandlet med folketingets formand om en eventuel udsættelse af rigsdagens møder, blev man enige om, at befolkningen ville betragte en sådan udsættelse som en slags opløsning, og der kunne opstå stor spænding i befolkningen. Man undlod derfor at tage dette skridt³.

Efter treårskrigen afslutning var de vigtigste indenrigspolitiske spørgsmål som bekendt forsøgene på at opnå en retlig enhed mellem monarkiets enkelte dele. Spørgsmålet om iværksættelse af toldenhed hørte til de mest omstridte. Det lykkedes ikke regeringen at opnå enighed med folketinget. Den nationalliberale opposition ønskede, at toldloven blev udsat, indtil fællesforfatningen var blevet gennemført, idet man frygtede, at rigsdagen ellers fraskrev sig retten til fremtidig indflydelse på toldforandringer. Endnu forinden lovforslaget var nået frem til landstinget, indstillede premierminister Bluhme, at folketinget blev opløst, og at der blev udskrevet valg⁴.

Efter folketingsvalget koncentrerede den forenede rigsdags forhandling sig om forfatningsbudskabet, og det blev påny klart, at det var vanskeligt at opnå enighed mellem regering og rigsdag, og man overvejede at opløse rigsdagen påny. Monrad advarede bestemt imod en sådan opløsning,

1. Grl. 1953 § 32, stk. 2, in fine.

2. Statsråd III, 482 f.

3. Statsråd III, 587 f.

4. Statsråd IV, 517 (1853).

som han betegnede som et misbrug af opløsningsretten¹. I statsrådet diskuterede man, hvorvidt opløsning skulle finde sted. Bluhme hævdede, at kongen måtte træffe et valg imellem at beholde ministeriet, og i så fald måtte der udskrives valg, eller at afskedige ministeriet. Kongen holdt fast ved ministeriet, og Bluhme understregede, at i så fald var det et spørgsmål, om man skulle opløse rigsdagen straks eller vente, indtil finansloven var blevet vedtaget.

Det afgørende for Bluhme var, at man ikke burde forhandle med den nuværende rigsdag. »Regeringen vil derved lide i værdighed og respekt et tab, som måtte virke skadeligt i mange forhold«. Man var derfor enige om, at der skulle udskrives valg, og Bluhmes udtalelse refereredes således i protokollen: »Han burde imidlertid ikke fordøjlge, at det kan være noget uvist, om man af et sådant skridt kan love sig et sådant resultat, som derved tilsigtes. Det kan nemlig vel være, at vælgerne, når de nye valg skulle foregå, ville træffe et sådant valg, at de rigsdagsmænd, hvis stivhed har ført til arvefølgebudskabets forkastelse, ikke vil blive genvalgt«. Ved en afstemning i regeringen opnåede forslaget om opløsning af folketinget flertal, og med henvisning hertil underskrev kongen opløsningsdekretet².

I slutningen af 1854 førte stridighederne mellem ministeriet Ørsted og rigsdagen til, at rigsdagen to på hinanden følgende gange blev opløst som et forsøg fra regeringens side på at skabe et rigsdagsflertal til støtte for sin politik. Folketinget vedtog en adresse, der var kritisk vendt imod regeringen, men kongen opfattede den som en kritik af hans person: »Som allerhøjst samme læste denne adresse, var den ingen mistillid til ministeriet, men den var en mistillid til kongens egen person. Mistilliden til kongen var at læse mellem linjerne, og havde folketinget haft tillid til kongen, ville det ikke have indgivet denne adresse. Men et folketing, der viser den mistillid til kongen, bør ikke længere være, og Hans Majestæt troede derfor, at der burde svares på adressen med handling«. Man blev herefter enige om at udskrive valg til folketinget³.

Det kgl. åbne brev, hvorved valget blev udskrevet, var samtidig en politisk klagesang over de vilkår, man havde budt ministeriet: »Det håb, Vi udtalte ved rigsdagens åbning, er desværre blevet skuffet. Den hele måde, hvorpå folketinget er gået frem, bærer vidne om en planmæssig modstand mod Vor regering ...« Det åbne brev fortsatte med at klage over, at man i stedet for at behandle de forelagte forslag havde »beskæftiget sig med at

1. FF 1853,963.

2. Statsråd IV,63 ff (1853).

3. Statsråd VI,145 f (1854).

modtage og lade oplæse adresser og deslige, som udgår fra de fjendtligst sindede mod Vor regering«. Folketinget sluttede samlingen med at udråbe et »Leve Danmarks riges grundlov uindskrænket«¹.

Da det folketing, der udgik fra det andet folketingsvalg, i sin sammensætning ikke var meget forskelligt fra det opløste folketing, søgte oppositionen at undergrave regeringen ved at påvirke kongen, der i statsrådet fremlagde et dokument – formentlig forfattet af L. N. Scheele² – hvori han udbad sig svar på, om ministrene kunne tiltræde oppositionens synspunkter med hensyn til fællesforfatningen og især rigsdagens myndighed i fællesanliggender³. Ørsted indgav herefter sin afskedsbegæring, og regeringen blev omdannet under ledelse af P. G. Bang, hvis program det bl.a. var at imødekomme de nævnte ønsker fra rigsdagens side.

C. G. Holck⁴ peger med rette på, at det strider imod grundlovens grundsatninger at blande kongens navn i sagens realitet og således give det udseende af, at der var tale om kongens personlige vilje. Den korrekte opfattelse ville dog være, at anvendelsen af kongens person stred imod gældende statsret, idet opløsningsretten retligt tilkommer regeringen.

Vi skal ikke i denne afhandling komme nærmere ind på de statsretlige regler om regering og rigsdag i videre omfang, end hvad der er nødvendigt for at forstå baggrunden for de tekster, der er behandlet. Under henvisning til det tidligere nævnte er der dog grund til at fremhæve, at der ikke statsretligt kan sættes nogen grænse for antallet af opløsninger af rigsdagen eller af dennes enkelte ting. Holck (anf.st.) hævder imidlertid, at det må »anses som stridende mod opløsningens hensigt og grundlovens ånd at gentage den (opløsningen) hyppigt og navnlig at anvende den i tilfælde, hvor der ikke er rimelig udsigt til derved at vinde majoritet for regeringens anskuelser«⁵. Ganske tilsvarende synspunkter fremhæves i vore dage, hvor man har talt om »misbrug af opløsningsretten«. Hverken den gang eller nu har sådanne udtalelser imidlertid nogen retlig betydning, men er af rent politisk karakter. Der var altså intet i vejen for, at rigsdagen eller et af dens kamre kunne opløses med kort tids mellemrum.

Provisorisk lovgivning

Foreløbige love eller provisoriske love, som de ofte kaldes i litteraturen, har hjemmel i junigrundlovens § 30, der lyder: »I særdeles påtrængende

1. FF 1854,327.

2. Neergaard anf.v. I,966 f.

3. Statsråd VI,173.

4. C.G. Holck, Den danske Statsforfatningsret II, Kbh. 1868, 98 ff.

5. Jfr. H. Matzen, Den danske Statsforfatningsret II, 3. Udg. Kbh. 1897, 316.

tilfælde kan kongen, når rigsdagen ikke er samlet, udstede foreløbige love, der dog ikke må stride imod grundloven, og altid bør forelægges den følgende rigsdag«¹.

Bestemmelsen fandtes ikke i det udkast, der blev forelagt den grundlovgivende rigsforsamling. I statsrådet, der behandlede grundlovsudkastet, foreslog Lehmann, at en sådan bestemmelse blev indsat, men han fik ikke den fornødne tilslutning hertil². Alligevel blev bestemmelsen altså godkendt af rigsforsamlingen og optaget i grundloven.

Allerede i rigsdagens første samling blev spørgsmålet om foreløbige love aktuelt, og rigsdagens bureau udarbejdede en redegørelse, der blev godkendt af folketinget³. Herefter sondredes mellem tre forskellige kategorier af foreløbige love: 1) sådanne provisoriske love, hvis virkning allerede er ophørt, når de forelægges rigsdagen, 2) sådanne provisoriske love, som efter deres indhold kun skal gælde i kort tid, men som endnu ikke er opfyldt, og 3) provisoriske love der er af samme karakter som almindelige love, og som skal indgå i lovsamlingen på samme måde som disse.

I rigsdagens første tid var man meget omhyggelig med at påse, at betingelserne for udstedelse af en foreløbig lov var opfyldt. M. H. Rosenørn forelagde statsrådet et forslag til en foreløbig lov om handel med Island, men på forslag af Sponneck blev forslaget trukket tilbage, da der ikke var dokumentation for den påberåbte trængende nødvendighed, og fordi lovforslaget havde været så langt fremme, at det kunne have været fremsat, medens rigsdagen endnu var samlet⁴.

C. G. Holck⁵ er af stor betydning for forståelsen af den foreløbige lovgivning, fordi hans fyldige fremstilling foreligger før den politiske strid munde- de ud i provisorietiden. Holck fremhæver således, at de bestemmelser, der ifølge grundloven kun kan ændres ved lov, ikke kan ændres ved foreløbig lov, og han mener, at finanslove ikke kan vedtages ved foreløbige love, et spørgsmål vi straks skal komme tilbage til. Holck mener derimod ikke, at det er udelukket at give foreløbige love tilbagevirkende kraft, men i så henseende var den samtidige politiske opfattelse imod hans anskuelse⁶.

En foreløbig lov kunne efter Holcks opfattelse udstedes, når rigsdagens møder var udsat i henhold til junigrundlovens § 26, men i så fald skulle bekræftelsesloven forelægges, så snart møderne igen blev optaget. Hvis re-

1. Bestemmelsen findes i alle følgende grundlove.

2. Statsråd I, 409.

3. FF 1850, 1669.

4. Statsråd III, 242 ff.

5. Holck anf. v. I, 196 ff.

6. RT 1862, Anhang B, 20.

geringen ikke forelægger en stadfæstelseslov, kan rigsdagen bruge sit loviniciativ dertil¹. Stadfæstelsesloven kan enten direkte udtale, at den foreløbige lov stadfæstes, eller også kan den indeholde den foreløbige lov som en del af den endelige lov.

Allerede i den første forfatningsperiode var det spørgsmålet om de foreløbige loves ophør, der rejste problemer. Selv om loven ikke formelt ophæves, er det klart, at den ophører, når den tilstand, der har givet anledning til loven, ikke længere eksisterer. Man har ment, at en udtrykkelig ophævelse kan finde sted ved en ministeriel bekendtgørelse. Den foreløbige lov om rentefodens størrelse af 29. dec. 1857 blev således ophævet ved en bekendtgørelse af 15. marts 1858. I modsætning til *A. W. Scheel*² mente Holck, at den foreløbige lov kun kunne ophæves ved lov. Allerede i 1853³ anvender statsrådet den formelt korrekte måde, idet en foreløbig lov om udskrivning til søkrigstjenesten fremlagdes samtidig med, at statsrådet vedtager den endelige lov, der skulle forelægges, så snart rigsdagen igen var samlet.

Rigsdagen kan enten stadfæste den foreløbige lov ved en endelig lov eller også forkaste loven. Om en forandring i loven skal betragtes som en forkastelse eller ikke, må i hvert enkelt tilfælde bedømmes efter de samlede foreliggende omstændigheder. Virkningen af, at den foreløbige lov forkastes er, at den straks ophører med at gælde. Holck mener, at den foreløbige lov taber sin gyldighed straks efter forkastelsen, og at denne virkning altså ikke kan udskydes til det tidspunkt, da ophævelsen finder sted ved lov.

Forfatningsloven af 1855 § 56 og grundloven af 1863 § 59 krævede, at den foreløbige lov skulle forelægges »til beslutning«, et krav, der ikke findes i junigrundloven. Holck mener imidlertid ikke, at det er tilstrækkeligt at forelægge loven til efterretning, men mener, at der skal træffes en beslutning, selv om kravet om beslutning igen udgik af grundloven af 1866. Hvis lovens virkninger er udtømt, inden rigsdagen samles, kan den derimod behandles som en efterretningssag⁴.

*Jens Himmelstrup*⁵ har i sit betydningsfulde værk om den provisoriske lovgivning i Danmark anført alle tilfælde af foreløbige love efter junigrundlovens § 30. Bortset fra spørgsmålet om provisoriske finanslove indeholder disse love ikke emner af væsentlig betydning, og vi skal derfor alene beskæftige os med finansproblemerne.

På grund af tidsnød forelagde ministeriet Bluhme den 9. marts 1853 i

1. FF 1858, 4028 ff.

2. Privatrettens almindelige Del I, 1865, 248 f, jfr. Holck anf.v. I,213.

3. Statsråd IV,529.

4. Først grl. 1953 § 23 kræver direkte godkendelse eller forkastelse.

5. Den provisoriske lovgivning i Danmark, Kbh. 1948,22-37.

folketinget »Forslag til lov om foreløbig indtægts- og udgiftsbevilling indtil finansloven for 1. april 1853 til 31. marts 1854 er given«. Under behandlingen blev lovens gyldighed begrænset til den 31. maj, og med denne ændring blev forslaget vedtaget den 28. marts 1853.

Da rigsdagen blev opløst, og rigsdagsvalg udskrevet, udstedte ministeriet Ørsted den 12. maj 1853 en »Foreløbig lov om forlængelse af den foreløbige indtægts- og udgiftsbevilling ifølge lov af 28. marts, indtil finansloven for finansåret 1853-54 er givet«. Da rigsdagen var uvillig til at stadfæste den foreløbige lov, vedtog man imidlertid som endelig lov loven om indtægts- og udgiftsbevilling, og man så altså helt bort fra den i mellemtiden udgivne foreløbige lov¹.

Holck benægter, at den nævnte lov er en finanslov, og peger på, at en finanslov ikke kan gives ved en foreløbig lov, simpelthen fordi grundloven indeholder særlige krav til finansloven, som ikke kan opfyldes af en foreløbig lov. Når udviklingen i de følgende år (»provisorietiden«) erindres, er det af interesse at understrege, at Holck sonderer imellem midlertidige bevillingslove og den egentlige finanslov, som er den årlige opregning af statens indtægter og udgifter. I praksis blev dog allerede i den her omhandlede periode mindre betydningsfulde udgiftslove udstedt som foreløbige love².

Rigsdagens magtmidler

Kabinetsspørgsmål

Da regeringen i 1850 fik sit forslag om erstatning for udskrivning af heste til militæret forkastet med nogle få stemmer, mente finansministeren at kunne fastslå, at der ikke var tale om et kabinetsspørgsmål, og heri var de øvrige ministre enige³. Samme år gav endnu en sag anledning til anvendelsen af betegnelsen kabinetsspørgsmål. Det drejede sig om en strid mellem regeringen, der havde forelagt et forslag til lov om kongelige apanager, og rigsdagen, der ikke ville stemme for en sådan lov⁴. Der opnåedes imidlertid et kompromis, idet man undlod at gennemføre en særlig apanagelov, men optog bevillingerne på den sædvanlige finanslov.

Hvad følgerne ville have været, hvis man havde ment, at der var tale om et kabinetsspørgsmål, fremgår ikke af udtalelserne. Det har formentlig kun

1. FF 1852-53, 3. saml. 173 ff.

2. RT 1862, Anhang A, 713 ff, Anhang B 17 ff.

3. Statsråd II, 489 f.

4. Statsråd II, 432 f.

været en tom talemåde, og bortset fra denne periode optræder udtrykket så vidt ses ikke i referaterne af møderne i statsrådet. Derimod er det klart, at regeringen kan forhindre en konflikt ved at trække sit lovforslag tilbage. Et eksempel herpå er forslaget i 1860 om en lov, hvorved rentefoden skulle frigøres for udlån i fast ejendom. Da forslaget mødte stor modstand i folketinget, trak regeringen det tilbage forinden den endelige afstemning¹.

I denne forbindelse kan tilføjes nogle bemærkninger om de enkelte ministres forhold til rigsdagen og til den øvrige regering.

Eckernförde-sagen² gav anledning til, at marineminister C. Zahrtmann som den første blev stillet over for problemet om ministeransvar. Under en interpellation i folketinget, der var kritisk vendt imod ham, udtalte han i sit svar bl.a.: »Jeg vil påtage mig det juridiske ansvar for hvilken som helst domstol, og jeg vil påtage mig det moralske ansvar for det folk, jeg har den ære at tilhøre.« Blandt kritikerne var N. F. S. Grundtvig særlig aggressiv, idet han erklærede, at den dag han mente, at det kunne føre til målet, ville han foreslå en tiltale imod marineministeren. Kritikken løb imidlertid ud i sandet, og Zahrtmann kunne erklære, at han ville forblive på sin post, »indtil tinget bestemmer det anderledes«, altså en slags anerkendelse af rigsdagens myndighed i så henseende. Samme år blev krigsminister C. F. Hansen udsat for folketingets kritik. Balthazar Christensen erklærede i denne strid, at han ikke havde troet, at der for en konstitutionel forsamling skulle kunne forelægges af en konstitutionel minister et sådant budget, som krigsministeren havde forelagt³.

Unighed i ministeriet kunne naturligvis også føre til en enkelt eller flere ministres afgang. Eksempelvis kan nævnes, at den stridbare C. F. Hansen i marts 1854 ville træde ud af regeringen, fordi han var blevet underkendt i to sager, idet han dels ikke havde fået de bevillinger, han fandt nødvendige, dels mente, at man havde underkendt hans militære skøn⁴. Demissionen blev dog ikke til noget. Et andet eksempel kan nævnes fra den velkendte fæstesag. I. J. Unsgaard (indenrigsminister 1856-59) afgik som minister, da han kom i konflikt med sine kolleger om denne sag. Folketinget havde vedtaget fæsteloven, men regeringen (og ikke mindst kongen) var imod, at loven blev stadfæstet⁵.

1. Statsråd VIII, 195 f.

2. FF 1850, 36 ff.

3. FF 1850, 4118 ff.

4. Statsråd V, 553.

5. Hans Jensen, Dansk Jordpolitik 1757-1919, Kbh. 1945 II, 325 f.

Adresser og interpellationer

rettet til henholdsvis kongen og regeringen er de midler, der står til rigsdagens rådighed bortset fra det negative, men naturligvis vigtigste, at man kan nægte at vedtage de af regeringen fremsatte lovforslag. Vedtagelsen af beslutninger af den nævnte karakter dækker en betydelig del af den politiske historie, og det vil naturligvis føre for vidt at gå i enkeltheder i så henseende i denne afhandling. Jeg skal derfor indskrænke mig til nogle eksempler af illustrerende karakter.

Ifølge junigrundlovens § 49 kunne ethvert af tingene indgive adresser til kongen, og sådanne adresser kunne indeholde udtalelser om mistillid til regeringen¹. En tilsvarende rolle spillede interpellationerne i henhold til grundloven § 66². Herfter kunne enhver rigsdagsmand i det ting, hvoraf han var medlem, med dettes samtykke bringe ethvert offentligt anliggende under forhandling og derom æske ministrene forklaring. Tidligt indførtes den såkaldte »motiverede dagsorden«³.

I 1852 fremsatte Monrad en interpellation vedrørende forfatningsforholdene til ministeriet⁴, og som så ofte før var hans begrundelse meget didaktisk præget, idet han simpelthen opregnede, hvilke midler rigsdagen havde til at udtrykke sin misbilligelse af regeringen. Han nævner vedtagelsen af et mistillidsvotum og tilføjer, at premierministeren havde erklæret, at han ville tage sin afsked, hvis et sådant mistillidsvotum blev vedtaget. Monrad nævner som et andet magtmiddel, at rigsdagen kan nægte at vedtage en finanslov, og han tilføjer, at dette er et meget stærkt middel, »et middel, som vel ikke er revolutionært, eftersom dette middel fremgår af grundloven, men det er dog den yderste grænse af rigsdagens myndighed«. Monrad henviser til revolutionerne ude i Europa og tilføjer: »Derfor er det en mulighed, en tåbelighed, en ufornuft og en fordærvelse, hvis regeringen tænker sig en ordening, hvorved grundloven krænkes.« I de følgende år gav forfatningsspørgsmålet anledning til flere forespørgsler.

Striden mellem A. S. Ørsted og rigsdagen er vel nok det nærmeste, man i den her omhandlede periode er kommet til et sammenbrud af forfatningen. Det var endnu en gang Monrad, der indbragte den adresse, der gav udtryk for folketingets standpunkt. Om den politiske strid i forbindelse med ministeriet Ørsted må henvises til de almindelige fremstillinger af den politiske

1. Under forfatningskampen i slutningen af århundredet vedtog folketinget mistillidsadresser til regeringen i 1873, 1883 og 1885. Samtidig vedtog landstinget modadresser.

2. Reglen findes næsten uændret i de følgende grundlove, jfr. grl. 1953 § 61.

3. Neergaard anf.v. II, 260 f, Statsråd X,307 1865.

4. FF 1851/52, 3646, 3800 ff.

historie, her skal kun nævnes en enkelt episode, der belyser spørgsmålet om rigsdagens magtmidler.

Ørsted beklagede sig i statsrådet over en adresse, der ifølge dagspressen var vedtaget på et møde på Børsen, og som indeholdt udtryk for mistillid til regeringen¹. Han bad kongen forsikre sig om, at adressen, der var stilet til kongen, ikke ville blive modtaget af denne. Majestæten kunne imidlertid ikke indse, at adressen indeholdt nogen mistillidserklæring til ministrene, og han anså det for stridende mod grundloven at nægte at modtage en sådan adresse. Når han fik adressen overrakt, ville han blot sige tak for den tillid, som derved var vist ham.

De øvrige ministre støttede imidlertid i stærke vendinger Ørsteds synspunkt, og forhandlingerne endte med, at kongen gik ind på, at han ville lade sin kabinetssekretær svare den deputation, der ville komme med adressen. Han mente iøvrigt, at det ville være grundlovsstridigt at afslå at modtage en adresse, der blev tilstillet ham af nogle grundlovmæssigt valgte folkerepræsentanter. Kongen forudså, at dersom han afslog at modtage denne adresse, ville rigsdagen blot vedtage en adresse, som kongen i hvert fald ikke kunne nægte at modtage. Heri fik han ret, og da den senere rigsdagsadresse skulle besvares, imødekom man iøvrigt kongens ønske om ikke at være medunderskriver på svaret².

Rigsretten

Ifølge junigrundlovens § 73 og tilsvarende regler i de senere grundlove skal rigsretten påkende sådanne sager, som folketinget anlægger mod ministrene. Rigsretten bestod ifølge grundlovens § 72 af 16 medlemmer, hvoraf halvdelen valgtes af landstinget og halvdelen af højesteret. Rigsretsloven af 3. marts 1852 indeholdt de for denne ret gældende processuelle regler. Løfteparagraffen om en ministeransvarslov blev derimod ikke gennemført³. Rigsretssagen mod Ørsted og hans kolleger var den eneste fra tiden under junigrundloven⁴.

Konflikten mellem ministeriet Ørsted og folketinget gav iøvrigt anledning til flere konflikter, Endnu medens dette ministerium havde regeringsmagten, foreslog P. A. Tutein, at der blev nedsat en parlamentarisk kommission, der skulle undersøge, om der kunne gøres ansvar gældende over for ministeriet i anledning af forfatningsordningen⁵. Regeringen fastholdt

1. Statsråd V, 523 f.

2. Statsråd V, 570.

3. Dette skete først med lov nr. 117 af 15. april 1964.

4. Stig Juul, *Den danske Rigsdag 1849-1949*, Kbh. 1953 V, 553 ff.

5. FF 1854, 44.

imidlertid, at et sådant spørgsmål ikke kunne behandles i en parlamentarisk kommission, og Tutein bøjede sig, idet han i stedet foreslog nedsættelsen af et udvalg, der ikke alene skulle behandle spørgsmålet om ansvar for forfatningsordningen, men også ministeriets overskridelse af finansloven. Forslaget bortfaldt på grund af folketingets opløsning¹.

Efter ministeriet Ørsteds afgang, anmeldtes i 1855 et forslag til folketingsbeslutning om rigsretstiltale mod det afgåede ministerium for afholdelse af ubevilgede udgifter under Krim-krigen². Ved behandlingen af tillægsbevillingsloven havde folketinget betegnet afholdelse af udgifterne som forfatningsbrud³. Som grundlag for forståelsen af de forhold, der behandles i rigsretsdommen, skal jeg indledningsvis fremdrage nogle ministerielle udtalelser, som de er refereret i statsrådsprotokollen. De omhandlede dispositioner omfatter hele den militære situation og går altså videre end de forhold, der er behandlet i rigsretsdommen.

Sagen indledtes med, at krigsminister Hansen forelagde en omfattende plan for en forøgelse af det militære beredskab⁴. Foranstaltningerne ansloges at ville koste ca. 100.000 Rbd. om måneden, og man ville ikke gå til rigsdagen herom. Da rigsdagen tidligere havde nægtet en bevilling på 8.000 Rbd. til militært klæde, mente krigsministeren, at man nu kunne afholde dette beløb af den ekstraordinære bevilling, som man altså ikke ville forelægge rigsdagen.

I statsrådsmødet den 17. februar⁵ havde finansminister Sponneck fået betænkeligheder ved at holde rigsdagen uden for sagen, men udenrigsminister Bluhme »var af den mening, at det ville være uønskeligt for regeringen nu at komme til rigsdagen med begæring om pengebevilling i den omhandlede anledning, da det jo med sikkerhed kan forudses at ville føre til diskussion på rigsdagen om vor politiske stilling«. Finansministeren fik så gennemført, at man så længe rigsdagen var samlet kun skulle indkalde et mindre kontingent, da man ellers kunne risikere forespørgsler i rigsdagen. Kongen tilføjede, at da det i første omgang drejede sig om et mindre beløb, kunne han (kongen) udrede det af det beløb, han havde til rådighed som suveræn konge over hertugdømmerne. Den 22 febr. specificeres en række udgifter, der bevilges »ekstraordinært og uden for, hvad finansloven for indeværende år indrømmer, eller hvad den eventuelle finanslov for næste år vil bevilge«⁶.

1. FF 1854/55, 71 ff, 179 ff.

2. RT 1854/55, 2. saml. Tillæg A, 741 ff.

3. RT 1854/55, Tillæg B, 452.

4. Statsråd V, 461 ff.

5. Statsråd V, 507 ff.

6. Statsråd V, 513 ff (1854).

I mødet den 3. marts¹ var det marineminister Bille, der havde fået betænkeligheder, og han spurgte, om det ikke ville være rigtigt at forelægge bevillingsspørgsmålet for rigsdagen, således at man ikke udsatte sig for interpellationer. Finansministeren henviste imidlertid til, at man jo tidligere havde fået kgl. resolution for fremgangsmåden, og at han frygtede for, at rigsdagen »ville med al mulig partillidenskab styrte sig ind i behandlingen af det hele spørgsmål om vor politiske stilling«. De øvrige ministre fastholdt da også beslutningen, og kongen henstillede, at man bestræbte sig på snarest at få afsluttet rigsdagens forhandlinger og få gennemført en finanslov uden de omhandlede militære bevillinger. »Allerhøjst samme ville da tilsige krigsministeren, at de fornødne penge, som rigsdagen nægtede ham, på anden måde skulle blive skaffet ham«. Kongen henviste hermed til sine tidligere udtalelser om bevillinger fra hertugdømmerne.

Folketinget rejste rigsretssag mod regeringen, men da kun C. F. Hansen, Sponneck og Bille havde kontraseret de kongelige beslutninger, behandlede rigsretten kun tiltalen imod disse tre. Den afgørende del af dommen havde følgende ordlyd:²

»Hvad de påklagede rustninger angår, må det efter de fremkomne oplysninger antages, at visse ekstraordinære rustninger foretoges til ordens overholdelse og som forsigtighedsforanstaltninger, og retten er ikke i stand til at afgøre, hvorvidt nogle af rustningerne har været mindre nødvendige end andre. Det må derhos antages, at rustningerne ikke er påtalt i og for sig, men kun for så vidt de tiltalte ikke straks angående samme havde henvendt sig til rigsdagen. Om det imidlertid end under andre omstændigheder måtte anses for at have været rigtigst, at forslag til tillægsbevillingslov for de omkostninger, som rustningerne kunne formodes at ville forårsage, var blevet forelagt den rigsdag, der var samlet i begyndelsen af 1854, medens de første rustninger besluttedes, er det dog, for så vidt dette ikke er sket, og de tiltalte havde ment, at ingen pligt i så henseende har påligget dem, ikke grund til at antage andet, end at de har handlet i overensstemmelse med deres overbevisning, og ligesom der ikke haves nogen forskrift, der måtte medføre, at tillægsbevillingsforslaget nødvendigvis allerede skulle forelægges ommeldte rigsdag, idet den 54de § i forfatningslov for monarkiets fællesanliggender af 2den oktober 1855 ikke er anvendelig i nærværende sag, således må det anses for oplyst, at forholdet til fremmede magter kan have gjort det betænke-

1. Statsråd V, 533.

2. Rigsretstidende 1856.

ligt, allerede den gang at bringe spørgsmålet om rustningerne til forhandling på rigsdagen. Det skønnes således ikke, at noget ansvar kan pålægges de tiltalte«.

Vi skal ikke komme ind på kontrafaktiske betragtninger om, hvorledes dommen ville have været, såfremt de foranstående udtalelser i statsrådet havde været dommerne bekendt, men det siger sig selv, at en sammenligning mellem disse udtalelser og dommens ordlyd i sig selv har en historisk interesse. Adgangen til rigsrettens akter har derimod i nyere tid givet mulighed for at fastslå, hvorledes de enkelte dommere stemte i retten. *Neergaard*¹ hævdede, at alle højesteretsmedlemmerne stemte for frifindelse, medens alle landstingsmændene stemte for domfældelse. Stig Iuul (anf.v.) har imidlertid påvist, at der kun for så vidt angår Scheel var fuldstændig enighed om frifindelse, hvorimod Ørsted, Bluhme og Tillisch gav anledning til uoverensstemmelser, idet en enkelt dommer stemte for at idømme dem bødestraf. Der var større uenighed for så vidt angår Hansen, Bille og Sponneck, idet en enkelt dommer ville idømme dem statsfængsel i et år. Også Lehmann ville idømme Hansen og Sponneck et års fængsel, medens han ville idømme Bille en bøde.

Rigsretsdommen blev kritiseret voldsomt i den nationalliberale presse, og i *Fædrelandet* hed det bl.a. »de anklagede er frie, men højesteret er dømt«. Dommen gav Monrad anledning til at fremsætte et forslag til lov om ministrenes ansvarlighed med hensyn til overskridelse af finansloven². Ifølge forslaget skulle rigsdagens samtykke altid indhentes, såfremt denne var samlet. Såfremt rigsdagen ikke var samlet, skulle der udstedes en foreløbig lov, der skulle forelægges den efterfølgende rigsdag. Hvis rigsdagen nægtede at give sit samtykke, skulle ministeren ifalde erstatnings- og strafansvar. Forslaget blev vedtaget af folketinget, men nåede ikke at blive færdigbehandlet i landstinget, inden rigsdagssamlingen sluttede³.

Under debatten om dette lovforslag anførte indenrigsminister A.F. Krieger⁴, at udskrivningen af valg ikke ville være nogen løsning af en konflikt med rigsdagen om bevillingsspørgsmål. »Det er netop grundlovens hovedtanke, at sådanne spørgsmål ikke nødvendigt skulle finde deres afgørelse ved en opløsning af tinget og en appel til vælgerne, men at spørgsmålet om den retlige afgrænsning mellem de forskellige afdelinger kunne finde deres afgørelse ved rigsretten«.

1. Neergaard anv.f. II, 197

2. RT 1856/57, Tillæg A, 131.

3. FF 1856/57, 43, 413, 2992 og 3211, LF 1856/57 1110.

4. FF 1856/57, 3038.

Regeringens anordningsret

Det er påvist foran, at regeringen faktisk i en række tilfælde kunne forhindre rigsdagen i at gennemføre lovforslag, som man mente ville gribe ind på regeringens område. Det skal nu undersøges, om der i rigsdagens praksis og den dertil knyttede teori kan påvises synspunkter, der begrænser rigsdagens kompetence.

Ifølge *Alf Ross*¹ er statsforfatningsret den grundlæggende del af den offentlige ret, og statsforvaltningsretten er altså en del heraf. Sædvanen som forfatningskilde er ifølge Ross den almindelige retsopfattelse, der lægger sig for dagen i statsorganernes handlemåde. Med dette udgangspunkt er det vanskeligt at se, med hvilken begrundelse Ross² betegner de synspunkter (f.eks. Monrads), der ikke svarer til hans egen opfattelse som lovgivningspolitiske, medens de synspunkter, han er enig i (f.eks. til dels Madvigs) betragtes som forfatningsretlige.

Selv om der kun er tale om nogle få sager, hvor regeringen har nægtet at stadfæste en af rigsdagen vedtaget lov, viser selve dette forhold, at rigsdagen ikke som antaget af Ross var omnikompetent. Derimod er de almindelige domstole allerede i den her omhandlede periode i stand til at pådømme, om administrative bekendtgørelser er gyldige eller ej, selv om der så vidt ses kun er tale om en enkelt dom³. Det falder uden for denne afhandlings ramme at behandle de i forbindelse hermed knyttede retsdogmatiske spørgsmål, og det følgende hviler alene på lovgivningspolitiske synspunkter.

Undervisningsbekendtgørelserne fra 1850 har tidligere været genstand for en omfattende debat⁴ og skal ikke nærmere omtales her. Når disse bekendtgørelser udstedtes uden lovhjemmel, kan årsagen have været henvisning til, at der var tale om udførelse i enkeltheder af førkonstitutionelle regler, men årsagen kan også være en forestilling om regeringens anordningsmyndighed. Da sagen diskuteredes i folketinget i 1860, spillede tidspunktet allerede ind, og reglerne kunne være legitimeret ved sædvanesynspunkter.

Det er klart, at overgangen fra enevælde til folkestyre også i denne henseende skabte problemer, men der fremsattes dog fra forskellig side principielle udtalelser om regeringens anordningsret. I sin betænkning vedrøren-

1. Alf Ross, *Dansk Statsforfatningsret*, 2. udg. Kbh. 1946, 43 jfr. 14.

2. *Statsretlige Studier*, Kbh. 1959, 11, 116.

3. *Juridisk Ugeskrift* 1855, 819 ff.

4. Meyer, *Retsanordninger 187-83*, Ross, *Statsretlige Studier* 103-08.

de de nævnte undervisningsbekendtgørelser udtalte generalprokurøren, T. Algreen-Ussing, at det overhovedet er en af de vanskeligste opgaver at afstikke grænserne mellem den udøvende og den lovgivende magt. I en betænkning året efter udtaler han: »Nogen fast og ufravigelig regel, hvorefter alle sådanne tilfælde kunne afgøres, lader sig ikke angive«, og han tilføjer, at det for en stor del beror på en subjektiv opfattelse, og at afgørelsen ofte vil afhænge af vedkommende ministers individualitet.

D. G. Monrad udtalte sig gang på gang om forholdet mellem lovgivning og administration¹, og når han betragtede en foranstaltning fra rigsdagens side som et »overgreb«, var det simpelthen et udtryk for, at han mente, at rigsdagen i det pågældende tilfælde bevægede sig ind på et område, der burde være forbeholdt administrationen. Medens Monrad i sin første tid som folketingsmand udtalte sig stærkt til fordel for administrationens selvstændige myndighed, blev han senere mere afdæmpet i så henseende, og han erkendte, at det ikke var grundlovens mening, at rigsdagen kun skulle være lovgivende, men at rigsdagen også havde mulighed for at nedsætte kommissioner og foretage interpellationer samt i kraft af finansloven at udøve en afgørende indflydelse på administrationen.

Monrad fremhævede ofte administrationens selvstændige kompetence, men er dog klar over, at denne grænse er flydende: »grænsen mellem administrationen og lovgivningsmagten er meget vanskelig at drage, hvorved må bemærkes at lovgivningen ikke generer sig for at gribe langt ud over sit eget område«.

J. N. Madvig er mere forsigtig, men også han erkender dog, at der er områder, der bør forbeholdes administrationen: »det er den lovgivende magt for en stor del selv overladt, hvor meget den her vil gribe ind«².

Under folketingsdebatten om den foran omtalte anordning af 2. okt. 1862 om sognebåndsløsning fremsættes et par interessante principielle bemærkninger. Madvig udtalte således: »Navnlig vil jeg meget beklage, om man skulle bruge navnet anordning både om det, der foretages ifølge den almindelige bemyndigelse, som regeringen har som administration, og om de bestemmelser, der træffes ifølge en i lov udtrykkeligt angivet bemyndigelse til Hans Majestæts regering«. Monrad udtalte derimod: »Anordning udtrykker efter min opfattelse almindelige administrative bestemmelser, og det er mig ikke muligt at se nogen forskel på, om det sker i henhold til bemyndigelsen i grundloven eller i en særlig lov«³.

1. Bagge anf.v. 73-98.

2. FF 1850, 7073 f.

3. LT 1862, 120 ff.

Det samme spørgsmål kom Krieger ind på under en behandling af et lovforslag om søfart: »Sagen er jo nemlig den, at det er et spørgsmål, der af regeringen til forskellige tider har været overvejet, om disse forholdsregler fra 1849 og senere fra 1854, 1860 og 1863 kunne udgå fra regeringen uden lovgivningsmagts samtykke eller ikke. Man har imidlertid, og vist nok med føje, troet, at de pågældende bestemmelser måtte kunne udgå i form af anordning, hvilket er det almindelige tekniske udtryk for foranstaltninger, der af regeringen kundgøres til almindelig efterlevelse, i modsætning til love, hvortil rigsdagens samtykke udfordres«¹.

Det er et interessant forhold, at spørgsmålet om, hvorvidt nogle regler kunne udstedes administrativt, medens andre krævede lov, ikke synes at blive løst efter politiske retningslinjer. Eksempelvis kan nævnes en strid, der gik forud for udstedelse ved kgl. resolution af bekendtgørelse af 31. maj 1854 om forholdsregler for damp- og sejlskibe. Som indenrigsminister resolverede A. S. Ørsted, at reglerne burde forelægges rigsdagen, men hans departementschef, C. F. Simony, der var fungerende minister i 1856, og den tiltrædende minister, F. F. Tillisch, mente, at rigsdagens samtykke ikke var nødvendigt, og bekendtgørelsen blev udsendt administrativt².

Landets første professor i stats- og forvaltningsret, C. G. Holck, afsluttede i 1868 en fremstilling af statsforfatningsretten, der blev udsendt efter forfatterens død. Han udtalte her, at der »må tilkomme den udøvende magt alle de beføjelser, som efter sagens natur henhører under samme, for så vidt de ikke særligt er unddraget administrationen og henlagt til lovgivningsmagten, repræsentationen eller domstolene. Den udøvende magts område vil derfor nærmere kunne bedømmes negativt, idet de beføjelser, der ikke er tillagt hine myndigheder, må antages at tilkomme den udøvende magt, jfr. grundlovens § 11«. Hermed henvises til 1866-grundloven, hvorefter kongen havde den højeste myndighed over alle rigets anliggender med de indskrænkninger, der udtrykkeligt er anført i grundloven³.

Alt i alt bekræfter det foregående, at regeringen, som den udøvende magt i perioden 1849-1866 havde en vis eksklusiv myndighed, og at rigsdagen, hvis denne myndighed blev krænket, kunne mødes med en beslutning fra regeringens side om at nægte at stadfæste det pågældende lovforslag.

1. LT 1867, 2300.

2. Meyer, Retsanordninger 195 f.

3. Holck, anf. v. I, 233.

‘Adelen udi Fyn, dens privilegier’

Det fynske landemøde i 16. og 17. århundrede

af E. Ladewig Petersen

Tyvendedagen jul samledes den fynske adel til sit årlige møde, landemødet. Om adelsvedtægter og landemoders udvikling i 16. og 17. århundrede skriver professor, dr.phil. E. Ladewig Petersen. Han fastslår, at institutionaliseringen af landemødet 1547 skabte en adelskorporation, som sikrede den fynske adel en betydelig autonomi, og at landemødet over to århundreder indtil enevælden var i stand til at tillempe sig vekslende ydre forhold.

Ældre historikere har ofte brugt stærke ord om Christian III.s stadfæstelse af den fynske adels vedtægt 1547. I 1730'erne betegnede Hans Gram adelens landemøde som »en broderlig orden og liga«, en karakteristik, som L.S. Vedel Simonsen gentog ordret 1844. I den følgende generation brugte C.T. Engelstoft – mere præcist – etiketten »en formelig selskabs- eller standslov«, og i overensstemmelse hermed understreger senest Aa. Fasmer Blomberg den fynske adels enhed, og at landemødet og landstinget knyttede adelen nært til Odense¹. Det er rigtigt, at både den ældste vedtægt 1473, den kongelige stadfæstelse 1492, vedtægtsfornyelsen 1547 og det adelige landemøde repræsenterer stærke tilløb til korporationsdannelse, men derimod på forhånd langt fra givet, at akterne over det lange tidsspand 1473-1621 afspejler identiske situationer eller landemodefunktioner.

I

Ligesom ‘Lollands vilkår’ 1446 må Fyns vedtægt 1473 og den ændrede version 1492 snarest opfattes som symptom på, at adelen efter senmiddelalderens godsejerkrise påny var ved at rejse hovedet: Den forsøgte at stramme det økonomiske og retlige greb om fæstebønderne og at fastslå sine jord-

1. N. Krag & S. Stephanius, Kong Christian den Tredie... hans Historie I. Kjbh. 1776, s. 311 note 1; L.S. Vedel Simonsen, Bidrag til Odense Byes ældre Historie II:2, Odense 1844; s. 38; C.T. Engelstoft, Odense Byes Historie. 2. udg. Odense 1880/Kbh. 1978, s. 222; Aa. Fasmer Blomberg, Træk af den fynske Adels Historie. Fy. årb. II, Odense 1942, s. 80f.

drotlige rettigheder¹. Begge vedtægter rummer en stram regulering af fæsterens pligter og råderum, men det er næppe tilfældigt, at adelens årlige møder – *landemoder* – netop fra midten af 1400-tallet organiseres i tilknytning til årets første og normalt bedst besøgte landstingssession, ved Helligtrekongers dag eller efterhånden tyvendedagen jul (*in octauis trium regum*), som også hyppigt benyttes til offentliggørelse af vigtige, politiske afgørelser, rigslove og forordninger. Det gælder både snapstinget i Viborg og den fynske adels årlige landemode i Odense, som omtales første gang 1443². Uden at gå i enkeltheder er det velkendt, at Christiern II.s rigslovgivning 1521 forkyndes på disse landstingsmøder, at den jyske adelsreaktion et par år senere udnyttede landstingsmødet til at rejse oprørsfanerne, og at kongen selv samtidig udfoldede en febrilsk aktivitet fra Odense.

Vedtægterne fra 1400-tallet påberåber sig vel »vore (kongens) kære menige undersåtters bedste og bestand« eller på Lolland – hvor der kun er tale om en landstingsvedtagelse uden kongelig stadfæstelse som på Fyn – »landets bestandelses skyld«; men sandsynligvis dækker kansler Johan Friis’ senere påtegning bedre over realiteterne: »Adelens udi Fyn privilegier, udgivne af kong Hans om politi udi Fyn, hvorledes holdes skal«. Friis formulerer forestillingen om lov og orden under adelige auspicer. Der blev vel ikke tale om nogen formel eller institutionel sammenkædning af adelens landemoder og landstingene, men måske nok til en vis grad om en praktisk. Landstingets voksende betydning for varetagelsen af adelens personlige eller godsmæssige interesser afspejles jo også i, at håndfæstningerne 1513 og 1523 lovfæstede, at landsdommerne skulde være adelige.

Vi kan notere os, at den lollandske adel ikke efter reformationen fulgte vedtægtsbestemmelserne op. Kun på Fyn synes adelen regelmæssigt eller jævnlgt – vi ved det ikke – at have opretholdt sine landemoder i tilknytning til landstinget og sikkert bag lukkede døre³. Endelig forbindes møderne *in octauis trium regum* også tidligt med afgørelsen af terminsforretninger og ejendomshandeler, et forhold, der er bedst bevidnet på Fyn og i Jylland. Der er tale om en tidstypisk adelig korporatisme, som delvis savner side-stykke i de øvrige landsdele, men som formentlig kan være blevet begunstiget af det afsluttede, fynske øsamfund og Odenses centrale beliggenhed. På den anden side fik korporationen aldrig samme styrke og omfang som det slesvig-holstenske ridderskabs, som nævnes første gang 1439, og fik natur-

-
1. Da.Mag. 4.r. V. Kbh. 1884, s. 146-48 (1473); ÅGA V. Kjbh. 1871, s. 78-81 (1492) og 62-64 (Lollands vilkår); jf. E. Ladewig Petersen, Dansk socialhistorie III. Kbh. 1980, s. 171-81.
 2. Rep. 1.r. III nr. 7401; jf. Hugo Matthiessen, Snapstinget. Kbh. 1946, s. 11-16.
 3. Da.Mag. IV. Kjbh. 1749, s. 14 (1480); Vedel Simonsen, anf. arb. I:2. Odense 1842, s. 148f., 178, 184; II:1. 1843, s. 10.

ligvis heller aldrig dettes forfatningsmæssige eller bevillingsmæssige beføjelser. Til gengæld er der nok paralleller til pengemarkedet (*Umschlag*) i Kiel, som omtales 1473.

II

Vedtægtsændringerne 1547 gentog omtrent ordret de 55 år gamle restriktioner, men føjede nye regler til¹. Til det gældende håndfæstningsforbud mod ufri personers erhvervelse af frit gods ved køb eller pant tilføjede vedtægten nu forbud for adelige mod at sælge eller pantsætte til ufri. Kuriøst nok pådrog vanbyrdige, som overtrådte forbuddet, sig straf og fortabelse af godset, men ikke adelsmanden. Vigtigst var det dog, at landemodet, som holdes »i Odense efter gammel sædvane for adskillige sagers skyld«, institutionaliseres. Der påbydes mødepligt og foreskrives sanktioner for ulovlig udeblivelse. Endelig henvises al »kiv, slag eller trætte« mellem adelige indbyrdes til landemodet, som tillige omgives med retssikkerhed ved lejde og med retssanktioner mod modstræbende, som forsynder sig, eller som måtte udeblive eller ignorere landemodets afgørelser.

Ingressen til den kongelige stadfæstelse i påskeugen 1547 meddeler, at Johan Friis, rigskansler Anton Bryske til Langesø, fire fynske lensmænd og to menige adelige i Kolding overbragte artiklerne, som adelen »på vort (kongens) behag har berammet og samtykt herefter i vort land Fyn at ville holde«, muligt netop på landemodet. Vedtægten blev i Kolding godkendt af rigsrådet, og dens *sanctio* pålægger de kongelige lensmænd og fogeder at respektere artiklerne. Hvilken rolle Friis har spillet i denne sammenhæng ved vi ikke; men afgørende er det, at han ved sine påtegninger på begge de versioner, som foreligger, understreger, at der nu er tale om et »privilegium, at adelen i Fyn skal søge landemode 20. dagen jul under deres faldsmål, og hvorledes skal holdes med lov, ret og anden skik« indenfor adelstanden².

Kong Hans' »privilegium om politi i Fyn« var med ét slag blevet forvandlet til særprivilegium for den fynske adel, og dets betydning understreges ved, at det blev læst for »den menige adel« ved landemodet 1548, derefter

1. ÅGA V, s. 81 note 1.

2. Sst. V, s. 78 note 1. De to udfærdigelser bærer forskellig datering (30/3 og 6/4), og kun det sidste er underskrevet og beseglet af kongen. Friis synes at have opholdt sig i Kolding fra dec. 1546 til april 1547, uden at det naturligtvis udelukker, at han kan have besøgt landemodet 1547; Da.Kanc.reg. 1535-50, s. 313ff.; Da.Mag. 4.r.I. Kbh. 1864, s. 243ff.; RA. Herredagsdombog nr. 5 (1545-49), fol. 97r-142v.

på landstinget og sidst for »menige almue«¹. Vigtigt er det, at den fynske adel på det næstfølgende landemøde 1550 vedtog et indbyrdes forpligtelsesbrev – en *conjuratio* af middelalderlig støbning, om man vil – som specielt hæfter sig ved mødepligten og reglerne om henvisning af uoverensstemmelser til mindelig eller retlig afgørelse på landemødet. Men et væsentligt og helt uhjemlet træk er det tillige, at forpligtelsesbrevet nu på én gang også inddrager konflikter mellem lensmænd og adelige og inddrager lensmændene institutionelt under forskrifterne². Man nåede således meget vidt i retning af selvstændig, fynsk adelsjurisdiktion, og betydningen fremgår yderligere ved, at den fynske adel ved denne lejlighed synes at være mødt omtrent mand af huse – 64 personer – med udelukkelse af adelsenker og den odenseanske byadel.

Af de personer, der takseres til rostjeneste 1535 og 1539 var der 1550 mindre end halvparten tilbage; mandefaldet siden grevefejden havde været stort. Det er på mange måder en ny generation vi møder, blot ikke mindre stridbar og standsbevidst. Adelsmiljøet 1550 præges endnu ikke af de følgende slægtleds stigende aristokratiske eksklusivitet, trods vitterlige islæt af højadelige familier i et jævnt godsejersamfund. Den relative homogenitet kan bero på, at Fyn ikke i samme omfang som andre landsdele var blevet »hærget« af højadelens godssamling, men det kan – som Aksel E. Christensen har anført – være vanskeligt at afgøre, om disse forhold beror på den lokale adels solidaritet eller på specielle, økonomiske og sociale forhold på Fyn³. Adelsens ‘feudale’ instinkter sad den endnu i blodet; ejendommeligt nok gjorde gårdsretten 1562 endnu et forsøg på at håndhæve fortidens idealer, som selv kansleren synes at have delt⁴. Men heller ikke godsejerinstinkterne fornægtede sig. Også den ny generation i 1550 vågede nidkært over adelens privilegier og byrder, og netop reaktionerne 1547-50 kan opfattes som vidnesbyrd om massiv modstand mod ‘det nye adelsvælde’s’ regeringsprincipper efter grevefejden.

-
1. ÅGA V, s. 78 note 1. Brevene blev opbevaret i rigsrådets arkiv og på Hesselager; Kr. Erslev, udg., Aktstykker til Oplysning om Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV.s Tid III. Kbh. 1888-90, s. 458 note 2; Wm. Christensen i Arkiv I. Kbh. 1967, s. 133f.
 2. Da.Mag. 4.r.V, s. 149-51. Mødeprocenten fremgår ved sammenligninger med rostjenestetaksationen 1539 samt mønstringerne 1554, 1556 og 1558; sst. 3.r.VI. Kbh. 1860, s. 227-29; RA. D.Kanc. B 43.b: Mønstringsruller og rostjenestetaksationer 1535-63.
 3. Aksel E. Christensen, Danmark, Norden og Østersøen. Kbh. 1976, s. 249f.; jf. nu E. Porsmose, Den regulerede landsby. Odense 1981, s. 393-423.
 4. V.A. Secher, udg., Corpus Constitutionum Daniae I. Kbh. 1887-88 nr. 113 § 28; S.M. Gjellerup i HT 4.r. IV. Kbh. 1873-74, s. 19, 22ff.; jf. Knud J.V. Jespersen, Fra krigerkaste til godsejeradel. Krigshist. tidsskr. X. Kbh. 1974, s. 20-38; Rostjenestetaksation og adels-gods. Odense 1977, s. 31f., 39f., 99f.

Ganske kort omfattede regeringens program (med Astrid Friis) gældssænkningen efter grevefejden, opbygningen af ordinær statsfinansiell balance og – fra 1545 – forsøg på modernisering og centralisering af central- og lokalforvaltningen. Men det krydses af de stadige og kostbare mobiliseringer af hvervede tropper for at undgå at blive inddraget i konflikterne i det konfessionssplittede Tyskland. Faren nødvendiggjorde tillige – og billigere – en reorganisation af det nationale forsvar, som gjorde den adelige rostjeneste til politisk sprængstof. Den vigtige reces 1547 indskærpede adelens rostjenestepligt – men gentog i samme åndedræt håndfæstningsbestemmelsen om dens ret til frit at nyde sit gods og sine tjenere. De følgende år præges netop af regeringens målbevidste forsøg på at gennemføre den statslige centralisation af taksationerne, trods adelens – og vist ikke mindst den fynske – forsøg på at fastholde, at omfanget af dens rostjenestepligt var et anliggende, den selv afgjorde ved bevilling og selvtaksation¹.

Formelt var rostjenestepligten jo adelens eneste modydelse for privilegierne; dens modstand beroede blot næppe på, at den efter grevefejden intet havde lært og glemt alt, men sikkert også på, at den i form af almindelige eller regionale adelsskatter måtte bære sin andel i 1540'ernes tætte beskatning til afhjælpning af »rigens store udgift og gæld«. 1542 bevilgede rådet – mod kongelig revers – en 5 % formuesskat af fast ejendom (undtagen hoved- og sædegårde) og formue². 1545 fulgte et treårigt, rentefrit lån af adelen til gældsindfrielse³, og 1547 en fynsk særskat af adelens tjenere til finansiering af fæstningsbyggeriet på Nyborg slot, en skat, som blev gentaget 1552⁴. Og selvom denne skat – med en sats af 1 mr. pr. fæster – allerede 1547 indbragte 5.100 mr., måtte regeringen flere gange rykke, fordi »mange fortrykke sig ved at udgive både denne skat og de øvrige«⁵. Intet under, at adelen 1545 betingede sig, at rigskansler Anton Bryske blev bemyndiget til at indbetale adelslånene – 41.800 dr. – på omslaget i Kiel.

Og da ikke mindst, fordi uår – ledsaget af udførselsforbud for korn, kvæg og fetalje – indtraf med dyster punktlighed disse år, 1541-42, 1545-46, 1551-52, 1556-57. At adelen har kunnet udnytte (og misbruge) de vanskelige forhold til egen fordel ved vi fra regnskaberne fra det lille Tange gods

1. Jf. sst., s. 74-76; jf. s. 42f., 46f., 48f., 68.

2. Astrid Friis, Kansler Johan Friis' første aar. Reproudg. Kbh. 1970, s. 181f.; K.J.V. Jespersen, anf. arb., s. 101f., 265-67; jf. Da.Kanc. reg. 1535-50, s. 247f., 254f.

3. Da.Mag. 4.r.I, s. 142-46; Astrid Friis, Rigsraadet og statsfinanserne i Christian III.s regeringstid. Reproudg. Kbh. 1970, s. 6.

4. Nye da. Mag. VI. Kjbh. 1806, s. 177f.; Astrid Friis, anf. arb., s. 45ff.

5. Da.Mag. 4.r.I, s. 3, 110; Kanc.Brevb. 1551-55, s. 93; jf. Astrid Friis, anf. arb., s. 55.

(Øxendrup s.)¹; i hvert fald har en 5%-formueskat i sådanne år utvivlsomt oversteget adelsgodsets afkast. Hertil kom, at regeringen – med forbehold for udførselsforbuddene – efter møder med købstadsrepræsentanter i efteråret 1546 gav de skånske og fynske byer privilegier landskabsvis og omtrent enslydende². Reglerne falder meget nøje i tråd med recesbestemmelserne 1536, der havde forsøgt at sætte grænser for bl.a. adelens landprang og forprang; den store reces 1547 gentog disse bestemmelser, blot med den meget væsentlige tilføjelse, at det stod adelen frit for at udnytte sit gods således, at det gav det optimale udbytte, en passus, hvis herkomst næppe kræver nærmere fordybelse³.

Endelig bør man have i erindring, at adelen – således som Astrid Friis plæderede for – 1546-47 reagerede kraftigt mod regeringens just påbegyndte lensreformer. Rentemester Joachim Beck måtte ofres, officielt på grund af korruption, men han blev snedigt nok erstattet af den unge fynbo, Eskild Oxe til Løgismose, én af Johan Friis’ protegéer. Den konservative Esge Bille fik rigshofmesterposten, ligesom også andre kompromisser og indrømmelser indgik i dette spil⁴. Den politiske spænding kan der næppe være tvivl om, men ligeså sandsynligt er det, at disse linier krydses af personlige aversioner eller slægtsmodsatninger, som vi næppe længere kan trænge til bunds i, og at situationen tillige afspejles i en serie celebre retssager, bl.a. med en række prominente fynske adelige som hovedfigurer.

Omtrent samtidig med, at den danske regering 1547 forgæves havde forsøgt at bilægge striden mellem kejser Karl V og hans protestantiske modstandere, vendte Jørgen Urne til Hindema hjem fra sachsisk krigstjeneste. Han blev meget hurtigt arresteret for ulovligt (i strid med Speyerfreden 1544) at hverve tropper til sachsisk krigstjeneste, men fremturede i sin protestantiske nidkærhed ved under et besøg på Hagenskov at beskyldes »nogle af Danmarks råd ... og besynderlig navngivet hr. Esge Bille« for at have saboteret mæglingen og modtaget kejserlig bestikkelse. Lidt nævenyttigt indberettede lensmanden, Jens Rotfeld sagen til rigens marsk, som atter må have underrettet Esge Bille, hvis katolske sindelag var notorisk⁵.

-
1. K. Hornbeck & H. Land Hansen, *Tanggård gods 1553-1559*. Odense 1980, s. 40ff., 51ff.
 2. Krag & Stephanius, *anf. arb. II Kjbh. 1778*, s. 175f.; *Aktstykker til Belysning af Danmarks indre Forhold I*, udg. af Fyens Stifts litteraire Selskab. Odense 1842, s. 2-4.
 3. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, *Gamle danske Love IV. Kjbh. 1824*, s. 227f.; E. Ladewig Petersen i Knud J.V. Jespersen, red., *Rigsråd, adel og administration 1570-1648*, Odense 1980, s. 155f.
 4. Astrid Friis, *anf. arb.*, s. 7ff., 27ff.; *jf. Personalhist.tidsskr. 1962*, s. 182f.
 5. Wm. Mollerup, *Bille-Ættens Historie I:2*, s 708 note 1; *Kjbh. 1893 A. Thiset m.fl., Stamtafler over danske Adelslægter VI. Kbh. 1905*, s. 206f.

Formentlig er denne pinlige affære blevet dysset ned, men året efter var Jørgen Urne påny på krigsstien. Hans faders fætter, Christoffer Urne til Rygård havde sagsøgt ham for at være udeblevet fra et forligsmøde i august 1547, og Jørgen Urne svarede med et væbnet overfald på Rygård – i strid med den nys vedtagne vedtægt. Denne – også politisk – ubehagelige affære kostede Jørgen Urne en ydmyg afbigt i juli 1548, løfte om undersåtlig lydighed og om at afstå fra videre, ulovlig fejde¹. Til overflod understregede afbigten, at forligsmændene ikke havde formået at få den fynske vedtægt respekteret, men interessant nok præsenteres den her som en kongelig benådning, som den fynske adel havde accepteret, og som regeringen lagde vægt på at håndhæve med fast hånd.

Jørgen Urne døde hensynsfuldt nok samme år, men hans frænde på Rygård viste sig ikke mindre problematisk. 1548 sagsøgte Christoffer Urne omsonst kansleren for at have forfulgt Mullerup gård og gods ulovligt til lås². At sagen har irriteret Johan Friis er muligt; han havde 1544-48 omhyggeligt forfulgt Hesselager med underliggende gods – herunder Mullerup – til lås, en proces, der blev kronet med stamhusbevillingen i efteråret 1548. Det er ligeledes muligt, som Christoffer Urne påstod, at Friis hævnede sig ved at nægte ham patronatsret til Langå kirke, en annekskirke under Hesselager. Men politisk farlig blev konflikten først, da Christoffer Urne i Odense 1549 – i fuldskab – beskyldte Johan Friis og Christian III for at have forgivet hans morbroder, Roskildebispens Joachim Rønnow og havde truet med, at »ild og rød lue« påny skulde gå over landet. Der blev øjeblikkeligt slået til: Rettertinget dømte ham efter kongens anklage til »hægte og god forvaring« for at hindre ham i atter at komme riget »til skade eller forfang«³.

Uden at følge denne langstrakte sag til dens bitre ende er flere forhold bemærkelsesværdige. For det første havde de »stolte Urner« – og blandt dem Christoffers fader, rigsråd Johan Urne – ikke alle gjort lige gode figurer under grevefejden, og regeringens frygt for gentagelse af borgerkrigen blev ikke blot siddende i blodet meget længe, men krævede også ubetinget – og som her: ubarmhjertig – retshåndhævelse efter krigen. For det andet kan vi notere os, at Christoffer Urnes slægtinge – og især moderen Anne Røn-

1. Da.Mag. 4.r.I, s. 218; 4.r.II, s. 99; Da.Kanc.reg. 1535-50, s. 472f.

2. RA. Rigens dombog litra B (1545-54), fol. 136r-37v. Jf. for det flg. Aktstykker til Belysning af Danmarks indre Forhold II. Odense 1845, s. 154-65; Saml. til Fyens Historie og Topographie III. Odense 1865, s. 125-31.

3. Kgl. B. Gl.kgl. saml. 844, 2°: Anne Krabbes kopibog, fol. 74r-76v; J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Udg., Udvalg af gamle danske Domme III. Kjbh. 1845, s. 13; Aa. Fasmer Blomberg. Christoffer Urne til Rygård. Fy.årb. IX. 1965, s. 115-25.

now og morbroderen Ejler Rønnow til Hvidkilde – synes at have kanaliseret deres anstrengelser for at få ham frigivet via det fynske landemøde¹.

Selv med forbehold for alle uopklarlige omstændigheder må vi således antage, at den fynske vedtægts metamorfose til adeligt privilegium 1547 må tolkes både som et forsøg på fra adelens side at skabe regional autonomi med den dertil hørende selvdisciplin eller selvjustits og som udslag af de mange spændinger – politiske, militære, fiskale og personlige – som synes at have kendetegnet 1540'erne. Symptomatisk nok reagerede adelen påny, da regeringen i sensommeren 1551 kaldte adelen til møder for – som det viste sig – at foretage en »optegning af deres rustning«. I et ledsagebrev til Friis, som sammen med Anton Bryske og Ejler Rønnow skulde forestå taksationen, hedder det da også, at såfremt han »føler sig besværet ved at udføre dette hverv«, kunde han overlade sin plads til landsdommer Verner Svale og Mikkel Brockenhuus². Den fynske adels svar blev den transsumpt af vedtægterne, rigskansleren måtte udstede 20. august i forbindelse med taksationen³.

Også den jyske adel reagerede; af omkostningsmæssige grunde ønskede den stiftsmæssig rostjenesteorganisation; et ønske regeringen bøjede sig for ved mønstringen 1552⁴. Men jyderne slog sig ikke til tåls dermed; i februar 1552 forpligtede 117 jyske adelige – meget nært halvdelen af alle dem, som takseredes 1551 – i et brev på egne og deres efterkommeres vegne sig til at respektere »nogle privilegier og friheder«, som kongen havde »konfirmeret og stadfæstet« og til at møde til årligt landemøde i Viborg Trinitatis søndag⁵. Hverken privilegiernes tilblivelse eller selve privilegiebrevet kendes, men der kan være grund til at antage, at det har ligget nært op ad den fem år gamle fynske vedtægt af den simple grund – at den jyske adels forpligtelsesbrev ord til andet gentager det fynske fra 1550.

Forpligtelsesbrevet indeholder således både en bemærkelsesværdig afsmitningseffekt, og en reaktion mod den aktuelle situation, ligesom på Fyn. Men selvom mønstringen i Århus i september 1552 efter lederen, Peder Billes indberetning havde været »ustraffelig«⁶, benyttede den jyske adel lejligheden til »ganske ydmygeligen« at begære oprettelse af to jomfruklostre til at »indgive deres børn udi, at de ikke for mange årsagers skyld skulde nødes til at give dem til bønder og ufri folk«; og endelig fordrede den

1. Sst., s. 116-19; RA.D.kanc. B 44: Indlæg til registranterne 1559 27/11 og 1560 29/11.

2. Kanc.Brevb. 1551-55, s. 53, 58, 68; jf. Knud J.V. Jespersen, anf.arb., s. 44-46.

3. ÅGA V, s. 78 note 1; Da.Mag. 4.r.V, s. 151.

4. Kanc.Brevb. 1551-55, s. 177f.; Knud J.V. Jespersen, anf.arb., s. 46f., 288.

5. Krag & Stephanus, anf.arb. Supplement. Kjbh. 1779, s. 113-15.

6. RA. D.kanc. B 44: Indlæg til registranterne 1552 29/9.

jyske adel tilbagegivelse af gaver i fast ejendom til kirken¹. Alle omstændigheder taler således for at opfatte de fynske og jyske privilegier som regionale adelsreaktioner internt og overfor centralmagten, mest vidtgående på Fyn, men med klar afsmitning i Jylland.

III

Hvorledes det fynske landemøde fungerede de følgende generationer ved vi meget lidt om. Det nævnes sporadisk, men navnlig viser en række adelspersoners – 121 ialt – underskrift på transsumpten fra 1551 til ca. 1621 os, at det jævnlige fungerede². Enkelte adelige tog forbehold: »sålænge jeg opholder mig i Fyn« eller for lovligt forfald. Alligevel havde vedtægten tilstrækkelig betydning til, at den fynske adel ved tronfølgervalget 1608 indhentede kongelig stadfæstelse, muligvis også i forbindelse med den fynske adels hylgning af den unge Christian IV i 1582³.

En detaljeret konfrontation med rostjenestetaksationerne og mønstringerne viser, at kun meget få nye kom til 1554-58, ved mønstringen 1574 derimod 30-35, knap så mange ved taksationen 1587/88 og betydeligt færre ved taksationerne 1609-17. Generationsskifte spiller altså formentlig en vis rolle, men går vi den modsatte vej, viser det sig, at 49 (71 %) af de 69 godsejere, som registreres 1587/88, har underskrevet transsumpten. De manglende personer var med et par enkelte undtagelser små godsejere. 1617 har derimod kun 16 (39 %) af rostjenestetaksationens 41 mandlige godsejere underskrevet⁴; denne gang mangler i stor udstrækning også større godsejere med besiddelser også i andre landsdele. Uden at overfortolke tallene, kunde materialet således tolkes som vidnesbyrd om den koncentration og aristokratisering af ejendomsfordelingen, som fandt sted i løbet af denne periode; disse processer *kan* have reduceret landemødets betydning.

Alligevel var det forhastet, at den kgl. historiograf Claus Lyskander 1622 påstod, at landemødet befandt sig i forfald. Ganske vist mødes adelen årligt til landemøde for at afgøre sine indbyrdes stridigheder i mindelighed og »med et stort banquet«; men »den sidste, onde, bange og syndige verdens

1. Krag & Stephanius, anf. arb. Supplement, s. 110.

2. Kolderup-Rosenvinge, Gamle danske Domme I. Kjbh. 1842, s. 296 (1560); Vedel Simonsen, anf. arb. II:2, s. 177f. (1576); Da.Mag. 4.r.V, s. 151f. Underskrifterne lader sig oftest ikke tidsfæste.

3. ÅGA V, s. 78 note 1; Krag & Stephanius, anf. arb. II, s. 197 note 2.

4. RA. D.Kanc. B 96: Rostjenestetaksationer på adelen 1574-1672, takseringer 1587/88 og 1617, jf. Knud J.V. Jespersen, anf. arb., kap. VII.

alder haver (det) nu svækket og tid efter tid ladet falde og afskaffes«¹. Tværtimod vedtog de tilstedeværende 17 prominente adelige 1621 en stramning af vedtægterne. Bøden for ulovlig udeblivelse ‘pristalsreguleres’ til 30 enkende dr.; der blev givet ‘amnesti’ for dem, der var udeblevet 1619-20, hvorimod de, som ifølge en afgørelse 1618 var blevet ikendt bod, ikke kunde slippe².

1625 måtte landemodet påny skærpe sanktionerne ved »skriftligt at mane de, som var udeblevet, og dem, som dette ikke vil agte, at stævne for kongen og rådet«³. Skærpelsen fulgte nok den normale – og efter vedtægterne 1547 eneste logiske – instansfølge, men den indeholder samtidig en ganske alvorlig demonstration, der understreges ved, at man samtidig forhandlede med Claus Brockenhuus til Broholm om køb af hans ejendom, »bispegården« i Odense til fast landemodestue, omend som man kunne vente, forgæves. På den anden side er det også iøjnefaldende, at omtrent halvdelen af de tilstedeværende 1621 tilhørte den unge generation (født 1585-95), som netop befandt sig undervejs mod politisk eller social karriere: Jørgen Brahe til Hvedholm, ‘unge’ Henning Walckendorff til Brangstrup, Erik Bille til Kjersgård, jydten Sten Rodsten osv.

Lyskander fældede sin dom for hastigt. Men det vilde være nærliggende at forbinde hans forestilling om onde og syndige tider og den vågnende adelige aktivitet 1618-25 med det voldsomme oprud, som gældsstiftelse, godsspekulation og økonomiske kriser i forbindelse med adelsmiljøets aristokratisering havde skabt, og som nærmede sig kaos i disse år. Notoriske spekulanter havde også hærget Fyn, Claus Brockenhuus, Ejler Quitzow til Lykkesholm, Frederik Markdanner til Rønningsøgård, Hans Oldeland til Skinnerup, Truid Bryske til Langesø og andre⁴. For slet ikke at nævne Breide Rantzau (d. 1618) – og hans børn og svigerbørn – som systematisk havde opkøbt ni fynske godser udover Rantzausholm 1589-1614⁵. Stramningen må således snarest opfattes som solidaritetsforholdsregler for at afvende katastrofen, men den havde også givet landemodet nyt liv og nye funktioner.

Men blot påny funktioner, som hastigt blev ændret. 1621, 1626 og 1635 omtales Landemodets normale virksomhed, ikraftsættelse af kongelige forordninger, en dom over Odensekøbmanden Augustin Ebbel for ulovlig jagt

1. P.F. Suhm, *Samlinger til den Danske Historie* I:2. Kjbh. 1780, s. 69.

2. *Da.Mag.* 4.r.V, s. 153f.

3. L.S. Vedel Simonsen, Hr. Jørgen Brahes *Levnetsbeskrivelse*. Odense 1845, s. 143.

4. O. Fenger og E. Ladewig Petersen, *Adel forpligter: Studier i den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede*. Kbh. 1983, s. 190-223.

5. Jf. P. Colding i *DBL* (2) XIX. Kbh. 1940, s. 107.

osv¹. Kejserkrigen og den vanskelige periode frem til svenskekrigene 1657-60 medførte blot, at de adelige møder og bevillinger i stigende omfang og for første gang under statsmagtens auspicer kunne knyttes til landemodet, første gang 1627, da man forhandlede om indkvartering af tropper, men efterfulgt af rådsmøde og stændermøde til ekstraordinære bevillinger². Videre medførte oprettelsen af landkommissariatet og hartkornskontributionerne 1638 samt genbevillingerne 1639-42, at adelsmøderne forvandles til repræsentative organer; og da landkommissariatet institutionaliseredes 1645 kom adelsmøderne til at fungere både som bevillingsorganisation og politisk baggrundsgruppe, selvom rigsrådet 1648 delvis udmanøvrerede landkommissariatet³.

Det er muligt, at den særinstitution, landemodet var, kan have lettet statsmagtens muligheder for at kanalisere sine bevillingskrav og for kontrol på Fyn. Men muligt også, at den stærkere korporatisme kan have befordret den konservative opposition, som ikke mindst præger den fynske adels holdning, specielt efter Torstenssonsfejden. Allerede rigsmarsk Anders Bille til Damsbos militære dispositioner under krigen havde nedkaldt majestæten vrede over ham. Men navnlig tørnede han og rigsråd Mogens Kaas til Støvring 1645 sammen med Christian IV, fordi de som fynske repræsentanter for rådet ikke havde kunnet formå deres standsfæller til at vedtage de bevillinger, kongen fandt nødvendige – samtidig med, at den fynske adel bebrejdede dem, at de varetog dens interesser ilde⁴. Disse konflikter må formentlig ses i forbindelse med, at Christian IV omsider i december 1644 optog Jørgen Brahe – Anders Billes nabo og konkurrent – i rigsrådet⁵. Men havde majestæten håbet i Jørgen Brahe at få en modvægt mod rigsmarsken og Mogens Kaas og en loyal støtte i »kongen af Fyn«, er han blevet skuffet. Som toneangivende i den fynske adel organiserede Jørgen Brahe tværtimod oppositionen mod den stadige strøm af statslige bevillingskrav, ligesom det ved forhandlingerne om den nye og reducerede hærordning 1652 lykkedes denne at gennemtvinge en billigere, fynsk særordning⁶. En tilsvarende opposition spores i Skåne under ledelse af den stenrige rigsråd Tage Thott,

1. Da.Mag. 4.r.V, s. 153; Vedel Simonsen, anf.arb., s. 36 og 70. Adelen købte endelig 1634 Podebusk'ernes gård på St. Knuds Kirkegård; Blomberg, Fynsk adel, s. 81.

2. Vedel Simonsen, anf.arb., s. 41f.

3. Erslev, anf.udg. II, s. 491, 517, 531, 552, 567, 597; III, s. 589-91; Vedel Simonsen, anf.arb., s. 83, 85, 93, 99, 117f., 125; jf. Leon Jespersen, Landkommissærinstitutionen i Christian IV.s tid. HT 81, Kbh. 1981, s. 90-99.

4. K.C. Rockstroh, Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede I. Kbh. 1909, s. 161ff., 168ff.

5. Henry Bruun i DBL (2) III. Kbh. 1934, s. 568f.

6. K.C. Rockstroh, anf.arb. I, s. 209f., 219f.

blot uden tilsvarende resultater¹ – og måske bl.a. fordi Tage Thott ikke som Jørgen Brahe havde noget organiseret instrument til at kanalisere den konservative godsejeropposition.

IV

Vedtægterne 1473 og 1492 havde været betinget af specielle, økonomiske og sociale vilkår, snarest produkter af godsejerreaktionen efter senmiddelalderens krise. Ved institutionaliseringen af landemodet 1547 lykkedes det imidlertid den fynske adel i en konfliktfyldt sammenhæng at fylde ny vin på gamle sække; vedtægtsfornyelsen skabte på én gang en korporation, som kunde sikre den fynske adel en høj grad af autonomi, og et instrument til selvdisciplinering og selvjustits. Godskoncentrationsprocessen og kriserne i årtierne omkring 1600 synes imidlertid at have svækket landemodetinstitutionens betydning og slagkraft, indtil det tilstundende kaos 1618-25 nødvendiggjorde en reorganisation. Den kom blot på et tidspunkt, da den ekspanderende statsmagts bevillingskrav påny omformede landemodet. Statsmagten kunne nok udnytte landemodet til at kanalisere sine krav, men omvendt gav det også den fynske adel udvej for organisation af en stærkere, konservativ opposition, end de øvrige landsdeles adel måske kunne få afløb for. Landemodet viste sig altså istand til over to århundreder at tillempe sig vekslende ydre forhold, indtil enevælden overflødiggjorde det eller gjorde det meningsløst.

1. Sst. I, 212f., 219, 234.

Danmarks første alderdomsforsorgslov fra 1891

20. december 1985 forsvarede professor, lic. oecon. Jørn Henrik Petersen ved Odense Universitet sin afhandling »Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling, I, Oprindelsen«, for den filosofiske doktorgrad. Fra oppositionen bringes her indlæggene fra de to officielle opponenter, fhv. minister, professor emeritus, dr.polit. Erling Olsen, M.F. og professor, dr.phil. Tage Kaarsted, Odense Universitet, samt doktorandens kommentarer hertil. Der var ingen opponenter ex auditorio.

Erling Olsen:

Præses hører til blandt de få højt begavede og meget flittige mennesker, der er så klart kvalificerede til et professorat, at de når at blive professorer, inden de får skrevet en disputats.

De fleste, der kommer så langt, slår så glade og lykkelige en streg over dette tidkrævende og kostbare arbejde. Men anderledes med præses. Efter at have opponeret ved en disputats om den svenske pensionslovgivning faldt det ham ind, at »So ein Ding« måtte også han hellere lave, og så gik han i gang.

Men da han først var i gang og fik samlet en gruelig masse oplysninger sammen, faldt det ham ind, at han egentlig også kunne gøre sin bog til et opslagsværk vedrørende dansk socialpolitik i den omhandlede periode.

Endelig ønskede præses, at bogen, selv om den både skulle være en videnskabelig monografi på disputatsniveau og en opslagsbog for socialpolitisk og -historisk interesserede, også skulle være tilgængelig for alle interesserede uanset læserens teoretiske og faglige forudsætninger.

Præses var klar over, at en så kompleks målsætning indebar en risiko for, at han kom til at sætte sig mellem de berømte stole, men han siger i sit forord, at han håber at have undgået denne risiko.

Det er jeg nu ikke så sikker på. For mig at se er præses afhandling nærmest at ligne med en intellektuel schweizer-kniv. Den er stor og tyk, indeholder alverdens redskaber lidt hulter til bulter, men deres indbyrdes sammenhæng virker ikke altid overbevisende, og hver for sig bliver de ikke,

hvad de kunne have været, hvis man ikke havde bundtet dem sammen. Men lige som schweizer-kniven har en enkelt ting, der er fremragende, nemlig det store blad, har denne bog det også. Det er en disputats, som bør give sin forfatter doktorgraden. Ingen tvivl om det.

Hvad er det da, som gør en afhandling til en disputats? Det er mange ting, men lad mig nævne nogle af de væsentligste krav, og lad mig argumentere for, hvorfor den forelagte afhandling efter min mening opfylder disse krav.

Først noget om emnevalget. Det skal være interessant. Gerne også relevant. Og de spørgsmål, der rejses, skal i vidt omfang være uafklarede. Der skal være noget at disputere. Ellers er det ingen disputats.

Disse krav opfylder afhandlingen til fulde. Den faglige interesse for de problemer, som præsens behandler, er uomtvistelig. Det viser hans righoldige litteraturhenvisninger. Det illustreres også af den internationale teorihistoriske diskussion, hvortil præsens henviser, og hvori indgår præsens tidligere offentliggjorte arbejder¹ – som også er talt med ved afgørelsen af, om han burde tildeles doktorgraden.

Emnets relevans kan heller ikke omtvistes. Når denne disputats har fået så omfattende en foromtale i medierne, er det ikke alene, fordi »Nyt fra Odense Universitet« ved, hvorledes man skal gøre reklame for sig selv. På dette felt er præsens vist heller ikke nogen novice. Men nok så meget skyldes foromtalen, at disputatsen er perfekt timet. Den kommer på et tidspunkt, hvor alderspensioneringen som andre aldersstegne er begyndt at interessere sig for sine rødder, og hvor kravet om fornyelse melder sig med stigende styrke. Præsens skriver selv, hvorledes man i udlandet begynder at interessere sig for, hvad han kalder den danske model som en mulig afløser for, hvad han benævner den tyske model. Og siden afhandlingen gik i trykken, har det danske LO udsendt et debatoplæg om en pensionsreform, der vil trække os over i retning af den såkaldte tyske model. Derfor sidder denne disputats lige i øjet.

Det gør den også, fordi de problemer, som rejses, fortsat er temmelig uafklarede, både akademisk og folkeligt. Endnu ved vi ikke rigtigt, hvad vi kan, og hvad vi vil. Dette bringer mig frem til det næste krav til en disputats. Den skal bringe større afklaring. Når bogen lukkes, skal læseren være lidt mere afklaret, end hun eller han var, da den åbnedes. Det burde den intelligente og i forvejen vidende læser også blive efter læsningen af præsens af-

1. "Paternalisme for hvem? Om et offentligt pensionssystem's principielle egenskaber", Økonomi og Politik, 1981, nr. 4, p. 345-63, "A Theoretical and Institutional Analysis of the Issues of Indexing Social Security Benefits", Occasional Papers from the Department of Public Finance and Policy, Odense University, no. 6, 1983 og Political Economy of Financing Old-Age Pensions", Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. 1984, p. 430-447.

handling. I hvert fald for så vidt angår den danske alderspensionerings rødder. Det er vel også noget afgørende for vurderingen af en historisk disputats. Men andre end i forvejen indsigtfulde fagfolk vil nok virre med deres hoveder, selv om de måtte være gode, efter læsningen af denne bog.

Hvorledes er så afklaringen tilvejebragt? Hovedsagelig gennem en kæmpemæssig arbejdsindsats, der har bragt meget nyt stof frem og kastet interessant lys over en del af det kendte. Derved opfylder afhandlingen endnu et krav, som må stilles til en disputats: Kravet om, at præses skal beherske det allerede foreliggende materiale på området og gennem en markant arbejdsindsats drage nyt og relevant materiale ind i drøftelserne. For mig at se er det netop her, præses viser sin styrke.

Det næste krav, der må stilles til en disputats, vedrører de anvendte arbejdsmetoder. Når det drejer sig om en historisk disputats, må det kildekritiske tillægges særlig vægt. Dette skal jeg dog springe over, da jeg ved, at min medopponent, professor, dr. phil. Tage Kaarsted vil tage sig af kildekritikken. Selv skal jeg blot nævne, at jeg kunne have ønsket mig en noget mere avanceret anvendelse af kvantitative statistiske metoder end de forholdsvis traditionelle kurver og tabeller, som bringes i afhandlingen. Det havde været morsomt, om man i lidt højere grad havde kunnet se af afhandlingen, at den ikke alene var en historisk disputats, men også skrevet af en dygtig økonom. Men det ved man naturligvis, hvis man også har læst andre dele af forfatterens ganske imponerende produktion.

Når man taler om metode, tænkes der ikke alene på, hvorledes forfatteren udvælger og bearbejder sit stof, men også på, hvorledes han fremstiller det for sine læsere. Her må den foreliggende afhandling nok siges at have sine svagheder.

Der er – lydeligt sagt – alt for megen støj i fremstillingen. Det er ofte svært at skille væsentligt fra uvæsentligt i teksten. Meget af den burde have passeret endnu et par intellektuelle støjfiltre. Anderledes udtrykt kunne man have ønsket sig, at forfatteren kunne have hævet sig lidt højere over sin formidable stofmængde og basket en lille smule mere med de vinger, som han utvivlsomt har. Forklaringen på, at det ikke er sket, kan være ønsket om, at bogen også skulle tjene som opslagsværk. Men det duer den ikke rigtigt til, hvis man ikke er godt inde i stoffet i forvejen, og hvis ikke man ganske nøje ved, hvad det er, man skal finde. Bogens helt traditionelle og ganske pauvre navne- og emneregistre er efter mit skøn alt for dårlig en hjælp, hvis den også skulle være en opslagsbog.

Så meget om afhandlingen som disputats. Den har efter min mening gode plusser og enkelte minusser, men netto er den i orden. Ved bedømmelsen af dens negative sider kan det da også være, at jeg som opponent har følt

mig forpligtet til at kritisere, samt at det ofte er langt nemmere at kritisere end at løse så stor en opgave, som præses har sat sig. Endelig gælder det, at hvor der handles, der spildes, og også i denne henseende forekommer præses mig at være ganske handlekraftig.

Nu er der imidlertid en tradition for, at man også ved et disputatsforsvar skal tage visse af præses teser op til debat. Man skal disputere. Det skal jeg gøre på fire punkter.

Lad mig begynde på side 132, d. v. s. afsnittet om systemvalget. Her fremstilles den danske model som noget i retning af en lejlighedslov, der fødtes ved noget af en tilfældighed.

Når man beskæftiger sig med historisk forskning og behandler komplekse forløb, er den mest almindelige arbejdshypotese, at intet forudsigeligt er fuldt determineret, og at ingen tilfældighed er helt tilfældig. Det er bl. a. derfor, forskningen bliver så interessant.

Jeg ved godt, at forfatteren i sin fremstilling har taget visse forbehold. Alligevel vil jeg spørge præses: Er konklusionerne på side 132 ikke draget lige vel hårdt? Og er det ikke netop tilfældighedspræget, som præses bogen igennem har søgt at mindske ved sine analyser af årsagssammenhænge og begivenhedsforløb?

Det andet punkt, som jeg har lyst til at høre præses mening om, har sit udspring i konklusionerne på side 65-66 om det socialpolitiske holdningsomsving i landbokredse. Jeg mener, at præses har helt ret, når han peger på den indsnævrede indkomstforskel imellem gårdmænd og landarbejdere samt det dårligere sektorbytteforhold for landbruget m. v. I denne situation var det nærliggende for gårdmændene at søge en statsbetalt alderdomsforsørgelse gennemført som et frynsegode, der kunne medvirke til at holde pengelønningerne nede. På denne måde kunne de vælte en del af deres lønomkostninger over på byerhvervene. Men tror præses ikke også, at det spillede en rolle for gårdmændene at få skabt et socialt sikkerhedsnet for de ældre i en periode, hvor der ikke var de store friværdier at realisere i landbrugsejendommene, når den ældre generation skulle på aftægt?

Spørgsmål nummer tre, som jeg gerne ville høre præses' mening om, vedrører det unge socialdemokratis rolle i processen. Her er det tydeligt, at præses trækker stærkt på H. N. Lahmes doktorafhandling her fra Odense i 1982 om »Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark 1871-1900« og som, skal vi sige professionel socialdemokrat, er jeg da også smigret over, at præses tillægger mit parti så stor en indflydelse, endnu før det fik en mere massiv tilslutning, og endnu før det fik sin virkelige organisatoriske styrke.

Nu ved jeg godt, at et parti kan have en ganske betydelig indflydelse på begivenhedsforløbet gennem sin blotte tilstedeværelse, også selv om dets

vælgertilslutning er beskeden. Fremskridtspartiets betydning gennem den sidste halve snes års danske politik er et godt eksempel.

Jeg ved også, at et parti kan få en ganske stærk indflydelse og et rimeligt vælgertal, selv om det organisatorisk lader en del tilbage at ønske. Det radikale Venstres indflydelse gennem mere end det sidste halve århundrede er et klassisk dansk eksempel herpå. Ligeledes kan nævnes den såkaldte hængekøjeeffekt, der gav SF så godt et kommunevalg for en måneds tid siden.

Alligevel har jeg på fornemmelsen, at præses nok har tillagt det unge socialdemokrati lidt for meget af æren for udviklingen, og jeg vil gerne høre en lidt nærmere begrundelse for hans fremstilling på dette punkt.

Endelig vil jeg som punkt fire gerne disputere enkelte sider af forholdet imellem den danske og den tyske model. Præsens nævner bl.a. modstanden imod tvang, det administrative besvær, utrygheden ved store fondsdannelser, og angsten for ikke at kunne tilpasse pensionerne til ændringer i de økonomiske og/eller demografiske forhold som afgørende for, at man valgte den model, som han kalder den danske. Tror præses ikke også, at det spillede en afgørende rolle, at vi danske ikke er særlig gode til at vente på resultatet af vore gode gerninger? Er det ikke »den danske model«, at vore mange – og politisk indflydelsesrige – ældre vil se flere penge, så snart der er vedtaget en pensionsreform, samt at vore ledende – og derfor meget lyttende – politikere ikke kan tåle at høre en knurren fra dem, der skal give afkald, uden samtidig at høre nogle andre lyde fra dem, der skal have, og at det her i landet kræver næsten overmenneskelige kræfter at gøre noget, hvis ikke de sidste lyde overdøver de første? Det sker nemmest under et system, der hviler på pay-as-you-go princippet. Tror præses ikke også, at der kan drages paralleller både til den aktuelle pensionsdebat, hvor pensionistorganisationerne og professor Bent Rold Andersen råber pay-as-you-go, medens LO forslaget siger go-as-we-pay? Det vil jeg gerne høre præses mening om.

I tilknytning hertil har jeg lyst til at spørge præses, om udlandets interesse for den danske model ikke blot skyldes de fremragende træk, som han påviser, men også og nok så meget, at man ude omkring er ved at have belastet den tyske model tilstrækkeligt? Tror præses ikke også, at den nyopdukkede danske interesse for den tyske model (LO's debatoplæg) hænger sammen med, at vi er ved at have belastet den danske model tilstrækkeligt? Er sagen ikke den, at næsten ethvert system må fornyes, når det har været i brug et længere antal år og i et betydeligt omfang? Er det ikke også en af forklaringerne på, at vi kan lære af hinanden?

Disse spørgsmål og svarene på dem må dog ikke fortrænge hovedindtryk-

ket af et stort, fortjenstfuldt, dygtigt og interessant arbejde, der ubetinget bør indbringe præses doktorgraden.

Der vil givet også være efterspørgsel efter afhandlingen fra udlandet, men jeg må fraråde en translatøroversættelse. Men tænkt og skrevet igennem på engelsk og rensat gennem et større antal filtre vil den også kunne bringe præses international hæder.

Tage Kaarsted:

For tredje år i træk har jeg ved julelampens skær den opgave at fungere som officiel opponert ved en ikke-historikers disputats her ved Odense Universitet. I december 1983 var det en psykiaters afhandling om D. G. Monrad, i december 1984 en jurists arbejde om retsopgøret efter den tyske besættelse. I dag er det en økonom, der har leveret et historisk bidrag til forrige århundredes socialpolitik – med perspektiver frem til vor tid, hvor der anslås nye toner i den socialpolitiske debat. Det er et tilfælde, der ligner en tanke, at der i dekanens brev til mig om min beskikkelse som opponert med en skrivfejl tales om den hidtidige alderdomsforsørgelseslovgivnings »udhviling«!

Det er frugtbart, at andre end historikere tager historiske opgaver op, fordi de ofte ser, hvad vi andre ikke så. Måske tør jeg også nævne, at min gamle lærer, professor i antikkens historie dr.phil. Adam Afzelius, engang ud på de små timer sagde til nogle ældre studenter: »Det er ikke nær så svært at skrive en doktorafhandling, som man tror. Men heldigvis er det de færreste, som opdager det«. Han tænkte på arbejdet med at bedømme disputatserne.

Kan hælde, at præses har villet bevise, at Adam Afzelius havde ret, men dagens disputats bærer præg af, at det nok alligevel ikke er *helt* så let, som præses måske troede. Jeg skal straks vende tilbage hertil, idet jeg gør opmærksom på, at ingen, selv om præses og jeg er kolleger, skal tro, at vi udgør et logebroderskab til gensidig ros. Derfor vil mit indlæg rumme mere kritik end ros, men som første officielle opponert mener jeg, at præses fuldt ud fortjener sin doktorgrad.

Først en generel bemærkning i sammenhæng med mit lige nævnte anbringende: Specielt i forbindelse med disputatser inden for den nyeste tids historie har jeg hos personer uden for historikernes lav – og da navnlig blandt de aktører, der er omtalt i disputatsen – mødt den opfattelse, at en disputats så at sige burde være en uangribelig og inappellabel højesteretsdom, hvorefter alle sig haver at rette. I vor lange disputatstradition er der ingen dæk-

ning for dette synspunkt. Af ordets etymologi fremgår da også, at en disputats er en afhandling, hvis metode og resultater lader sig diskutere – enten det nu gælder Fynsk landbrugs vilkår i 1682, Påskekrisen i 1920 eller vore folkeviser. *Ingen* i den lærde republik kan efterleve det strenge krav, at enhver disputats er bogen med den evige sandhed om det pågældende emne.

Herefter skal jeg vende mig til Jørn Henrik Petersens afhandling.

Om dennes *ydre form* gælder det ejendommelige, at lige så levende, ja veltalende præses er i sin mundtlige form, lige så tung i sin udtryksform er hans skrivemaskine. Den må stamme fra et kancelli for forståelseshæmmende virksomhed. Jeg skal nøjes med et par eksempler. Side 19 hedder det: »Den (afhandlingen) er deskriptiv, fordi beskrivelsen af alderdomsforsørgelsesdiskussionen er tillagt *en forklarende karakter* i den forstand, at fremstillingen af de i perioden fremsatte forslag, vedtagelser og forkastelser i en meningsfuld sammenhæng og sammenstilling i *sig selv vises at rumme dele af en forklaring*.« Det virker som en cirkelslutning. I al fald er det klunget formuleret.

Samme side siges det: »Med dette sigte for øje indeholder de hypoteser, der formuleres i kapitel 1, påstand om nogle grundlæggende sammenhænge, som lader analysen fremstå som en selv bærende konstruktion, hvis forudsætninger, forklaringer og resultater fremstår i en indre sammenhæng.« Det forekommer mig dunkelt og kunstigt udtrykt.

Side 34 f. skriver præses: »Ydelsens størrelse afhang derfor ikke af den øjeblikkelige trang, men af vedkommendes økonomiske stilling som helhed med det sigte at bevare selvstændigheden«. Det kan opfattes på den måde, at han ikke skulle være i øjeblikkelig trang.

Og fra småtingsafdelingen: side 77 tales der om »den daværende medicinske student, senere lærer W. Christophersen«. Det virker, som om det skal understreges, at han ikke kunne klare studiet, hvilket i sammenhængen næppe er relevant.

Side 79 bruges vendingen »en vanedannende tvangsforsikring« – et udtryk, der leder tanken hen på en art alkoholisme.

Side 128 skriver præses: »I et gensidigt system er der tale om en kontraktmæssig relation mellem yder og modtager, som udtrykker, at modtageren har oparbejdet en fordring på yderen gennem en række forudgående aktiviteter. Disse kan finde udtryk i krav om en vis forudgående arbejdsindsats eller en vis forudgående ydelse af finansielle bidrag. På visse i kontrakten fastlagte vilkår er modtageren derfor berettiget til en ydelse, uden at yderen kan stille andre krav end dem, der fremgår af kontrakten.« Det er efter min mening ikke blot et eksempel på ubehjælpsomt, opskruet kancel-

lisprog, men også blokerende for forståelsen af afhandlingens teoretiske redegørelse. Eller mangler der noget? Er det væsentlige i præses' budskab ikke: Gennem sin skat betaler man for sin egen produktive tids gamle og erhverver herved ret til forsorg, når man selv bliver gammel?

Der er andre steder tale om gentagelser (f.eks. s. 72 m. og 73 øverst, s. 95 nederst og 96 m.).

Novel, det kan ikke kræves af en disputats, at den er skrevet som et litterært essay endsige er morsom. Men det er unægtelig en fordel, hvis forfatteren kan befri læserne for sin egen kamp med de tungt skrevne og besværlige kilder og formidle sit budskab mere ubesværet, end tilfældet er her. Når jeg har opholdt mig måske længere ved dette tema, end sædvanligt er ved en disputatshandling, hænger det sammen med, at præses' egen ambition ifølge forordet er, at afhandlingen skulle »være tilgængelig for alle med interesse for socialpolitikens historie uanset læserens teoretiske og faglige forudsætninger«. Sådanne læsere sættes på en hård prøve.

Afhandlingens *problemstilling* er vidtspændende. Ikke blot vil præses klarlægge de særlige historiske og økonomiske omstændigheder ved 1891-lovens gennemførelse og dens indhold, men han vil også fremlægge så at sige hele den forudgående teoretiske socialpolitiske debat i Danmark og sammenligne den med diskussionerne i udlandet, navnlig Tyskland, endog med strejftog op i vore dages teoridebat. Det er en stor mundfuld, og det er svært for læseren at holde sammen på helheden. Præses har villet lave både en håndbog i periodens socialpolitiske historie og idédannelse og en doktorafhandling om alderdomsforsorgsloven af 1891. Det skaber ikke noget helstøbt værk. Der er forvirrende spring i kronologien; og det holder ikke, når præses s. 16 skriver, at »fremstillingens øvre tidsmæssige afgrænsning kan uden vanskelighed fastlægges til d. 9. april 1891«, thi allerede s. 46 argumenterer den tyske økonom G. Mackenroth i 1952 for en pay-as-you-go alderspension i Tyskland. Jeg synes ikke afhandlingens disposition er vellykket.

Et vigtigt spørgsmål er naturligvis, om det benyttede *kildemateriale* er tilstrækkeligt til formålet, og om præses bruger det rigtigt.

Megen historisk litteratur om emnet findes med skam at melde ikke. Måske har det stået for historikerne, at en socialreform gennemført af Estrup-regeringen var en *contradictio in adjecto*. De få fremstillinger, der eksisterer, er enten rent beskrivende og meget kortfattede eller behandler 1891-loven ud fra andre synsvinkler end dem, der er lagt til grund for denne afhandling.

Præses har derfor selv måttet dykke ned i førstehåndsskilderne, og på mange punkter bliver hans afhandling således et pionerarbejde. Han har

tygget sig igennem rigsdagens trykte forhandlinger, hvad første officielle opponenter sikkert vil være enig med mig i må have været en drøj omgang; han har læst og reflekteret over samtlige kommissionsbetænkninger fra perioden efter 1866. Desuden har præses gennemgået udvalgte, opinionsdannende dagblade og tidsskrifter. Mig forekommer det, at hver en sten i en nok så træls ager er vendt. Eller sagt på en anden måde: Enhver, der har yttet sig om præses' emne, er registreret, refereret og karakteriseret. Det er en meget betydelig og fortjenstfuld arbejdsindsats, præses har ydet ved at tilvejebringe dette materiale. Herudover er anvendt nogle få ledende politikeres optegnelser og erindringer (især de to moderate venstremænd Frede Bojsens og Niels Neergaards). Af utrykt materiale er kun benyttet højremanden Lars Dinesens arkiv. Jeg synes, at præses for en sikkerheds skyld skulle have ransaget det righoldige Estrup-arkiv på Skaføgård – som da for resten bestyres af en af vore kolleger, professor Hector Estrup. Jeg sagde for en sikkerheds skyld, for jeg tror i grunden ikke, at flere arkivalske undersøgelser ville føre præses særligt meget længere ud fra det sigte, han har sat sig. Jeg mener med andre ord, at det fremlagte materiale udgør et solidt grundlag for afhandlingens udsagn.

Spørgsmålet er så, om præses behersker den nødvendige *kildekritiske teknik*. Da der er tale om en økonom, som attrår den filosofiske doktorgrad for en historisk afhandling, må jeg generelt understrege, at ophavssituationen er helt afgørende for vurderingen af et hvilket som helst udsagn. Jeg tilføjer, at dette godtgør afhandlingen i øvrigt også, at præses er klar over, ellers var den jo heller ikke blevet antaget. Men jeg er ikke glad for litteraturfortegnelsen, der simpelt hen opstiller alt benyttet materiale i alfabetisk orden og ikke efter kategorier som kilder, fremstillinger osv., selv om afhandlingen i indledningen har en samlet redegørelse for kilderne og disses udsagnskraft. I denne hedder det s. 20, at rigsdagstidende er en kilde til »de forskelligartede opfattelser, som evt. findes i det enkelte parti«. Det er en sandhed med modifikationer, som politikeren C. A. Bluhme kom for skade at sige i folketinget. Hvis det virkelig var præses' intention at klarlægge interne rivninger, er rigsdagstidende en ret ringe kilde. Og galt er det, når præses samme sted skriver, at Højre i større udstrækning var præget af indre enighed end Venstre. Brevvekslingen mellem Estrup, Ingerslev, Lars Dinesen og andre højremænd viser, at Højre netop op mod 1891 mere og mere splittedes. Forskellen var blot, at Højre var bedre til at holde uenigheden inden døre. Da jeg ovenfor har sagt, at øget arkivindsigt næppe ville ændre meget i fremstillingen, siger jeg kun dette for at påpege, at præses, når han vover sig ind på historikernes gebet, skal være varsom.

Det gælder også s. 21, hvor det om *Berlingske Tidende* hedder, at det som

regeringens talerør »ytrede sig i en forsigtig, nøgtern og pålidelig journalistik«. Det er nok en lidt for håndfast karakteristik af denne konservative avis.

På næste side omtales to tidsskrifter, der »var rettet mod gårdejerne«. Denne vending dækker over, at de to blade (*Ugeskrift for Landmænd og Tidsskrift for Landøkonomi*) henvendte sig til gårdejerne, men hvem der stod bag udgivelsen oplyses ikke, skønt det må være af væsentlig betydning for vurderingen af deres udsagnskraft. Var de talerør for bestemte gårdejerinteresser og da hvilke? Hvorledes var bladenes forhold til de forskellige Venstre-grupper?

S. 24 skriver præses dristigt, at »Frede Bojsens politiske erindringer« (ved Kr. Hvidt 1963) »er den eneste kilde, som giver information om de bevægede dage op mod det endelige forlig«. Jeg ville i præses' sted nøjes med at skrive, at det er den eneste af præses kendte kilde! Jeg gjorde fremdeles store øjne, da jeg læste den følgende sætning: Erindringerne »er nedskrevet uden tanke om offentliggørelse«. Kan præses blot nævne ét eksempel på, at sådanne erindringer ikke er beregnet på andre og ultimativt på offentliggørelse? I al fald stillede Bojsen i sit testamente sit manuskript til rådighed for sin ældste søn, konsul Anker Konow Bojsen og Niels Neergaard uden tvivl med den tanke, at Neergaard på et senere tidspunkt skulle offentliggøre hans erindringsværk (se Bojsen s. V). Bojsens erindringer er selvfølgelig beregnet på andre og på at forklare og forsvare egne handlinger, hvilket ikke udelukker, at de er en god kilde.

Men selv om man som historisk forfatter udmærket behersker de kildekritiske grundsætninger, kan man godt falde i. Præses undgår det som regel, men det er jo en officiel opponents opgave at være en *advocatus diaboli*, og jeg finder det derfor min pligt som historiker at påpege nogle ikke-skæbnesvangre *afvigelse*r, eller hvad vi nu skal kalde dem.

Hvad menes der s. 16 (og mange gange gentaget) med »det mere generelle arbejderspørgsmål«? Hvad menes der s. 18 med, at »de særlige forfatningsforhold (medførte) et reelt regeringsmonopol«? Forfatningen »medførte« intet, den var blot en ramme, inden for hvilken der foregik en regulær social og økonomisk magtkamp.

S. 42 hedder det, at »landbrugets konjunkturudvikling ændrede gårdmændenes opfattelse af forholdet mellem individ og samfund«. S. 60 tales ligefrem om »et ideologisk hamskifte«. Er det ikke en lidt for idealiseret udtryksform for det simple forhold, at det ville være herligt, om det kunne lykkes at vælte forsorgen for de gamle over på staten, altså samfundet som helhed?

S. 171 opsummerer præses nogle betragtninger over 1860ernes socialpo-

litiske diskussion. Det hedder: »1860'ernes diskussion domineredes af ønsket om at udvikle arbejdernes selvvirksomhed, nøjsomhed, sparsommelighed, forsynlighed, selvanstrengelse, selvfølelse, selvudvikling etc. for at gøre dem til oplyste, selvstændige statsborgere. Formålet var opdragelse til bonus pater familias adfærd«. Selv om stykket kaldes »foreløbig sammenfatning«, må man dog sige: Tror præses på disse skønne ord? I al fald må man vil spørge sig selv, om ikke det i meget høj grad drejede sig om et røgslør, der lod de besiddende slippe billigt muligt – jævnfør, hvad jeg var inde på før?

Et vigtigt spørgsmål er industrialiseringens betydning for socialforsikringens opståen. Jeg skal ikke her gå ind i den indgående debat, historikerne har haft om, hvornår Danmark overhovedet blev industrialiseret. Men når præses s. 41 omtaler industrialiseringen, skal det så ud fra hele bogens intention forstås således, at denne skaber en række nye klart afgrænselige tilfælde? Eller drejer det sig om en trang, der rammer alle, som når en vis alder, hvorfor der ikke er så meget at diskutere? Alderspensionering har med andre ord ikke nødvendigvis forbindelse med industrialiseringen, hvad præses selv er inde på. Bojsen taler da også udtrykkeligt om landarbejderne, »thi for ingen er livets kår så ringe som for dem«, »og når de støttes og styrkes i deres tunge arbejde, kommer man desuden det betyngede landbrug til hjælp på den kraftigste, sundeste og mest ligefremme måde« (her cit. efter Niels Neergaard: *Erindringer*, 1935, s. 237).

S. 56 tales der om, at de højere lønninger i byerne var en væsentlig forudsætning for den kraftige vandring fra land til by. Men ifølge Jørgen Pedersen: *Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer i perioden ca. 1850-1913* (1930), s. 221 f. lå landarbejdernes realindtægt i 1880'erne og 90'erne betydeligt over ikke-faglærte byarbejders realindtægt. Vandringerne forklarer han enten ved, at man troede på bedre chancer i byerne for at klare sig ud af de ikke-faglærtes kreds, eller ved, at arbejdet var hårdere på landet. Jørgen Pedersens opfattelse understøttes af Arthur Meier Schlesingers spændende bog fra 1933: *The Rise of the City 1878-1898*«, hvori sådan noget som byernes lys og atmosfære, samvær med andre og morskaben var en stor magnet, foruden bedre uddannelsesmuligheder. Også Schlesinger taler om de lavere lønninger i byerne.

S. 65 understreges det rigtigt, at det for Neergaard meget væsentlige var de faste takster, »fordi han anså retten til undersøttelse uden skøn over trang og værdighed som alderdomsforsørgelsens hovedkendemærke.« Men var det de motiver, som gårdmændene i almindelighed havde? Her er tale om et retsprincip og om medmenneskelighed. Jeg mener med andre ord, at Niels Neergaard, der både var en habil teoretiker og en fremtræ-

dende Venstre-politiker, var foran den besiddende bondestand i almindelighed.

Det leder mig til at nævne s. 84, hvor der tales om »splittelsestegn i Venstre«. Kan præses anføre nogen periode, hvor der ikke var splittelsestegn i Venstre? Hvad – jeg mener – er blot, at vi er tilbøjelige til at tale om *Venstre* i forrige århundrede som et entydigt begreb, hvad det ikke er. På grund af valgordningen (enkeltmandskredse) var det mange partier i samme gruppering. Afhandlingens konklusioner viser dette, ikke altid dens præmisser.

S. 85 spores en anden usikkerhed. Her tales om, at visse venstrefolk ønskede en anden fordeling af ejendomsretten. Ser man efter i noterne, viser det sig, at det drejer sig om en vis Henning Jensen. Han var en interessant skøjtøløber, som foretog de mest kunstfærdige øvelser på isen. Han var rigtig nok medlem af folketinget 1886-92 og følte sig dengang nært knyttet til Hørup, men han var også medarbejder ved *Social-Demokraten*, præst og skønlitterær forfatter. At inddrage ham som eksempel på, at nogle venstremænd ønskede en anden ejendomsretfordeling, svarer til at kalde Hans Jørgen Lembourn for en god konservativ. Henning Jensen kan ikke i denne sammenhæng bruges til noget, fordi han var en af de fribyttere, som er et salt i ethvert demokrati, men ikke karakteristisk for de hovedtyper, som præses opererer med.

S. 67 konstateres det, at vil man forstå »et socialpolitisk udviklingsmønster er det langt fra tilstrækkeligt at beskæftige sig med det, som faktisk vedtages«. Og det understreges oven i købet ved et tysk citat af Erich Grüner. Det er, som om professor Petersen med Grüner mener at have gjort en vigtig iagttagelse. Men udsagnet gælder faktisk ethvert politisk udviklingsmønster.

S. 181 hedder det, at folketingsparlamentarismen havde været umulig før 1864 på grund af hertugdømmernes særlige forhold, og »at just denne muligheds efterfølgende opståen (havde) godsejer J. B. S. Estrup med stor forudseenhed foregrebet« ved forud for 1864 at foreslå den hartkornsprivilegerede valgret til landstinget. Rent bortset fra det sprogligt ubehjælpomme i udtrykket, må jeg spørge, om præses virkelig mener, at Estrup var en sådan politisk seer? Jeg savner bevis for, at han tænkte så klart, hvorimod der er adskillige vidnesbyrd om, at han ønskede at sikre de jordbesiddende indflydelsen efter devisen »jo mere jord, jo mere magt«.

Det er altid taknemligt, men måske ikke helt fair at hævde, at en doktorand skulle have skrevet *en helt anden bog*. Jeg skal afstå herfra, men dog fremføre et lille hjertesuk. Dagens afhandling er ikke egentlig social historie, men politiske, teoretiske og økonomiske analyser af socialpolitiske ide-

er og principper og deres baggrund. I værker af denne art forsvinder mennesket, eller det forvandles til tal og grafer. Præsens' bog ville have vundet ved en tilstandsbeskrivelse, ikke blot af den før 1891 eksisterende fattiglov, som jo gennemgås alene normativt (s. 155), men af de faktiske forhold belyst ved eksempler før og efter 1891. Der er sikkert meget rigtigt i den engelske socialhistoriker E.M. Leonards udsagn: »Administration and not legislation has always been the difficulty in laws concerning the poor« (Her cit. efter Harald Jørgensen, s. 398).

Jeg synes, at det er et centralt problem, hvor meget de gamle fik før reformen, og hvor meget efter, og hvorledes disse beløb stod i forhold til landproletariatets årsløn. Meget tyder på, at de hverken fik mere eller mindre, end man under fattigloven havde givet før 1891.

Det må også understreges, at 1891-loven ikke gav de gamle nogen *ret* til understøttelse. Den tildeltes efter kommunalbestyrelsens skøn til værdige trængende og sikkert med små beløb. Utvivlsomt har vor kollega, Hans Chr. Johansen, ret, når han mener, at det vigtigste fremskridt bestod i, at alderdomsunderstøttelsen ikke længere havde fattighjælpens virkninger og således kunne medføre anbringelse på fattiggården. Flere kan derfor antages at have søgt om at få alderdomsunderstøttelse. (Danmarks økonomiske og sociale udvikling 1864-1901 (1962), s. 160). Oplysninger herom ville have bragt præsens nærmere opfyldelsen af sit forords før citerede bemærkning om, at bogen skal være tilgængelig for alle.

For en historiker har Jørn Henrik Petersens afhandling *tre væsentlige bidrag, der udvider vor viden*. For det første var en vigtig forudsætning, men ikke som hævdet af præsens forudsætningen, for alderdomsloven en samtidig indtræffende forværring af landbrugets forhold og en ændring af landbrugets arbejdsmarkedsforhold. Andre har berørt dette, men jeg finder, at præsens ved sin grundige analyse på en god måde har underbygget denne opfattelse. Det var bekvemt, hvis gårdmændene kunne få staten til at deltage i forsørgelsen af sognets gamle, selv om det ikke ligefrem var en ægte liberal tanke.

Bøndernes ændrede holdning måtte give sig politiske udslag og er forklaringen på, at Det moderate Venstre blev i stand til at indgå forlig med Højre-regeringen med en modstræbende Estrup, der her for første gang oplevede, at hans partis flertal turde trodse ham. Måske kunne præsens have nævnt, at de forhandlingsvenlige højremænd frygtede for at drive venstregrupperne i armene på rabiate, radikale ledere, hvis man ikke gav Bojsen og hans folk et resultat og selv kunne præstere et i byerne. Vagn Dybdahls disputats: *Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet ca. 1880-1913* (1969), som præsens øjensynlig ikke

kender, ville meget have udvidet præses' kendskab til Højres egne problemer som et ganske stort småkårsfolk-parti. Måske kunne socialistforskrækkelsen derfor også være understreget noget mere, end tilfældet er. Det er vel således ikke uinteressant, at Bojsen og *Social-Demokraten* allerede i 1883 beskyldte Højre for at »fiske« arbejderstemmer, og at Højre i landstinget anså alderdomslovens gennemførelse for nødvendig (Mænd og meninger i dansk socialpolitik 1866-1901 (1933), s. 138-41). Men som helhed dokumenterer præses god indsigt i tidens almindelige politik og i, hvorledes alderdomsloven hang sammen med den generelle forligspolitik. De radikale i Venstre rasede. De var af generelle politiske, faktiske og jalousibetonede grunde imod forliget, men var dog nødt til at komme med et overbudsforslag. Det var lavet af den radikale økonom Marcus Rubin, der »solgte« det til Viggo Hørup og Christen Berg. Det rygtedes, men kunne ikke bevises, at Rubin stod bag, og den moderate forligstilhænger Klaus Berntsen var derfor ganske snild, da han kom med bemærkningen om, at Hørup troede at have fundet, om ikke de vises sten, så dog en rubin, ved hvilken han var blevet i stand til at fremsætte sit forslag. (K. Berntsen: Erindringer III (1925), s. 42). Dette er kapitel 2's hovedindhold med bidrag fra kapitlerne 4 og 5.

I kapitel 3 gennemgås på en ikke alt for overskuelig måde de diskussionsindlæg, der blev formuleret i årene 1848-91. Præses påviser, at i al fald 18 forskellige forslag (med varianter) var fremme, når det gjaldt at løse de gamles forsorgsproblemer. Der synes ikke at være nogen ende på opfindsomheden, og det er overraskende, at debatten har været så nuanceret og omfattende. Der var med andre ord flere valgmuligheder, end man hidtil har været opmærksom på i historieskrivningen. Vi endte dog i en ordning, som var i overensstemmelse med en gammel dansk tradition. Kontinuiteten var og er stærk i dansk politik.

For det andet er det en af afhandlingens fortjenester, at den påviser, at der rent kronologisk foregår en udvikling imod en bedre forståelse af de enkelte ordningers økonomiske og socialpolitiske virkninger, og at hvad præses med et lidt ejendommeligt udtryk kalder den »sociale læreproces« var af væsentlig betydning for, at man nåede frem til de specifikt danske bestemmelser, der kom til unikt at præge 1891-loven.

Disse fire kapitler er sine steder vel refererende og præget af en systematiseringstrang, der giver sig udslag i mærkelige kasser med pointtildeling til de forskellige lande efter en særlig karakterskala, som egentlig ikke siger så meget. Men læser man med tålmod og flere gange, ser man at der er en mening i fremstillingen.

For det tredje vil jeg fremhæve analysen af 1891-lovens særlige udform-

ning, der jo adskilte sig fra anden lovgivning i f.eks. Tyskland. Det understreges, hvilke danske synspunkter der lå bag afvisning af særlige regler for tilslutning, af finansiering gennem arbejdsgiverbidrag og forsikringspræmier og af fondsdannelser. Dette afsnit godtgør præses' kendskab til socialpolitikken både i teorien, og når det gælder dens omsætning til lov gennem et kompliceret politisk spil.

Kapitel 7 (»Teorihistorisk interessante bidrag i den danske debat«) forekommer mig påklistret. Der var jo ingen sammenhæng mellem den i dag glemte danske diskussion og den tyske rentereform i 1957. Og hvis den skal omtales, hvorfor så ikke nævne den interessante debat, der er i »Betænkning om folkepension afgivet af folkeforsikringskommissionen af 1945« (1955)? Eller hvis man vil understrege principielle perspektiver i 1891-loven, hvorfor da ikke nævne, at man i 1964 underminerede pay-as-you-go systemet for lønmodtagernes vedkommende ved i en arbejdsmarkedsoverenskomst at gennemføre ATP med arbejdsgiver- og lønmodtagerbidrag?

Bortset fra helt kortfattede fremstillinger som f.eks. Kjeld Philips bog »Staten og fattigdommen« (1947), hvor han i øvrigt understreger den danske socialpolitikks tradition (s. 71 som også bemærket af præses s. 38) og Vagn Dybdahls i Politikens Danmarkshistorie, bd. 12 (1965) og i Dansk Socialhistorie, bd. V (1982) er langt den mest omfattende fremstilling Harald Jørgensens bog »Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede« (1940). Men denne behandler ifølge sit sigte mest lovgivning og administration og kun i begrænset omfang selve alderdomsforsørgelsen. Jørn Henrik Petersens afhandling yder et værdifuldt supplement især af teorihistorisk karakter.

Jeg har næsten udelukkende beskæftiget mig med bogens 1. del. 2. del vil jeg karakterisere som en samling af alle de tanker, der i Danmark har været formuleret fra 1802 og til 1891 i henseende til navnlig alderdomsunderstøttelse. Undertiden for refererende, undertiden som kapitel 15 for kursorisk. Men det er nyttigt, at man nu kan gå et sted hen og hurtigt finde de vise ord.

Jeg kan derfor fastholde bedømmelsesudvalgets konklusion, at der ved indsamlingen af kildematerialet er nedlagt en meget stor arbejdsindsats, og at der i vurderingen af 1891-loven og dens tilblivelseshistorie er fremlagt resultater, der giver øget indsigt i dansk socialpolitikks historie. Selv om afhandlingen kan kritiseres for en manglende evne til at skære ned på detaljer og til at fremdrage hovedlinjer, så er den sammen med de side 248 nævnte tre socialpolitiske arbejder, som jo hører med til disputatsarbejdet, af en sådan karakter, at kravene for tildelingen af den filosofiske doktorgrad er opfyldt. Det hele udgør en værdifuld forøgelse af vor socialhistoriske viden.

Jørn Henrik Petersen:

Mine to opponenter har venligt givet mig mulighed for at knytte en række kommentarer til de under forsvaret behandlede spørgsmål.

Jeg må først konstatere, at det ikke er let at tilfredsstille alle. Første opponent roser afhandlingens aktualitet og faglige relevans, herunder dens relation til den internationale teorihistoriske diskussion. Anden opponenter konstaterer, at afhandlingen har »perspektiver frem til idag« og »giver strejftog op i vore dages teoridebat«. På trods heraf kritiseres afhandlingens øvre tidsmæssige grænse, og det teorihistoriske kapitel 7 beskrives som påklistret.

Jeg erkender, at jeg burde have understreget, at den tidsmæssige afgrænsning (p. 16-17) kun vedrører den historiske behandling af 1891-loven og dens baggrund. Derudover har jeg følt mig frit stillet. Min hovedinteresse er ikke socialhistorie per se, men knyttet til mange års arbejde med socialpolitiske mål, midler og ideer. Afhandlingen udspringer derfor først og fremmest af interesse for hvor meget af det, som da skete, der har fået betydning for den aktuelle socialpolitiske teori- og idedannelse. Fremstillingen er derfor påvirket af, at inspirationen bag den stammer fra den tyske professor D. Zöllner, en af den tyske 1957-pensionsreforms »åndelige fædre«. Netop han har gentagne gange bedt mig skrive om »den danske model«s rødder og dens teorihistoriske relation til den nyere tyske diskussion. Omend kapitel 7 derfor kan virke »påklistret«, har det absolut en international interesse¹.

»Tilfældighedsargumentet«

Jeg indrømmer gerne 1. opponenter, at det måske i lyset af den forudgående fremstilling og afhandlingens anden del er lidt flot at hævde, at »den danske model« fødtes ved noget af en tilfældighed (p. 132). Formuleringens baggrund er, at det var den på rigsdagen fremherskende opfattelse, at »den endelige løsning« skulle være af forsikringsmæssig karakter. Fremkaldt af den Berg-Hørup'ske »lejlighedslov«² blev det imidlertid nødvendigt for Det moderate Venstre (og regeringen) at formulere et modspil på et tidspunkt, hvor der var optræk til en midlertidig overgangsløsning inden for

1. Tyske kolleger har på grundlag af det tyske resumé allerede bedt om en uddybende artikel just om dette emne, mens en engelsksproget version af kapitel 7 er antaget til publicering i *History of Political Economy*.

2. Betegnelsen »lejlighedslov« anvendtes af Hørup under indbringelsestalen i folketinget, se afhandlingen p. 97.

fattiglovens rammer, jf. p. 94. Endnu under de afsluttende forhandlinger blev 1891-loven beskrevet som udtryk for tingets gamle tanke om en delvis alderdomsforsørgelse, jf. p. 105. Selv om afhandlingen påviser en udviklingslinje med udspring i drøftelsen i Nationaløkonomisk Forening i 1884 (se p. 81 hhv. 217) som alternativ til forsikringslinjen, kan man derfor alligevel med en vis ret tale om en af den forudgående diskussion bestemt tilfældighed. Det »tilfældige« ligger i, at det blev en »overgangsordning«, der dannede grundlag for udviklingen af den danske pensionsmodel, jf. p. 83.

»Overvæltningsargumentet«

Begge opponenter giver udtryk for det synspunkt, som vel mest udførligt tidligere har fundet udtryk hos økonomen Jørgen Dich, at 1891-loven var udtryk for bøndernes bestræbelser for »at vælte forsorgen for de gamle over på staten« for derved at lette egne byrder¹. Det er et motiv, jeg hverken kan eller vil afvise.

Ved fremlæggelsen af fattiglovsforslaget fra 1889 havde regeringen tilkendegivet, at en del af provenuet fra ølskatten og en øget spiritusbeskatning skulle tilfalde kommunerne for at muliggøre deres medvirken ved de sociale opgavers løsning. Dette kritiseredes af Neergaard, fordi det indebar en lettelse af hartkornskatten samt formue- og lejlighedsskatten kombineret med en øget indirekte beskatning. Han anførte dog supplerende, at en brændevinsskat måske kunne accepteres, hvis dens provenu medgik til en toldreduktion på dagligvarer eller til finansiering af en alderdomsforsørgelse, jf. p. 87 og 93. Netop dette argument anvendte Hørup, idet han om ølskatten anførte, at den enten kunne bruges til at lette de velståendes sukterskat eller kunne føres tilbage til sin betaler gennem en alderdomsforsørgelse (p. 97). Både Neergaard og Bojsen (se p. 99) vendte sig imidlertid imod den reelle forøgelse af den indirekte beskatning og den rene statslige finansiering i det Berg-Hørup'ske forslag. Det ville medføre en reduktion i de skatter, der lignedes mest i overensstemmelse med skatteevnen. Selv om man ikke vil vurdere disse argumenter til pari, antyder de dog, at sammenhængen måske var mere kompliceret, end Dich synes at mene. Jeg er enig med 1. opponent i, at de reducerede friværdier i landbruget måske har spillet en rolle, ligesom den forlængede middellevetid kan have øvet indflydelse. Som 2. opponent bemærker, er der derimod næppe en sammenhæng mellem industrialisering og alderdomsforsørgelsesbehov, hvis man da bort-

1. J. Dich, Den herskende klasse, 1973, p. 28-32.

ser fra mulige mobilitetseffekter; men det understøtter kun en af afhandlingens hovedteser. Det var ikke industrialiseringen, der var drivkraft i den danske socialpolitiske udvikling.

Om socialismens betydning

1. opponent mener, at afhandlingen tillægger Socialdemokratiet »for meget af æren for udviklingen«. Omvendt fremhæver 2. opponent, at »socialistforskrækkelsen kunne være understreget noget mere«. Jeg er absolut mest på linje med 2. opponent. For det første er det mere rimeligt at tale om »socialistforskrækkelse« end at tildele Socialdemokratiet som parti nogen indflydelse. For det andet henleder 2. opponent med sine udsagn om dette forhold opmærksomheden på en væsentlig kritik, der kan rettes mod afhandlingen.

Netop fordi en central hypotese i afhandlingen er, at en afgørende forudsætning for det socialpolitiske gennembrud ligger i 1880'ernes landbrugskrise, har udviklingen i byerne fået en stedmoderlig behandling. Således er det om Højres holdning kun anført, at partiets mere positive holdning til sociale reformer var fremkaldt af dets voksende vanskeligheder ved at fastholde et billede af et forfatningsforsvarende parti, hvis lovgivning imidlertid kun kunne gennemføres provisorisk (p. 43). Desuden peges på det forhold, at den socialdemokratisk/radikale koalition ved januarvalget i 1890 vandt frem i Højres traditionelt stærke kredse i København (p. 88).

Mens afhandlingen dokumenterer en klar parallellitet mellem svingningerne i den socialistiske agitations styrke og ændringerne i landboopinionen, må jeg medgive 2. opponent, at fremstillingen i for ringe grad afspejler Højres problemer som et ganske stort »småkårsfolkparti«. Uden her at gå i detaljer med dette aspekt skal det blot nævnes, at den af E. H. Ryssel i 1881 stiftede »Højres Arbejder- og Vælgerforening« netop var knyttet til Goos' stærkt arbejderprægede 5. københavnske valgkreds. Foreningen realiserede næppe det mål at blive en bred folkelig sammenslutning til bekæmpelse af socialismen. Sammenhængen mellem dette mål og sociale reformer ses imidlertid af Ryssels program fra 1882. Heri indgik et ønske om »at hæve de ubemidlede klassers livsvilkår«. I den senere opfordring fra Højres rigsdagsmænd til dannelse af Højre-foreninger henvistes med tilslutning til Arbejder- og Vælgerforeningens program. Regeringens to livrenteforslag fra 1883 og 84 (jf. p. 216-19) var næppe heller uden sammenhæng med forsøget på at holde socialisterne stangen i de københavnske arbejderkredse. At de i samtiden opfattedes på denne måde fremgår med tydelighed af Socialde-

mokratens behandling af dem¹. Ikke alene polemiseredes der imod forslagene som »stemmefiskeri«, men konkret rettedes skytset mod professor Goos, der repræsenterede 5. kreds. Givetvis er udviklingen i byerne, ikke mindst for Højres vedkommende, vigtig. Den burde være tillagt større betydning, også fordi Højre faktisk før Venstre formulerede en socialpolitisk strategi i overensstemmelse med de landbosynspunkter, afhandlingen tillægger så stor vægt. Men strategien havde den klare hensigt, hvad beretningerne fra Højres delegeretmøder klart viser, at tage vinden ud af sejlene på de radikale og socialisterne. Faktisk var det også Højremænd, der (på et senere tidspunkt) som de første i rigsdagen slog til lyd for en »her-og-nu«-alderdomsforsørgelse finansieret gennem ølskatten, se kapitel 5 note 14.

»Utålmodighedsteoremet«

1. opponent formulerer et utålmodighedsargument som noget for Danmark specielt. Det er næppe rigtigt. Når kravet om en »her-og-nu«-virkende ordning førtes frem med så stor styrke og med 1891-loven som resultat, skyldtes det, at man adskillige år forinden havde afvist tvangstilslutning til et forsikringsssystem, jf. kapitel 6. I et frivilligt forsikringsystem opstår selvsagt et overgangsproblem, der stiller politikerne over for et imperativ. Det er næppe noget specielt for danske politikere at ville give vælgerne »øjeblikkelige og håndgribelige goder« (se p. 89 og 119-21). Den tyske ordning havde da også, som alle alderdomsforsørgelser efter tvangsforsikringsmodellen jeg kender, en overgangsbestemmelse, der respekterede utålmodighedsargumentet². Derimod er jeg ganske enig i 1. opponents overbelastningsargument³.

Kildematerialet

Afhandlingen beskriver sammenfattende (p. 20) Rigsdagstidende som en pålidelig og væsentlig kilde, fordi den nøje refererer de faldne udtalelser, hvorved partierne både forpligter sig indbyrdes og over for offentligheden. Jeg er enig med 2. opponent i, at den er en ringe kilde til »at klarlægge interne rivninger«. Derfor sigter bemærkningen om, at Rigsdagstidende vi-

1. Socialdemokraten d. 6.11., 7.11., 15.11., 18.11.1883, samt d. 24.1., 26.1., 22.11.1884 og d. 6.3. 1885.

2. For en principiel diskussion henvises til Jørn Henrik Petersen, *The Political Economy of Financing Old-Age Pensions*, Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 1984, p. 430-47.

3. For et lignende synspunkt se Jørn Henrik Petersen, *The Problem of Financing Social Security*, European Institute for Social Security, Yearbook 1980-81, Deventer, 1982, p. 55-78.

ser eventuelle forskelligartede opfattelser, konkret på de forskellige synspunkter i de to partier knyttet til bestemte alderdomsforslag, jf. f.eks. p. 101-02, 105, 180 og 199. Det er dog næppe forkert at hævde, at de mere generelle partisplittelser, som i perioden 1870-90 hyppigt indtrådte i den gruppering, der i 1870 optrådte under navn af Det forenede Venstre, tydeligt kom til udtryk i Rigsdagstidende. Den uro, fremkaldt af uenighed om toldbeskyttelse kontra frihandel, holdningen til sociale love, taktikken over for Venstre m.v., der efter 1876 med vekslende intensitet prægede Højre, fandt derimod kun i mindre udstrækning vej til Rigsdagstidende.

Frasen en række af de kendte Z-artikler og visse indlæg, der kan tilskrives H. Matzen, finder jeg karakteristiken af Berlingske Tidende p. 21 rimelig afbalanceret og i overensstemmelse med den egentlige presseforsknings synspunkter¹.

Vedrørende Bojsens erindringer erkender jeg at have været vel dristig ved at beskrive dem som den eneste kilde dels af den af 2. opponent nævnte principielle grund og dels, fordi min egen tekst dementerer udsagnet, se p. 104 note 37. 2. opponent har sikkert ret i, at sigtet med erindringerne i sidste instans har været en offentliggørelse, jf. dog K. Hvidts vurdering (Bojsen, p. I). Omvendt er der formentlig enighed mellem 2. opponent og mig om, at Bojsen ikke har ønsket en umiddelbar, tidlig offentliggørelse, hvilket må siges at øge kildeværdien.

Jeg må fuldt og helt tage kritikken til mig, når det drejer sig om den manglende præsentation af Tidsskrift for Landøkonomi og Ugeskrift for Landmænd. Tidsskrift for Landøkonomi blev fra 1814-15 udgivet af Det kgl. Landhusholdningsselskab, hvis præsident i den omhandlede periode var godsejer E. Tesdorpf, Ourupgård. Tesdorpf var både i sit lokalområde og som selskabets præsident virksom for en forbedring for de dårligt stillede på landet. Han fandt i dette syn en forbundsfælle i J. la Cour, der i 1867 knyttedes som redaktør til tidsskriftet. La Cour introducerede en belysning af arbejdernes forhold og beskæftigelsessituationen som fast bestanddel i de regelmæssige landbrugsberetninger. Sammen rejste de interessen for landarbejdernes kår på et tidspunkt, hvor dette spørgsmål kun i ringe grad drøftedes blandt de store landbrugere. Tidsskriftet var et forbindelsesled mellem den fremvoksende forsøgsvirksomhed i landbrugsvidenskaberne og det praktiske landbrug. Derfor var læserkredsen en i sig selv ret snæver kreds på knap 1000 fortrinsvis større landmænd, landbrugskandidater og -lærere;

1. Se T. Vogel Jørgensen, Berlingske Tidende gennem to hundrede år, 1749-1949, bd. 2, 1949, p. 151, 161, 164-65 og 219. Svend Thorsen, Den danske dagspresse, bd. 1, 1947, p. 30, og Niels Thomsen, Dagbladskonkurrencen 1870-1970, bd. 1, 1972, p. 257.

men som »officiel sagkundskab« øvede de til tidsskriftet knyttede væsentlig indflydelse på landmandsforsamlingerne, der afholdtes efter dannelsen af fællesorganisationer for de landboforeninger, i hvilke gårdmændene i stigende grad tog del. Kildeværdien øges yderligere gennem de mange referater af landbomøderne¹.

Det var også Tesdorpf, der stod bag oprettelsen af Ugeskriftet i 1855. Han beskrev selv Tidsskriftet som »en vejviser for det fremadskridende landbrug«, mens han opfattede Ugeskrift for Landmænd som »et konversationsblad imellem landbrugerne«. Hermed er deres forskellige funktion antydet². Ugeskriftets kildeværdi er ikke mindst stor, fordi bladets første redaktør E. Møller Holst formåede landboforeningerne fra alle landets egne til at sende bladet referater fra deres møder. Fremtrædende landmænd var flittige bidragydere til Ugeskriftet, der allerede året efter havde knap 800 abonnenter. Det var både i Tids- og Ugeskrift typisk opinionsdannende landmænd, der kom til orde.

Der lægges i Ugeskriftets første jubilæumsnummer³ ikke skjul på, at det i begyndelsen mødtes med en vis skepsis i landmændenes brede lag. Det medførte en redaktionel linje, der ikke udæskede hverken til den ene eller den anden side. I den tidlige periode lagde man den også senere fulgte taktik ikke at tage »yderligt standpunkt«. Netop derfor kan det være rimeligt ikke blot at tillægge de mange foreningsreferater, men også den senere redaktør Hans Hertels mere principielle artikler en betydelig kildeværdi.

Mellem Landhusholdningsselskabet og Ugeskriftet var der snævre personrelationer. Tesdorpf er nævnt. Da J. V. T. Hertel (far til Hans Hertel) fratrådte som redaktør i 1890, blev han kasserer i selskabet, ligesom Hans Hertel i 1901 overtog selskabets sekretærpost⁴.

Også på grund af denne snævre relation er det af interesse at konstatere, at det af 2. opponent på grundlag af Neergaards erindringer s. 237 anførte Bojsen-citat, der faktisk findes i min afhandling p. 90-91, er et citat af et citat. Når Bojsen⁵ bl.a. anfører, at man ikke på nogen kraftigere, sundere og mere ligefrem måde kan komme landbruget til hjælp end ved at støtte og styrke landarbejderen i hans tunge arbejde, er det under henvisning til en

1. Om Landhusholdningsselskabet og Tidsskriftet, se Hans Hertel, *Det kgl. Landhusholdningsselskabs Historie*, I-II, 1919, og V. Dybdahl, (red.), *For Fædrelandets Bedre Flor*, i *Erhvervshistorisk Årbog*, 1968.

2. Ugeskrift for Landmænd, 1868, I, p. 44-45.

3. Ugeskrift for Landmænd, 1905, p. 423-31.

4. Hans Hertel var allerede knyttet til selskabet forinden, idet han fungerede som sekretær for selskabets to toldudvalg i 1887 og 1893. Han var også sekretær for den i 1899 nedsatte landbrugstoldkommission og virkede i agrarforeningens to første år som dens sekretær.

5. Rigsdagstidende, F.F., 1890/91, sp. 45.

betænkning fra Landhusholdningsselskabet, som han i øvrigt beskriver som »de i landbruget sagkyndige mænd«.

Dette er dels af betydning for en af afhandlingens hovedteser, men det er samtidig belysende for landbrugstidsskrifternes stærke opinionsdannende karakter. Både det meningsdannende og det mere meddelende og refererende stof er af stor kildeværdi for afhandlingen.

Om gårdmændenes problem

2. opponent fremhæver, at afhandlingen p. 56 taler om de højere lønninger i byerne som en væsentlig forudsætning for den kraftige vandring fra land til by. Dertil anføres, at landarbejdernes realløn i 1880'erne og 90'erne efter Jørgen Pedersens beregninger lå over realindtægten for ikke-faglærte i byerne. Det er korrekt, men man må med Jørgen Pedersen konstatere, at »forklaringen må søges i manglerne ved begrebet realindtægt« (Jørgen Pedersen, p. 222) eller måske skarpere: »I virkeligheden har man vel ikke anden udvej med hensyn til dette spørgsmål end at ræsonnere, at den reelle indtægt eller nettolønnen må være størst indenfor det område, hvortil en stadig indvandring foregår« (J.P., p. 119-20). Dette senere Jørgen Pedersen'ske argument var man helt på det rene med i datidens landbodrøftelse. F.eks. forklares afvandringen med, at der andre steder kan findes »friere, selvstændigere, lykkeligere kår«¹, og det fremhæves, at selv om pengelønnen er steget, er der ikke beskæftigelsesmuligheder året rundt til den høje løn. Ligeledes nævnes det, at landarbejderens »standard of life« næppe har holdt skridt med den tilsvarende forbedring for andre².

Når jeg ikke i afhandlingen har gjort dette til et problem, skyldes det, at mit budskab er et andet. Jeg har ikke villet give nogen forklaring på vandringen fra land til by. P. 56 tales der faktisk ikke om, at de højere lønninger i byerne var en væsentlig forudsætning for den kraftige vandring fra land til by. Talen er om de problemer for det store og mellemstore landbrug, der i 1880'erne fremkaldtes af de nedadgående produktpriser og de stigende lønninger, idet vanskelighederne ved at øge landbrugets lønninger ses som en årsag til afvandringen fra landbruget. Dette er, i god overensstemmelse med Jørgen Pedersens fremstilling, en påstand om, at den kompenserende lønforskel mellem land og by var for ringe til at fastholde udbudet i landbrugets arbejdsmarked.

Afgørende er det, at 2. opponent peger på et problem, der er knyttet til arbejdslønnen betragtet som indkomst for arbejderens, herunder som real-

1. Ugeskrift for Landmænd, 1884, I, p. 89-91.

2. Ugeskrift for Landmænd, 1885, I, p. 39-43, 69-73, 83-84, 121-25.

indkomst. Derimod vedrører min diskussion i kapitel 2, svarende til den datidige landbrugsdiskussion, arbejdslønnen som en pris på arbejdskraft, d.v.s. arbejdslønnen som den opfattedes af driftsherrerne (gårdmændene)¹.

Det bærende i min argumentation har derfor først og fremmest at gøre med landmændenes evne til at betale arbejdslønnen. Som eksempler henvises til uddrag fra landbodrøftelsen og mine kommentarer dertil, jf. især p. 59-60, som netop udspringer af det af Jørgen Pedersen (J. P. p. 225-30) påviste forhold, at landarbejdernes løn ikke følger landbrugets konjunkturer. Efterspørgslen efter arbejdskraft er bestemt af driftsformen, der ikke umiddelbart varierer med konjunkturbevægelserne. Afvandringen opfattes derfor som et forhold, landmændene ikke ved løntilpasning kunne dæmme op for uden drastiske følger for deres egen indkomst. Der måtte derfor findes andre midler. I parentes bemærket styrker dette synspunkt begge opponenteres argumentation for byrdeovervæltning som socialpolitisk motiv.

Om tilstandsbeskrivelser før og efter 1891-loven

Jeg må medgive 2. opponent, at det er et centralt problem, hvor meget de gamle fik før reformen, og hvor meget efter, og hvorledes disse beløb stod i forhold til landarbejdernes årsløn.

Det er svært at sige noget om, hvad de fik før 1891, fordi de egentlige forhandlingsprotokoller for fattigvæsenet i det store og hele bortfaldt med landkommunalloven af 1867². For Slagelse nævner Harald Jørgensen, at de faste understøttelser i begyndelsen af 1880'erne udgjorde mellem 2 og 16 kr. pr. måned³.

Derimod er årene efter 1891-loven særdeles godt belyste, idet indenrigsministeriet gennem Statistisk Bureau fra 1893 indsamlede endog meget detaljerede oplysninger⁴. Når disse ikke er medtaget i afhandlingen skyldes det planen om et senere bind II, jf. p. 16.

For ikke at foregribe indholdet af bind II skal jeg her indskrænke mig til at meddele enkelte oplysninger. Fra 1893 til 1901 øgedes det absolutte antal hovedpersoner, der oppebar alderdomsunderstøttelse fra knap 24000 til ca. 42500. I forhold til antallet af personer over 60 år voksede mændenes andel i

1. Om disse sondringer, se Jørgen Pedersen, Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer, ca. 1850-1913, 1930, p. 10 hhv. p. 224-25.

2. Harald Jørgensen, Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede, 1940, p. 313-14.

3. Harald Jørgensen, *ibid.*, p. 344.

4. Statistiske Meddelelser, 3 r. 15, 1895, 3 r. 17, 1897, 4 r. 2, 1898 og 4 r. 13, 1903.

i samme periode fra ca. 14.5 til knap 18% og kvindernes fra ca. 22 til over 29%. Ydelserne var forholdsvis små, især i landdistrikterne. På den anden side er der en klar tendens til en reduktion i de små ydelsers andel og en tilsvarende vækst i de størres. For landet under ét oppebar i 1894 ca. 54% af de mandlige familieforsørgere en ydelse under 100 kr., mens kun 21% oppebar ydelser over 150 kr. I 1901 var de tilsvarende tal 38 henholdsvis 35%. Ser man specielt på landdistrikterne, havde 61% af de mandlige forsørgere i 1894 ydelser under 100 kr. og knap 16% over 150 kr. Syv år senere var tallene 46 henholdsvis 26%. En mere detaljeret analyse vil følge i bind II.

Et par småting

2. opponent citerer med undren min kommentar til understøttelsens bestemmelse (p. 34), idet det siges, at »det kan opfattes, som om han ikke skulle være i øjeblikkelig trang«. Det er faktisk også meningen. Forskellen mellem fattiglovens og alderdomsforsørgelseslovens skøn består bl.a. i, at der efter alderdomsforsørgelsesloven kan bortses fra et mindre sparekassebeløb¹, ligesom det ikke generelt kræves, at en hjælpsøgende skal realisere sin faste ejendom². Hjælp kan også ydes i tilfælde, hvor det med sikkerhed må antages, at trangen er umiddelbart forestående³.

Kritikken er kancellisproget, f. eks. p. 128, må jeg naturligvis tage til mig, men det bør dog noteres, at præses' budskab faktisk ikke er det, 2. opponent har fået ud af det. Det er netop i det gensidige eller »noget-for-noget«-systemet ikke tilstrækkeligt at have betalt sin skat. »Ideen om at have betalt gennem skatten eller om at have en ret som borger i samfundet er i det store og hele socialforskerens og socialistens intellektuelle konstruktion. I den almindelige opfattelse er ideen om ligeværdighed i fordelingsprocesser uden for markedet uden mening. I deres egen opfattelse forbliver socialhjælpsansøgere fattiglemmer«⁴, (min oversættelse).

Dette var imidlertid ikke i den højliberale epoke tilstrækkeligt. Man ønskede at præcisere en bestemt adfærd som den normmæssigt ønskelige og samfundsmæssigt acceptable, jf. p. 129. Normen fandt udtryk i de af 2. opponent citerede sentenser til beskrivelse af »bonus-pater-familias«-adfærden, se afhandlingen p. 73 og 171. Derfor kom den socialpolitiske drøftelse i det 19. århundrede i høj grad til at dreje sig om det indhold, man skulle give »noget-for-noget«-kravet. At der så bag en sådan fremhævet

1. Se f. eks. cirkulære af 27.5. 1895 fra Købstadsforeningen.

2. Indenrigsministeriets skrivelse nr. 343 af 5.12.1891.

3. Indenrigsministeriets skrivelse nr. 7 af 16.1.1892.

4. R. Pinker, *Social Theory and Social Policy*, London 1971, p. 142.

adfærdsnorm, som antydtes af opponenterne, kan ligge en privatøkonomisk interesse, er jeg selvsagt enig i. Det fremgår dog også af afhandlingen. Således anføres som baggrund for ændringerne i fattigloven i 1808, 1824 og 1849 »de tyngende udgifter til offentlig understøttelse« og »de voksende fattigudgifter«, jf. p. 156-57. Også bag de første forsikringsforslag lå utilfredshed med »en stigende fattigskat«, jf. p. 73 og 166. På lidt længere sigt opfattedes forsikringen netop som et middel til at reducere fattigbyrde og -skat, se p. 166. Der kan også henvises til drøftelsen af 1891-lovens indirekte selvhjælps krav, der afsluttes med bemærkningen p. 171: »At man tillige opnåede offentlige besparelser, har næppe været forligsparterne uvelkomment«.

Det er derfor også rigtigt, når 2. opponenter på grundlag af et Neergaard-citat fra p. 65 fremhæver, at Neergaard i sin opfattelse »var foran den besiddende bondestand«. Neergaard talte selv i slutningen af 1888 om en vis valenhed i Venstres gruppe vedrørende de sociale spørgsmål, se p. 87, og om 1890-talen (p. 64-65) konstaterede han, at størsteparten af hans egne partifæller fandt den for vidtgående, se p. 90. Neergaard var ej heller ganske tilfreds med indholdet af Bojsens arbejdsplan. Der kan også henvises til drøftelsen af Horsens-programmet, hvis indhold lå tæt på Neergaards tale. Netop om det fremhæves p. 63, at programmet var mere vidtgående end de fleste gårdmænd ville anse for rimeligt. Den fremherskende landboopinion beskrives som bedre overensstemmende med Ugeskriftets mere nuancerede holdning.

Grundtvigianisme og naturvidenskab

af *Anders Pontoppidan Thyssen*

Den 13. september 1985 forsvarede H. C. Hansen sin disputats om Poul la Cour for den naturvidenskabelige doktorgrad ved Aarhus Universitet¹. Her bringes professor, dr.theol. Anders Pontoppidan Thyssens oppositionsindlæg ved handlingen.

Som naturvidenskabelig disputats er denne bog usædvanlig allerede ved sin titel: »Poul la Cour – grundtvigianer, opfinder og folkeoplyser«. Opfindelser spiller en stor rolle og dermed teknologihistoriske synspunkter, men de er forbundet med biografisk-kulturhistoriske undersøgelser. Det skyldes la Cours mangesidige personlighed og virksomhed. I en kort selvbiografi fra 1903 betegner la Cour sig selv som »en sær Blanding af Fysiker og Humanist, af Tænker og Føler«. Hans evner gik afgjort i matematisk-fysisk retning, skriver han, men han havde ikke haft lyst at begrænse sig det snævert faglige². Det er derfor prisværdigt, at H.C. Hansen har villet skrive, hvad han kalder en »helhedsbiografi« (s. 13), og fremstillingen er velordnet og velskrevet. Skønt den spænder fra højst personlige træk til tekniske beregninger, giver den et godt og sammenhængende billede af Poul la Cour.

På den anden side må det erkendes, at det biografisk-kulturhistoriske – som jeg skal tage mig af – ikke er bogens stærkeste side. Det bærende i den som disputats er det videnskabs- og teknologihistoriske, herunder både la Cours opfindelser og hans undervisning i matematik, fysik og teknologi. Hvad jeg vil kritisere, har for så vidt ikke stor betydning i forhold til bogens tyngdepunkt. På den anden side prætenderer den at være »en udtømmende biografi« (s. 13), og jeg må her – som beskikket opponenter – fremdrage og uddybe svagere punkter i dens personal- og kulturhistoriske del.

Lad mig begynde med en lille forlovelseshistorie og overhovedet med,

-
1. Udg. på Askov Højskoles forlag 1985, 516s. Oppositionsmanuskriptets form er stort set bevaret, dog tillempet til skriftlig fremstilling og uddybet med nogle tilføjelser. De utrykte kilder findes samlet i det store la Cour-arkiv på Askov Højskole (det forkortes AH), herunder breve til og fra Poul og Hulda la Cour og kopier af breve m.m. i andre arkiver, navnlig privatarkiver i Rigsarkivet og Det kgl. Bibliotek. Se herom H.C. Hansens bog s. 477.
 2. Selvbiografien trykt i Julebogen (uden forf.), Kbh. 1903, s. 111ff. Den er formodentlig skrevet på foranledning af ordenshistoriografen, da la Cour blev ridder 1902.

hvad man kunne kalde *kvinderne i la Cours liv*. Han første, mislykkede forlovelse skal ifølge s. 25ff have betydet en personlig krise og afklaring i 1870. Men det er en tvivlsom historie. Grundlaget er en sen optegnelse af Askovlæreren H. Nutzhorn, en lille opbyggelig historie om en ung mand, der tog sig en hævet forlovelse nær, men fandt trøst i sin tro og lod forlovelsesringen omsmede til et kors. Hertil har Nutzhorn endnu senere – så vidt jeg kunne se med gammel, rystende hånd – føjet ordene: »Hans navn var Poul la Cour« (AH). Til støtte for denne historie henviser H. C. Hansen dels til en ændring af la Cours håndskrift i december 1870, dels til to nogenlunde samtidige breve (s. 28-31). Men det første, til H.S. Vodskov, oplyser intet nærmere om forlovelsen, kun at la Cours tidligere forlovede hed Antoinette og boede på en gård nær Skærsø, hans barndomshjem. Og hvis H. C. Hansen finder tegn på afklaring i dette brev, dementeres det unægtelig af det andet, til Jørgen la Cour i november 1870. Hertil kommer andre uklarheder: Ifølge s. 27 var det hende, der hævdede forlovelsen, men ifølge s. 98 la Cour selv; og ifølge Even Marstrands la Cour-biografi var forlovelsen en kort episode, begyndt i julen 1869 og afsluttet et par måneder efter¹, men H. C. Hansen synes at mene, at la Cour hævdede forlovelsen allerede i foråret 1869².

Efter min mening bør man med hensyn til denne sag holde sig til de samtidige breve, hvor der findes bedre oplysninger. Her er den kun en forbigående skygge i forhold til den langt større begivenhed i oktober 1871, da la Cour forlovede sig med Hulda Barfod – kaldet *Ulla* (hvilket forklares s. 64, men ikke s. 40, da navnet optræder første gang). Det var denne forlovelse, der betød afklaring for la Cour. Det fremgår af forlovelsesbrevene, især fra la Cours rejse til England, som begyndte kort efter. Her skriver la Cour bl.a.: Var jeg »i Efteråret gået tilsøes uden dig, havde jeg ikke holdt det ud; som hjemløs Fugl havde Længslerne flagret mod Land uden at finde frem...«. Men nu var alt forandret, så han måtte spørge: »Vi, som fik leve sådan, vi som i få Dage fik så Tusindfold mere end så mange Andre i et helt Liv... Vi som voxede i *Troen* sammen, Vi som følte Kjærlighedens evige Pulsslag banke som i *et Hjerte* – tør vi vente mere?« Også for Ulla var deres forhold mageløst fra første færd, så at hun havde svært ved at finde ord derfor, måske bedst i et vers hun sendte ham med ordene: »en Videnskab, som Gud kun ved, Er Livet i Vor Kjærlighed«!³

1. Even Marstrand: Poul la Cour, 1912, s. 30.

2. Iflg. s. 98 hævdede la Cour forlovelsen »samme forår«, og det sidst nævnte årstal er 1869. H.C. Hansen oplyste, at han refererer til året 1870, der nævnes s. 97. Det er et eksempel blandt flere på ubestemte tidsangivelser. En tidstavle ville have været nyttig.

3. Poul la Cour til Ulla 27/12 1871, Ulla til Poul okt. og 24/12 1871 (begyndelsesdato), AH.

Det er rigtigt, som H. C. Hansen skriver s. 99, at de i disse breve fortæller deres livshistorie, og la Cours omtaler flere gange Antoinette, men kun som en sørgelig misforståelse fra første øjeblik: hun havde aldrig vist ham glimt af kærlighed, selv ikke da hun sagde »ja«. Der er her ingen støtte at hente for Nutzhorns historie.

Derfor vil jeg mene, at Antoinette-historien kunne reduceres til nogle få linier. Derimod var Ulla det personlige fortegn for la Cours første selvstændige virksomhed, som behandles i kap. 2-4. Hun må da også nævnes flere gange i disse kapitler, men hun dukker først op – i al sin glans – i kap. 5 om Askov udvidede højskole i 1878. Skildringen af Ulla er her blevet meget fyldigere end i det indleverede manuskript, takket være et stort nyt brevmateriale (se s. 12), og den giver et levende billede af denne interessante person. Jeg skal senere fremdrage nogle træk derfra.

Men Ulla døde i 1878, og det må betegnes som en mangel, at vi intet får at vide om la Cours anden hustru Christine Marstrand, med hvem han blev gift i 1882. Dette ægteskab varede dog næsten 26 år. H. C. Hansen henviser til, at den del af la Cour-arkivet, som vedrørte hende, er blevet brændt (s. 12). Men der må være andre muligheder, især i de mange grundtvigske privatarkiver i Rigsarkivet. Alene i Ernst Triers arkiv findes der langt over 100 breve fra Christine til Ernst og Julie Trier 1870-93.

Jeg går nu over til de to spørgsmål, som jeg for min del må tillægge størst betydning: la Cours forhold til grundtvigianismen og spørgsmålet om tro og viden. I begge henseender er det min hovedindvending, at fremstillingen af samtidsbaggrunden er mangelfuld. Mens la Cours fysisk-teknologiske foretagender som regel behandles med ret udførlig baggrundstegning, holder H. C. Hansen sig ret snævert til det biografiske vedrørende grundtvigianismen og tro-viden debatten. Den historisk-tankemæssige analyse når derfor ikke ret langt.

Med hensyn til *Grundtvig* selv vil jeg gerne acceptere den begrænsning, der angives s. 14, nemlig til den del af Grundtvigs eget tankegods, som var kendt i de grundtvigske kredse, hvor la Cour færdedes. Men H. C. Hansen går dog videre s. 110, hvor det hævdes, at Grundtvig efter Englandsrejserne fik et mere positivt forhold til matematikken. Det gælder kun med store forbehold; på den ene side *kunne* også den unge Grundtvig udtale sig positivt om matematik som et led af videnskabernes sammenhæng; på den anden side stammer begrundelsen for ændringen fra Mands Minde-foredragene i 1838, det samme år som de meget negative udtalelser, der citeres s. 109 og 119! Men værre er det, at Grundtvig, Frederik Barfod og Vilh. Birkedal uden videre opfattes som meningsfæller: De skulle ifølge s. 95 alle have haft

betæneligheder ved højskolerne, og disse betæneligheder voksede efter dannelsen af Det forenede Venstre i 1870.

Det er dog en kendsgerning, at Grundtvig fra 1850'erne accepterede de små bondehøjskoler, selv oprettede en på Marielyst 1856 og især støttede og priste Christen Kold, hvis højskole langt snarere dannede forbillede end Grundtvigs gamle planer om en statshøjskole i Sorø. Barfod og Birkedal repræsenterede en anden holdning, og deres sidestilling med Grundtvig afslører begrænset kendskab til *den tids grundtvigianisme*. Der hentydes gang på gang til indre spændinger, men jeg savner forståelse for deres karakter.

Forholdet var jo det, at grundtvigianismen blev splittet politisk allerede under grundlovsdebatten 1865-66, da Grundtvig, Sofus Høgsbro og mange grundtvigske højskolefolk optog en energisk kamp for bevarelse af almindelig valgret i junigrundlovens forstand. Men det lykkedes Højre og de nationalliberale at gennemføre en konservativ grundlovsrevision, der gjorde landstinget til en sikker højrebastion. Det var udgangspunktet og grundlaget for den lange kamp mellem Venstre og Højre lige til 1901. Lige fra begyndelsen var det både et politisk-socialt opgør og en kulturkamp. Venstregrupperne repræsenterede bondestanden, i stigende grad anført af den brede, folkelige grundtvigianisme med højskoler og friskoler, valg- og frimenigheder som kulturcentre og med klar front mod bykulturen og den akademiske dannelse. Højre støttedes især af de større landmænd og erhvervsfolk; de nationalliberale af akademikere, embedsmænd og de dannede i byerne. Men en del af de ældre grundtvigske ordførere, deriblandt Barfod og Birkedal hældede nærmest til nationalliberalismen. Striden blev derfor også en grundtvigsk broderstrid, og den blev meget skarp.

Høgsbros grundtvigske venstreparti fik et vældigt opsving under grundlovs kampen og blev i 1870 den ledende gruppe i et »forenet Venstre«. Da stejlede højregrundtvigianerne for alvor; især Birkedal tog kampen op mod denne »falske alliance«. På den anden side er der ingen tvivl om, at Grundtvig selv nærmest støttede Høgsbro og Det forenede Venstre, men han døde under den afgørende valgkamp i september 1872. Højre havde i 1870 dannet regering sammen med de nationalliberale, men Det forenede Venstre stillede også mod regeringsmagten; og ved valget 20. september 1872 fik det flertal i folketinget. Det var just, hvad regeringspartierne, det nu forenede Højre, havde frygtet, og navnlig de nationalliberale havde længe anlagt den taktik at fremstille venstrepolitikkerne som uvidende, uannede mennesker: uanset deres stemmetal var ingen af disse »transtøveler« værdige til at indtræde i en regering. Derved kom højskolerne i skudlinien, for »det store folkeparti«, som Høgsbro kaldte det, byggede på

en »folkedannelse« med højskolerne som toppunkt. Det var hovedgrunden til Højre-kritikken af højskolerne. Kort sagt: Højre-siden gav ikke op, skønt Venstres folketingsflertal voksede stærkt i 70'erne; og derfor blev de politisk-kulturelle modsætninger stadig skarpere, også inden for den grundtvigske kreds¹.

På denne baggrund falder meget på plads. Både Ulla og Poul la Cour blev stærkt inddraget i denne strid. På forhånd syntes de begge bestemt til at blive højregrundtvigianere. Ullas far var Frederik Barfod og hendes mor søster til Birkedal, og Barfod var nok grundtvigianer, men politisk rent nationalliberal, nær ven af Carl Ploug, der var redaktør af de nationalliberales hovedorgan »Fædrelandet«. Poul var godsejersøn, varm patriot og ivrig for landets forsvar, der blev Højres mærkesag, og hans uddannelse og opfindelser bragte ham nærmest i forbindelse med officers- og erhvervs-kredse. Hans ældre broder Jørgen (kendt som J. C. la Cour), hvem han oprindeligt stod nær, fik direkte tilknytning til de større landbrug, der støttede Højre, både som forstander for Lyngby Landboskole og som sekretær, senere præsident for Landhusholdningsselskabet. De to brødres far var plejebroder til Frederik Barfod, og de kom meget i det Barfod'ske hjem, hvor de også fandt deres hustru; Ulla og Jørgens kone var søstre. Jørgen blev virkelig typisk højregrundtvigianer; men med Poul og Ulla gik det anderledes. Hvordan kan det være?

Jeg tror, det skyldtes noget i retning af et ungdomsoprør fra Ullas side. Hun synes som helt ung at have følt sig en smule fremmed i det Barfod'ske hjem, fordi hun egentlig var adoptivdatter af meget beskeden herkomst (s. 99f). Men da fandt hun glæde og stolthed ved at tilhøre det danske folk, som hun selv oplyser 1872, og dette skal – på den tid og i Ullas mund – sikkert forstås i en særlig konkret og bred forstand, også socialt. Det betød, at selv om hun ikke var en Barfod af fødsel, var hun dog et led af det danske folk. Dér var hun hjemme, og dér havde hun sin opgave (se citatet s. 100).

I denne forståelse af det folkelige har hun kunnet støtte sig til Grundtvig og Grundtvigs hjem, hvor hun også var som barn i huset (s. 93). Den gamle Grundtvig var ikke åndsaristokrat, som H.C. Hansen antyder s. 103. Barfod og højregrundtvigianerne kunne med større ret kaldes åndsaristokrater, men i Grundtvigs senere år, i fru Asta Grundtvigs tid, kom alle slags

1. Jfr. A.P.Th.: Den nygrundtvigske Bevægelse, 1958, s. 40ff, 51ff; Chr. Thodberg og A.P.Th. (red.): Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys, 1983, s. 297ff (Birgitte Thyssen: Grundtvig og grundtvigianismen som politisk faktor) og 365ff.

jævne folk til ham; Grundtvigs hjem var nærmest præget af »den folkelige retning«, der tog afstand fra den akademiske dannelse.

Det var, så vidt jeg kan se, denne tankegang, som drog Ulla til Askov 1867, skønt hendes far havde svært ved at betale opholdet (s. 96) og hverken kunne lide Askov eller Ludvig Schrøder (s. 103f). At hun også var begejstret for Birkedal og besøgte ham undervejs (s. 93f) havde som baggrund, at han just på den tid var et meget stort navn i grundtvigsk-folkelige kredse, nemlig som grundlægger af den første valgmenighed. På Askov blomstrede hun op, og det skyldtes ikke blot Schrøders historisk-kristelige foredrag, men også hans sans for det folkelige fællesskab. H. C. Hansen har bemærket, at der på elevholdet var et skel mellem de »grove« piger og de »fine«, der ligesom Ulla stammede fra dannede hjem (s. 95); men hvad man skal hefte sig ved er, at Schrøder efter Kolds forbillede bevidst søgte at nedbryde dette skel, og at Ulla faktisk fandt sig til rette med de grove piger, ja blev begejstret for dem, som for de sønderjyske bondepiger, der omtales s. 96.

Efter Askov var Ulla klart tilhænger af den folkelige retning og derfor på kant med sine højregrundtvigske omgivelser. Hun kritiserede åbenlyst sin ældre svoger Jørgen (f. 1838) og hans fine landboskole, betragtede, som Jørgen selv skriver 1869, hans virksomhed »med Kulde som en tom, indholdsløs, ligegyldig for ikke at sige lyssky og fordævelig Gjærning« (s. 97). Det er hårde ord fra en purung pige (f. 1850), i en familie der ellers var præget af varmt og nært sammenhold (iflg. familiebrevene). Alene dette citat burde have sat H. C. Hansen på sporet af den kløft, der havde åbnet sig inden for den grundtvigske kreds.

Derfor ville hun ikke have arbejde på landboskolen (1869), og da der året efter igen var tale om at hun skulle hjemmefra og »i plads«, havde hun den inderlige bøn til sine forældre, at det ikke skulle være hos folk, der som hun skriver »er Fjender af den Grundtvigske og Folkelige Retning, for det har saa megen Betydning for hele min Natur og Væren, at jeg kunde tale med Venner om det, og ikke skulde tvinges til at bekjempe Fjender af det« (s. 97). Også dette kan have brod mod landboskolen, i hvert fald vidner det om en fast overbevisning. Barfod måtte bøje sig, og han måtte også invitere fru Asta Grundtvig med til Ullas bryllup i 1873, skønt Asta fortsat sluttede sig til den folkelige side i den politisk-kulturelle kamp. Det højeste, Barfod kunne svinge sig op til, var at kalde Asta Grundtvig en »*skikkelig* gås« (s. 104), dvs. ikke så farlig som de andre venstregrundtvigianere!

Men Poul la Cour blev helt fascineret af Ulla. I 1874 skrev han til hende, at han havde gjort sig følgende betragtning: »mon ikke Vorherre bestandig er så god imod mig, bestandig fører det så godt, og navnlig bestandig

lader Toner fra Livets og Åndens Verden lyde for min Sjæl, når jeg kun kunne vente Tomhed, – mon han ikke bestandig fylder mig med de Stemninger og Tanker, som bære ud over Endeligheden, – fordi min Vej er Ullas Vej, og fordi Vorherre vil gøre det godt for hende«¹. Det var den vej, der førte ham til Askov, men den førte også til problemer med højregrundtvigianerne og navnlig med hans broder Jørgen. Det fremgår klart af deres brevveksling i 70'erne, som kort omtalt s. 108.

Om *udvidelsen af Askov Højskole* i 1878 får vi meget at vide (s. 102ff), men også her savner jeg de politisk-kulturelle kampmotiver. Når Grundtvigs oprindelige højskoletanker blev genoptaget i 70'erne, skyldtes det først og fremmest den højregrundtvigske og nationalliberale kritik af højskolerne, som er smukt repræsenteret s. 105. Men nogle af kritikerne fandt et alternativ til venstrehøjskolerne i Grundtvigs gamle forslag om omdannelse af Sorø Akademi til en statshøjskole på højt fagligt plan. Det første forsøg på en tilnærmelse til Sorøtanken blev gjort af Gotfred Rode på Skovgaard højskole ved København. Den blev oprettet 1874 med en række fag, bl.a. historisk matematik (som nævnt s. 123f); men det var et klart højreforetagende, der ville danne bindeled mellem højskolerne og den akademiske dannelse. Det blev støttet af gode højregrundtvigianere som Jørgen la Cour, men mødt med udtalt mistro af den folkelige retning, og skolen måtte snart give op. På den anden side var det sikkert denne udfordring, der førte til lærermødet på Askov i 1876, der er omtalt s. 102.

Det næste forsøg, i 1878, var utvivlsomt især inspireret af præsten Otto Møller, en fanatisk højregrundtvigianer, der samme år udgav en hel bog om sagen. På Tivolimødet i København i april blev Otto Møllers hovedtanker fremført af hans mere moderate ven højskoleforstander Jens Nørregaard, Testrup. De gik ud på en ny højskoletype, en statsanstalt med mange fag, beregnet for dem, der »uddanner sig til større Landmænd, til Embedsmænd, Kjøbmænd o.s.v.«. Formålet var ikke mindst at forene »de kofteklædte og kjoleklædte«, de to klasser, hvori samfundet nu var spaltet². Heroverfor stod Ludvig Schrøder som repræsentant for den folkelige retning. Også han skulle indlede forhandlingerne, og efter hans tale skulle den nye højskole hovedsagelig uddybe de emner, der allerede blev behandlet på højskolerne. I virkeligheden var han direkte modstander af en statshøjskole; før mødet havde han skrevet til Nørregaard, at han ønskede »det hele gennemført ved private kræfter«. Men dette syns-

1. Poul la Cour til Ulla 24/9 1874, AH.

2. Iflg. gengivelsen i Højskolebladet 1876, sp. 274.

punkt kom kun til orde i andre debatbidrag, som hævdede, at det havde lange udsigter med en statsbevilling.

Imidlertid så Højres kultusminister J. C. H. Fischer straks muligheden for at splitte højskolebevægelsen og lod kort efter forlyde, at han gerne ville støtte Nørregaards plan. Schrøder og hans meningsfæller fik derfor travlt, og allerede ved Askovs lærerkursus i august 1878 var sagen klar: Schrøder kunne bebude, at Askov startede en udvidet undervisning samme vinter, og på selve lærermødet blev der stiftet en støtteforening til dette formål. Også Nørregaard tilsluttede sig Schrøders bestræbelser som et foreløbigt skridt, men den rette sammenhæng kom klart frem, da rigsdagen samledes i oktober 1878: Kultusministeren anbefalede faktisk Nørregaards plan, men han blev afvist af Venstres ordførere, der i stedet søgte støtte til den udvidede højskole på Askov¹.

Der kan næppe være tvivl om Poul la Cours stilling. Partiet Poululla, som de nu blev kaldt i familien, var begejstret for Tivolimødet og fik et større skænderi med Barfod og Jørgen la Cour derom (s. 104). Poul deltog også i lærermødet på Askov, hvor han kom som kaldet for Ludvig Schrøder, der straks antog ham som lærer; derved fik den udvidede undervisning lidt af den faglige bredde, som kritikerne havde efterlyst. Jørgen la Cour beklagede stærkt dette spring i Pouls karriere, men erkendte, at det passede godt med – som han skrev – »den ejendommelige Udvikling som din indre Personlighed har undergået i de senere Aar« (s. 108f). Allerede året efter optrådte Poul la Cour som talsmand for den udvidede højskole i en lang anmeldelse af et skrift, der arbejdede videre med Sorøtanken. Anmeldelsen burde være omtalt som den første offentlige redegørelse for hans højskolesyn. Han betonedede her, at ønsket om en videregående højskole ikke skyldtes utilfredshed med de bestående. Det skyldtes netop, at begyndelsen var lykkedes godt og derfor burde udvikles yderligere, men fortsat på baggrund af det samme grundtvigske program. Selv om han også tog Nørregaard til indtægt, var det klart Schrøders linie, han sluttede sig til².

Som Askovlærer nærmede la Cour sig også det *politiske* Venstre, og i 1887 var han nær blevet Venstre-landstingsmand (s. 154). I hele sin Askovtid måtte han manøvrere sig frem mellem de politiske minefelter, altid med en moderat og forsonlig Venstre-kurs. Her har jeg ingen indvendinger; det belyses ret indgående af H. C. Hansen.

1. Vedr. udvidelsen af Askov Højskole kan henvises til Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892, 1944, s. 292ff; Den nygr. Bev. s. 186ff (om Gotfred Rodes højskole s. 152ff); Hans Lund: Askov Højskole 1865-1965, 1965, s. 114ff.

2. Nordisk Månedsskrift 1879 I, 311ff, især s. 316.

I stedet vender jeg mig nu til det andet hovedspørgsmål: *striden om tro og viden*. Den havde en lang forhistorie. I århundredets første halvdel var der i Danmark etableret harmoni mellem videnskaberne, inkl. teologi og naturvidenskab. Grundlaget var den tyske idealistiske filosofi, især repræsenteret af Fr. Hegel. Fra et filosofihistorisk synspunkt sprængtes harmonien af Søren Kierkegaard, der koncentrerede sig så stærkt om kristendommens etisk-eksistentielle konsekvenser, at han ikke blot måtte forkaste teologien, men også den hegelske enhedsfilosofi. For naturvidenskaberne havde han kun foragt, men fra 1860'erne og 70'erne fik de stadig større betydning i livsanskuelsesdebatten.

Universitetsfilosofiens store navn var på den tid professor *Rasmus Nielsen*. Han var inspireret af både Hegel og Kierkegaard, men tillige af matematisk-naturvidenskabelige studier. I sit hovedværk »Grundideernes Logik« (1864-66) og skriftet »Natur og Aand« (1873) viste han megen respekt for empirisk forskning, men betonedede samtidig dens afhængighed af den menneskelige bevidsthed. Enhver videnskab objektiverer, men objekt og subjekt kan ikke skilles, »der er Bevidsthed med overalt«¹. Og da den menneskelige viden er begrænset, forudsætter den en alt omfattende bevidsthed, der både legitimerer den menneskelige erkendelse og giver objekterne realitet. Fra dette synspunkt kunne han opbygge et nyt tilværelsens system, hvor de fysisk-kemiske processer og organiske udviklingsformer havde samme gyldighed som matematiske funktioner. Naturens kræfter kunne omsættes, ikke tilintetgøres; naturlovene og naturens grunddele var uforanderlige.

På den anden side fastholdt Rasmus Nielsen troens verden som et alternativt princip, personligt og subjektivt modsat det objektive, teoretiske vidensprincip. Netop som absolut uensartede kunne disse to principper forenes i menneskets bevidsthed. Den abstrakte guddomsagt, som videnskaberne må forudsætte, meddeler sig personligt i »den aabenbarede Religion«. Det er ifølge Bibelen sket gennem ydre begivenheder, men de må forstås som udtryk for en højere »Aandsvirkelighed«. Samtidens universitetsteologi var en stor misforståelse, fordi den klamrede sig til Bibelens bogstav og søgte at opstille en videnskabelig troslære. Men for troen er der ingen problemer. Det afgørende er f.eks. ikke beretningen om skabelsen i seks dage, men det, der derved er udtrykt: at verden er skabt af Gud. Det samme gælder de bibelske mirakelberetninger. Miraklets mulighed kan ikke benægtes; guddommen er ikke bundet af de naturlove, den selv har »sat«.

1. Det er en hovedtanke i *Natur og Aand*, se f.eks. s. 531. Skriftet har undertitlen: *Bidrag til en med Physiken stemmende Naturphilosophie*.

Men man kan intet bestemt sige om mirakelberetningernes historiske indhold. Troen holder sig til det åndelige, billedlige indhold og overlader roligt den udvortes virkelighed til videnskaben.

På denne måde forsvarede Rasmus Nielsen trods alt grundelementerne i den gamle enhedskultur. Men i 1870'erne blev naturvidenskaberne fremført i en ny fortolkning, der var direkte traditionsfjendtlig. Dens hovedordfører Georg Brandes hævdede at bygge »den moderne Videnskab« og kaldte sit standpunkt naturalisme. Darwins udviklingslære spillede en stor rolle, ikke som biologisk teori, men som grundlag for en antireligiøs humanisme, der betød individets frigørelse fra traditionelle religiøse og moralske normer. »Al den Magt, som Individet tidligere havde afhændet, som det frivillig havde overladt sine Guder og Konger, tager det nu tilbage«, erklærer Brandes, og netop »Darwins Lære vil slaa den orthodoxe Moral til Jorden«. For Brandes førte darwinismen til foragt for det store flertal af menneskeheden: »en Part af Menneskeheden maa betegnes som vilde Dyr, en anden Part som Aber og den aldeles overveiende Majoritet som Dosmere og Ignoranter«. Kulturens fremskridt afhænger af »det geniale Individ«, og dermed tænkte Brandes især på sig selv og de kulturkritiske forfattere, som han introducerede i sine forelæsninger fra 1871. De samlede snart en kreds af danske digtere og litterater, der sluttede op om hans kamp for en almindelig bevidsthedsrevolution¹.

Både Rasmus Nielsen og naturalismen fremkaldte stor offentlig debat, mest i København og størst netop i Poul la Cours Københavns-periode 1864-78. Rasmus Nielsen fik mange grundtvigske tilhængere, og da han mødte modstand fra den nationalliberale dannelse, søgte han alliance med Grundtvig og grundtvigianerne. Med tilknytning til dem gjorde han sig stærkt gældende fra o. 1870, både i et tidsskrift og i talrige folkelige skrifter og foredrag, endog i jyske højskolekredse. Hans trosprincip var omstridt, men på det kulturpolitiske plan betragtede mange, både venstre- og højregrundtvigianere, ham som en forbundsfælle. Studenter fra grundtvigske kredse blev vældig inspireret af hans tanker om tro og viden, og Poul la Cour tog faktisk filosofikum og havde måske også senere, som han selv skriver, »den Fornøjelse at høre Rasmus Nielsens ildfulde Foredrag«².

Den naturalistiske retning førte især krig mod den nationalliberale dannelse, og i slutningen af 70'erne blev også naturalismen, nu oftest kaldet

1. Om Rasmus Nielsen kan henvises til Den nygr. Bev. s. 71ff, 141ff; om naturalismen til Hakon Stangerup: Kulturkampen, 1946, I, 67ff (citater fra Brandes' Hovedstrømninger I, 1872, henh. s. 75, 262, 137f).

2. Den nygr. Bev. s. 73 ff, 143ff, 214ff; la Cour om Rasmus Nielsen i Nord. Månedsskrift 1880 II, 91f.

»realismen«, betragtet som en slags forbundsfælle i dele af den grundtvigske lejr. Det gjaldt dog kun de radikale venstregrundtvigianere. De mere moderate erkendte, at brandesianerne repræsenterede en ny modstander i kulturkampen, en »europæisk realisme«, som burde bekæmpes af en dansk realisme på grundtvigsk grundlag. På Tivolimødet i 1878 berørte Ludvig Schrøder dette problem som en opgave for den udvidede højskole (jfr. s. 102), og han blev snart stærkt optaget af modsætningen mellem fritænker-realismen og det kristne livssyn; i efteråret 1880 betragtede han åben krig som umiddelbart forestående¹.

Alt dette hører vi intet eller næsten intet om hos H. C. Hansen. Det er påfaldende, da disse problemer dannede baggrunden for la Cours tilknytning til Askov. Men tilfældigt er det nok ikke, for de spiller ingen rolle i la Cours breve fra de unge år. Mens brevene oplyser meget om den grundtvigske højre-venstre konflikt, synes de ikke at indeholde et ord om Rasmus Nielsen, ej heller om Brandes og naturalismen. Men også dette er værd at bemærke. Det siger meget om la Cour. Han var på en gang fysiker og troende grundtvigianer, men fandt åbenbart ikke grund til at fundere over forholdet mellem tro og viden. Hvordan hænger det sammen?

På en måde sondrede han lige så skarpt som Rasmus Nielsen, men uden metafysik. Tro og viden var ikke uensartede principper, men forskellige erfaringsområder. Han elskede matematik og fysik, men troen var et andet, lige så sikkert erfaringsområde, som han allerede havde lært at kende i sit hjem. H. C. Hansen har flere citater, som belyser dette. I 1864 skrev han til sine forældre om sine mange minder fra Skærso på alle årstider, især fra den hyggelige stue om vinteren, når storm og slud rasede udenfor, mens en af søstrene spillede og »vi andre sang til Gud Faders Ære, Lov og Priis, ham, som havde givet os alle disse glade Dage. Da tænkte jeg paa, at jeg ikke var ene, men at jeg hvert Øieblik jeg vilde, kunne kalde paa denne fuldtroe Ven, som aldrig svigter...« (s. 20f).

Denne tankegang omfattede også naturen – helt uden problemer – som i et andet brev fra samme år om solen, hvis venlige stråler skinner på så mange lande og have, så mange, mange mennesker, onde som gode; »oplyser Alt, hvad ellers vilde være mørkt, og opliver og giver Alt Kraft, som ellers vilde stivne af Kulde. Saaledes lader Gud og sin Naade nedstrømme og gennemstraale over os, saa at han oplyser os om Alt, foruden hvilket vi dog vandrede i Mørket, og giver os evigt Liv, foruden hvilket Livet var Intet« (s. 26). Fra dette synspunkt var der intet skel mellem naturens gang

1. Den nygr. Bev. s. 252, 256. Det er formodentlig Schrøders holdning, der afspejles i la Cours brev af 16/11 1881, citeret af H. C. Hansen s. 137 (med note 15 = note 16).

og hans egen skæbne. I et af de lange breve til Ulla funderer han på, om hans livsbane skulle være forfejlet, men slår sig til ro: »intet i Verden er jo dog forfejlet; hvert lidet Himmellegeme føres jo dog ved »den stærkes Ord« ad sine bestemte Veje: Hvi ængstes jeg da for mine?» (s. 99). Det undrede, men anfægtede ham ikke, at mange tænkte anderledes. Om de fleste han traf på sine rejser, måtte han sige: de »kende så lidet, hvad der er Lykke«. Men selv følte han sig »som en Helhed med egen indre Væxt – uafhængig af ydre Omstændigheder«¹.

Ulla delte ganske denne tro og tankegang. Ja, hun blev hans inspiration, strålende til det sidste. Hun døde fra tre små børn kort efter flytningen til Askov, på tærskelen til det højskoleliv hun havde set hen til. Men også dette blev en betagende oplevelse for la Cour. »Jeg havde aldrig før kunnet tænke mig noget så vidunderligt«, skrev han derom. »Det er, som om jeg havde fået Lov til at følge min bedste Ven lige til Paradishavens Gitterport, og set Hendes strålende Glæde ved at blive lukket derind...« (s. 111).

Først på Askov synes la Cour at have mødt de tankemæssige problemer om tro og viden, og det ser ud til, at de kom bag på ham. De meldte sig allerede på det lange lærermøde i august 1878, da han – uden for programmet – blev sat til at tale om »videnskabens grænser«. Som det refereres s. 107, blev foredraget »et livligt Stridsemne«, og han diskuterede »med Bogø og med andre både af hans Mening og af min« lige til midnat. Christoffer Bågø, der var lærer ved Testrup Højskole, havde selv holdt en række foredrag om jordens udviklingshistorie; og da han hørte til de Rasmus Nielsen-påvirkede, er det formodentlig deres opfattelse, som stødte sammen med la Cours.

Værre gik det i 1880, da la Cour i højskolens tidsskrift skulle anmelde et større skrift af præsten J.N.L. Dalsgaard, udgivet 1879 (ikke 1880 som nævnt s. 112). Dalsgaard har utvivlsomt kendt Rasmus Niensens naturfilosofi, men gik videre, da han ikke blot opfattede den bibelske skabelsesbetretning som et poetisk udtryk for at verden er skabt af Gud, men konkret søgte at vise overensstemmelse mellem de seks skabelsesdage og de forskellige geologiske perioder. Både længden af la Cours anmeldelse, ca. 40 s., og dens formelle uklarhed vidner om hans kvaler. Det afgørende var, at han ikke ville opgive de seks skabelsesdage i bogstavelig forstand, og da han også måtte skaffe plads til naturlovene, lod han dem være indført efter syndfloden, fordi Gud ifølge Noa-historien (1. Mosebog kap. 9) da satte regnbuen på himlen som tegn på, at der derefter skulle herske en fast naturorden.

1. Poul la Cour til Ulla 27/12 1871 (begyndelsesdato), 13/2 og 21/3 1872, AH.

Anmeldelsen fremkaldte en langstrakt debat, hvorunder – som omtalt s. 112ff – rollerne var byttet om, idet naturvidenskaben blev forsvaret imod la Cour af to præster. Men de kunne begge støtte sig til Rasmus Nielsen. Dalsgaard afviste bl.a. den bogstavelige bibelforståelse med henvisning til begrebet åndsvirkelighed og gjorde opmærksom på, at regnbuen måtte være lige så gammel som solen og regndråberne. Og præsten Frederik Jungersen gav et helt kursus i Rasmus Nielsens lære om tro og viden. Han beklagede, at la Cour manglede filosofisk dannelse, og la Cour indrømmede, at han ikke havde fået meget ud af filosofikum og Rasmus Nielsens kategorier; de savnede »fasthed« fra et naturvidenskabeligt synspunkt¹.

Den opfattelse, la Cour fremførte i denne debat må betegnes som fundamentalistisk, hvad angår regnbuen og de seks skabelsesdage – i den forstand at bogstaveligt forståede bibelsteder anvendes som norm for den videnskabelige naturopfattelse. Men nu er spørgsmålet, om denne holdning var og forblev karakteristisk for la Cour. Det rejses ikke af H. C. Hansen, men jeg tror det i hovedsagen må besvares benægtende, og at netop regnbuedebatten fik afgørende betydning for ham.

For det første indlod la Cour sig aldrig senere i lignende diskussioner. For det andet har jeg ikke fundet senere vidnesbyrd om offentligt fremførte fundamentalistiske synspunkter af samme art. For det tredje bøjede la Cour sig som fysiker, lærer og skribent faktisk for det Rasmus Nielsen'ske synspunkt, som Jungersen havde gjort gældende: »det er utilstedeligt at bruge bibelen til rettesnor ved naturforskning på en sådan måde, at de resultater, som naturforskningen efter sine egne love må komme frem til, ændres af hensyn til bibelske udtryk« (citeret s. 112f).

I sine foredrag på skolen må la Cour tidligt have fulgt den kurs i hovedsagen at holde sig til sine fag, med redegørelse for deres historie, beviser og begrænsning. Det fremgår af 1. udgave af »Historisk Matematik« (1881), der afspejler hans matematikundervisning. Og da han i 1884 i et par artikler forsvarede sin historiske metode i matematik og fysik, beskæftiger han sig mest med pædagogisk-dannelsesmæssige synspunkter, og den anden artikel ledsages af en note, der betoner, at det ikke var hensigten at fremkalde diskussion. Først til allersidst fremkommer nogle forsigtige bemærkninger om tro og viden. De gør opmærksom på, at grundig matematisk-fysisk kendskaberhvervelse, der »lader føle ens egne grænser, snarere vil støtte

1. Anmeldelsen i Nordisk Månedsskrift 1880 I, 81ff; det sidste fra la Cours svar til Jungersen sst. 1880 II, 91ff. H.C. Hansens henvisninger til stridens indlæg i note 47-50 er alle ukorrekte, bl.a. fordi de ikke tager hensyn til, at tidsskriftets årgange er delt i to bind med selvstændige pagineringer. Interesserede må henvises til bidragene i 1880 I og II og 1881 I (der i note 47 blot betegnes 1880!).

end modvirke det barnestade, som alene er troens forudsætning«. »Den, der med viden vil holde dom over trossager, kan ligeså lidt undvære autoritetstro som den troende selv«, og den videnskabelige autoritetstro bør lytte til de virkelige naturforskere, ikke til »nutidens filosofiske polyhistores«, der kun er »enkyklopædister« i naturvidenskaben¹.

Dette syn på naturvidenskaben uddybes i et foredrag fra 1886 om »Videnskab og Kristendom«, den første mere principielle behandling af dette emne, trykt i bogen »Nutids-Spørgsmål« 1887. Da han kom til Askov, skriver han her, havde han ønsket snarere at være fagmand i botanik og zoologi af hensyn til udviklingslæren, som trængte sig på for de unge. Men nu var han glad for, at hans fag – matematik, fysik og kemi – hørte til grundvidenskaberne, der var langt mere stringente. Hans opgave var at vække sans for grundighed, gøre rede for, hvad vi ved så nøjagtigt som muligt, og dernæst at pege på vor videns grænser. De er til stede overalt, selv i det mest eksakte. Man er intetsteds nået til bunds i naturforskningen. Ved hvert spadestik åbnes øjet for noget, der ligger endnu dybere; med antallet af kendte sætninger forøges antallet af ukendte. Grundvidenskaberne er så omfattende, at der næppe længere er nogen, som fuldt behersker en enkelt gren som f.eks. fysikken. Botanikere og zoologer burde være fagmænd i naturforskningens *grundlag*, men det er uoverkommeligt, og derfor er de tilbøjelige til at bygge på løse hypoteser. Men la Cour vil ikke dermed afvise forsøgene på stringente biologiske forklaringer af mekanisk art, som han refererer udførligt (citeret af H. C. Hansen s. 139f). »Opgaven er mulig, og den bør ingenlunde regnes for ugudelig«. Han indvender kun, at de levende væsener er så komplicerede, at udtømmende undersøgelser er uoverkommelige².

I sit forhold til naturvidenskaben var la Cour udpræget empiriker og derfor meget skeptisk over for samtidens videnskabelige verdensanskuelse, hvorefter alt var forklarligt og fastlagt af uforanderlige naturlove. Der findes mangfoldige, stadig forandrede naturlove, hævdede han i en artikel fra 1891; de erkendte naturlove bygger på erfaringer og fungerer i praksis, men de er ikke i sig selv nødvendige fornuftslove ligesom de logisk-matematiske. Han stillede sig dog ikke afvisende over for overordnede teorier, der ved sammenligning af forskellige fænomener opdager ligheder og dermed »noget af Enheden i Mangfoldigheden«. »Det er en af Menneskesjælens reneste Glæder«³.

1. Hist. Månedsskrift 1884 II, 51ff, især 58f.

2. L. Schrøder (red.): Nutids-Spørgsmål, 1887, s. 60ff, citatet s. 64.

3. Danskeren 1891, V, 358ff, citaterne s. 365. Dette Askovtidsskrift, der havde løbende halvårgangsnumre (for månedshefter fra oktober), afløste Hist. Mdskr., der igen afløste Nord. Mdskr.

Når han ikke kunne acceptere evolutionslæren, begrundede han det ikke fundamentalistisk. I en artikel derom fra 1885 hævdede han, at den slet ikke kunne betragtes som naturvidenskab. Den »ville danse hen over Naturforskningens Fjeldtoppe uden at bryde sig om de uoverstigelige Kløfter...«. Hvis udviklingen var hensigtsløs, altså beroede på tilfældighed, kunne man fylde mange bøger med redegørelser for de tilfældigheder, som var nødvendige blot for at muliggøre liv på jorden. Men han sluttede ikke, som H. C. Hansen refererer s. 138: »ergo er der en hensigt, og altsaa eksisterer Gud«. Artiklens hovedtanke er, at man i enkeltheder må lytte til de lærde, men »i Helheden vil enhver for sig vælge sin Opfattelse« (kursiveret af la Cour). Og dette valg vil som regel have religiøs karakter. Derfor sluttede han artiklen med at erklære, at der *ikke* kunne føres absolut bevis, hverken for eller imod Guds eksistens. Vil man ud over de naturvidenskabelige »enkeltheder«, skriver han, »ser jeg ikke andet, end at den gudsfornægtende resignerer i Erkjendelse af, at han ikke magter Tilværelsens Gaade, og at den gudsbekjendende søger Gud i Troen paa, at han har aabenbaret sig for Menneskene«¹.

Jeg tror derfor ikke, der er grundlag for at opfatte den modne la Cour som bibelfundamentalist i sædvanlig forstand. Det lægger H. C. Hansen op til, især s. 135ff. Tilsyneladende støttes det af Jeppe Aakjærs og Martin Andersen Nexø's erindringer, hvori de som gamle omtaler deres Askovtid (henholdsvis 1887-88 og 1891-93) og begge berører la Cours bibelfaste meninger om regnbuen. Men Aakjær kom til Askov som et forrygende brus-hoved, der havde været anklaget og fængslet for at »prædike Oprør og Revolution«; og han blev leder af en mod skolen kritisk diskussionsklub, som la Cour til hans forbitrelse måtte advare imod (i egenskab af stedfor-træder for Schrøder, der da var landstingsmand). Aakjærs skildring er polemisk og klart misvisende i påstanden om, at la Cour var »saa ulidelig ortodox, at hvert Ord i Biblen skulde gaa foran al Fysik«. La Cour, der i 1889 arbejdede på at forklare solenergien uden hensyn til skabelsesberetningen og som fysiker fulgte princippet: »tvivl om alt«! (H. C. Hansen s. 165ff, 260). Som begrundelse henviser Aakjær kun til regnbuehistorien, og den kan meget vel være trukket frem af diskussionsklubben fra artiklerne i 1880. Hos Nexø er det klart, at den ikke bygger på la Cours foredrag, hvor »Fysikken med sine strænge Love tumlede det hele«. Men der skal, beretter Nexø, være »opstaaet Strid blandt os Elever om, hvordan det skulde forstaas, at Gud efter Syndfloden satte Regnbuen paa Himlen; og vi gik til la Cour med Spørgsmaalet. Han afgjorde, at det skulde forstaas bogstave-

1. Danskeren 1888-89, I, 67ff, citater henh. s. 70, 68, 82.

ligt som det stod i Skriften«, men ville i øvrigt ikke indlade sig i diskussion derom¹.

Hvis denne beretning er korrekt, hænger la Cours reaktion formodentlig sammen med, at bibelordet for ham lå på et andet plan end det, elevernes spørgsmål lagde op til. Af et brev fra 1899 fremgår, at han overhovedet betragtede diskussioner om kristendom som nytteløse; i trossager er der »ikke meget Haab om, at det ene Menneske kan hjælpe det andet ved Raisonnementer«. Det er hvert enkelt menneskes sag (citeret af H. C. Hansen s. 141). I samme sammenhæng gik han endnu videre, idet han tilføjer: »Men rent Tyranni bliver det, dersom det ene Menneske vil prøve paa at paadutte det andet sin egen Opfattelse og kræve, at den skal godkjendes«².

På den anden side sagde la Cour ikke nej til at holde foredrag om kristendom og naturvidenskab. Det ovennævnte fra 1886 blev sikkert efterfulgt af mange andre. Men han talte mest om naturforskningen som sådan og om enkelte fremragende naturforskere som Pasteur og Faraday, der havde fastholdt deres kristne tro. Naturligvis gav han også udtryk for sin egen tro, men kun i få ord. Efter nogle foredrag af denne art i 1900 sluttede han: »Man vil maaske indvende, at Foredragene egentlig ikke har paavist nogen Overensstemmelse mellem Kristendommen og Naturvidenskaben; dertil er kun at sige, at ingen kan overbevises om Kristendommens Sandhed ad Naturvidenskabens Vej, det er en ren Trossag af subjektiv Art; det at blive rigtig troende sker kun ad den personlige Erfarings Vej«. Men er man i tvivl, er det godt at lytte til de troende naturforskere (som var omtalt i det første foredrag). »Man skal ikke være bange for at undersøge Fænomenerne i Naturen; de virkelige Resultater, man kommer til, vil ikke stride mod Kristendommen paa noget som helst Punkt«³. Efter et andet foredrag fra 90'erne kom en lignende tilføjelse. Det drejede sig om »den store skabte Verden«; og han sluttede med at gøre opmærksom på, at skulle »Himlen« derved være gået i stykker for nogen, saa behøvede »Aandens Himmel«, hvor Gud, som selv er en Aand, bor, ikke at gaa i Stykker; men den modne

-
1. J. Aakjær: Drengaar og Knøseaar, 1929, s. 153, 192f; M. Andersen Nexø: Vejs Ende, 1939, s. 14, 24. Nexø skeler lidt til Aakjærs bog (s. 55f), beretter som Aakjær om en kritisk diskussionskreds (s. 28f) og oplyser, at han på Askov gjorde op med kristendommen (s. 51) – ganske som Aakjær 1887-88 (om end vakkende, Drengaar og Knøseaar s. 209ff).
 2. La Cour til F. Linderberg 5/9 1899, AH.
 3. Foredrag ved studentermøde på Askov, refereret i Ringkøbing Amts Avis 25/8 1900 (AH); efter stil og tegnsætning formodentlig skrevet af la Cour. Iflg. indledningen holdt han tre foredrag, med titlen »Kristendom og Naturforskning«.

Tænker maa selv se at finde sig til rette med dette«¹.

I disse foredrag kan la Cours udtryksmåde minde om Rasmus Niensens. Ret forstået kunne tro og viden ikke komme i strid; de hørte hjemme på hver sit plan. La Cour var nok mere tilbøjelig til at betone de bibelske begivenheders »fysiske« virkelighed, men han kunne ikke tale om trossager og fysik på samme måde. Derimod er der, som det fremgår, unægtelig den forskel, at la Cour ikke indlod sig på filosofiske overvejelser. Han forholdt sig rent praktisk både til tro og viden.

Fra dette synspunkt kan jeg tilslutte mig H.C. Hansens konklusion s. 141: Tro og videnskab udfoldede sig for den modne la Cour i to forskellige dimensioner. Men i forlængelse heraf melder der sig et spørgsmål, som jeg til sidst i det mindste vil antyde: Var der ikke derudover en *tredje dimension hos la Cour*?

La Cours naturvidenskabelige foredrag meddelte jo ikke blot kundskaber. »At trænge ud i Verdensrummet under Poul la Cours Vejledning var en æventyrlig Oplevelse«, skrev Andersen Nexø. »Og næsten lige saa æventyrligt var det at følge Poul la Cour indad i Menneskelegemet og gaa paa Opdagelse dér« (s. 132). Mange andre elever fik lignende indtryk, som s. 134 sammenfattes med ordene: »de blev bragt til at undres over naturen, leve sig ind i naturens storhed«.

Denne undren forudsætter ikke tro, og fra et videnskabeligt synspunkt kan den betragtes som en betydningsløs psykologisk biomstændighed. På den anden side har mange naturforskere givet udtryk for følelser af denne art, især ved nye opdagelser; og i disse følelser udtrykkes netop en oplevelse af naturen som en forud givet *realitet*, som givne sammenhænge, der *opda- ges*, og tillige engagerer forskeren personligt².

Noget lignende gælder for det historiske perspektiv i la Cours foredrag. Det spændte langt videre end Grundtvigs, der var kirkehistorisk orienteret;

-
1. Iflg. la Cours eget referat i ovn. brev til Linderberg (note 22). Even Marstrand: Omkring Askov, 1924, s. 68 omtaler et ældre foredrag om stjernehimlen, hvorefter la Cour rejste spørgsmålet om der blev plads til Gud i det store verdensrum. »Og saa talte han om en anden Himmel, den Himmel, hvor Gud bor«. Marstrand blev senere elev på Askov (1897-98) og gav i et brev derfra en god skildring af la Cours undervisning (cit. sst. s. 59f). I ét foredrag kunne eleverne både »faa Indtryk af Naturens Storhed og Lovmæssighed og opleve, at der bag Naturen er en Aandsvirkelighed, en levende, personlig Gud« (sst. s. 60). Det svarer godt til Rasmus Niensens tankegang!
 2. Jfr. f.eks. Niels Bohr (flere forf.), 1964, s. 112 (om Bohr), 121 (om W. Heisenberg); Werner Heisenberg: Wandlungen in den Grundlagen der Naturwissenschaft, Stuttgart 1973, s. 140ff; Olaf Pedersen i tidsskriftet Fønix 1984, 198ff.

det fremdrog naturstudierne, som Grundtvig overså, i vidt forskellige kulturer og tidsaldre. På den anden side rummede det en polemik mod den sædvanlige indlæring af naturvidenskabens resultater, der ser bort fra fortiden som et tilbagelagt stadium. Ved la Cours undervisning blev matematik og fysik til opdagelsesrejser, der begyndte i fjern fortid; historien blev en dynamisk, mangfoldig virkelighed, som vi er afhængige af og selv fører videre. Han ville »vise, hvor der er famlet og prøvet, anet og fundet, lidt og stridt for mangt et lidet skridt, som blev gjort«. For ved »at klavre af naturforskningens fjeldstier« bliver man mindre udsat for at anse sig for »færdig« og klog på alting, og man bliver heller ikke så udsat for at give tabt i følelse af sin afmagt. Man får »den spændighed, som er nødvendig for at udrette noget dygtigt i livet« – til fælles bedste. Det sidste må underforstås. Det fælles bedste var så selvfølgelig en målsætning i grundtvigske kredse, at man ikke behøvede at nævne det; det var f.eks. også underforstået, når la Cour i 1890 taler om historiens kraft til at skabe nutidsliv (s. 160)¹.

Kort sagt: la Cours historiske perspektiv opfordrer til medmenneskelig solidaritet. Jeg tror derfor, Andersen Nexø rører ved noget centralt, når han i sin nekrolog skriver om la Cour, at han »bestandig var mere Menneske end Videnskabsmand. Mennesket var for ham undergivet større Love, end Forstanden kan eftervise; og imod Darwins nøgne Kamp for Tilværelsen havde han – paa en Tid, hvor den var Stikordet – det menneskelige Mod at sætte Kærligheden som Livsbærer« (s. 469). Nexø sigter dermed i grunden til samme holdning som Ulla allerede i 1867, da hun fra Askov skrev, at hun syntes, hun her havde fået »en Livsstyrke og Villie til at voxte i den« – den livsstyrke, som bæres af »den varme Kjærlighed til vores Land og den hele Menneskeslægt, ... med en Trang til selv at være et Led af den Kjæde, der har den store Gjærning at forplante Livet fra Slægt til Slægt« (s. 95).

Denne holdning var også grundlaget for la Cours mangfoldige udadvendte virke med foredrag og kursus, skytteforeninger og gymnastiksag osv., og med opfindelser og teknik til gavn for hele landet og især for de små landsbysamfund. Det er godt belyst af H. C. Hansen. Psykologisk kan hans virkestrang måske kaldes selvrealisation, som H. C. Hansen skriver s. 412. Men for la Cour selv var det konkrete opgaver, som lagde beslag på ham, krav som han ikke kunne afvise, selv om han var konstant overanstrengt.

At alt dette udgjorde en tredje dimension ved siden af tro og viden, stod

1. Citaterne fra Hist. Mdskr. 1884 II, 55-57. Hos Grundtvig findes det fælles bedste o.l. udtryk typisk i hans højskoleskrifter (genoptaget fra oplysningstiden), f.eks. det danske Fiir-Kløver, Værker i Udvalg IV, 149 f, 173, 180, 182. – Den artikel H. C. Hansen henviser til s. 160 – fra Højskolebl. – kom også i Danskeren III, 259 ff. Ordet »Selvbedrift« øverst s. 160 skal være »Selvdrift«.

næppe la Cour klart. For datidens højskolemænd hang det naturligt sammen med deres kristendom, og jeg har kun fundet det som en særlig dimension i la Cours selvbiografi fra 1903¹. Her skriver han ikke om sin tro, men sondrer mellem sine fysiske arbejder, der omtales ret indgående, og det han kalder *den menneskelige side* af sit liv, som han dog i 25 år havde anset for sin hovedgerning. Og dette skyldtes især Ulla og hans daværende hustru Christine, skriver han. »Begge havde baade Evner og Adhu for det menneskelige; og under deres Indflydelse groede der noget op af min i den Retning ellers ret fattige Jordbund, som dog – efter alt at dømme – har faaet Betydning for mere end mig selv«.

Det indtryk, jeg har givet af H. C. Hansens bog, er naturligvis ensidigt. Jeg har mere fremhævet mangler end fortrin, og bogen har mange fortjenester, der ikke vedrører min opposition. Lad mig nævne dens skildringer af la Cours betydning som meteorolog, i telegrafiens og aerodynamikkens historie, for udnyttelse af vindenergi, udbredelse af vindmøller og tekniske kundskaber – med linier frem til nutidens energidebat. Desto mere må det påskønnes, at H. C. Hansen har taget »det menneskelige« med, inddraget la Cour som grundtvigianer og folkeoplyser og dermed også givet sig i kast med historisk-biografiske opgaver. Trods de svage sider, som jeg har opholdt mig ved, er det virkelig blevet en helhedsbiografi.

1. Se s. 108, note 2.

Fynsk landbrug 1682

af Viggo Hansen

Den 6. december 1985 forsvarede Finn Stendal Pedersen sin disputats »Fynsk landbrugs vilkår 1682« ved Odense Universitet. Her bringes professor, dr.phil. Viggo Hansens indlæg ved handlingen.

Christian V's Matrikel 1688 er en databank af usædvanligt omfang og selv i europæisk sammenhæng af helt enestående karakter som en kilde til dansk produktionsøkonomi under landbrugets fællesskabstid, når den vel at mærke som her kommer i de rette hænder. Igennem årene har da også adskillige forskere såvel som den store gruppe af lægfolk, der kaldes topografer, bidraget med at løse op, stump for stump, af denne utømmelige kildesamling og herigennem afsløret realiteterne bag de mange tal og givet et bredt indtryk af den tids vigtigste erhvervsgren, landbruget. Det første store regionale forsøg på at skabe en syntese blev fremlagt i 1983, da Karl-Erik Frandsen præsenterede sin afhandling Vang og Tægt. I denne drejede det sig om dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682/83, mens produktion og økonomi stod i baggrunden. I Fynsk Landbrugs Vilkår sættes nu denne side af sagen i fokus med den intention at lave en tilbundsående syntese af de produktionsvilkår, som skabtes af de naturgivne betingelser og forhåndenværende ressourcer, der dannede baggrund for lokalsamfundenes reproduktionsmuligheder. Den grad af intensitet, hvormed disse muligheder blev udnyttet, betingede på sin side brugsmønstret, som det fremgår af dette arbejde, og var indirekte også afgørende for folketallets vedligeholdelse og vækst.

Det første og største problem, som forfatteren har stået overfor, har tydeligt nok været, hvordan den store datamængde skulle takles og indholdet ordnes med henblik på at give svar på de mange stillede spørgsmål. Det umiddelbare krav måtte være formuleringen af en model, der var anvendelig i en større regional sammenhæng, og således at alle varianter af fynsk landbrug kunne dækkes ind.

Løsningen blev da, naturligt nok, en registrering på EDB af de mange data. Starten på dette pionerarbejde skete allerede i 1973 ved en stor fælles indsats af unge forskere og med forfatteren som dirigent, men først i 1983 lå den færdige udskrift på mikrofiche trykt og klar til brug. Lige fra begyndel-

sen gav dette præcisionsarbejde anledning til grundige overvejelser over hvilke datasæt, der var relevante for undersøgelsens formål, og hvor fint maskenettet skulle være. Med denne side af sagen i orden kom så den egentlige kildekritiske vurdering, inden der kunne være tale om at bruge et sådant input til at skabe det ønskede resultat og som slutsten fremlægge det i den forhåndenværende afhandling.

Den følgende kritiske gennemgang bør læses ud fra den forudsætning, at anmelderen er kulturgeograf med speciale i landbrugs- og bebyggelseshistorie og i den egenskab blev udpeget som opponent til at tage sig af en vurdering af afhandlingens produktions-økonomiske side. Anmeldelsen vil derfor koncentrere sig om kapitlerne 6 til 8, der behandler dette forhold essentielt, men vil derudover også berøre flere andre kapitler og ikke mindst tage sig af de mange kort, figurer og tabeller, der er strøet ud over hele værket. Derimod vil man savne en egentlig og dybtgående kildekritik af det historiske materiale, som kun en faghistoriker med dennes uddannelse kan levere. Dette vil dog ikke afholde anmelderen fra nogle kritiske bemærkninger angående Finn Stendal Pedersens opfattelse af noget så fundamentalt som tolkningen af matriklens brug/hvile ansættelser. Forfatteren kommer på dette punkt efter indgående diskussion til det resultat, at de angivne brug/hvile forhold i de enkelte åse »i hovedtrækkene må anses for at gengive de faktiske forhold ved brugen af agerjorden« (s. 57). Men over for denne opfattelse står kommissionernes formulering til brug for landmålere og skrivere »indebærende at man kunne lade hvileperioden få en skønnet værdi, der vel kunne være rimelig, men ikke nødvendigvis lod sig indpasse i det faktiske generelle rotationssystem« (cit. s. 22). I samme retning peger anmelderens egne undersøgelser, der viser, at man inden for samme vang finder ansættelser af brug/hvile forholdet, der tager hensyn til stigende afstand fra byen og særlige jordbundsmæssige forhold. Den naturlige konsekvens heraf vil da være, at brug/hvile ansættelserne var tænkt som en metode til at »nedskrive« hartkornsværdien automatisk i en vang med stigende afstand for dermed at give udtryk for en lavere produktionsværdi i de perifere dele af bymarken, på stejle bakker, i sandjordspartier eller i fugtige lavninger. Så vidt det kan skønnes får disse divergerende opfattelser ingen alvorlige konsekvenser for afhandlingens videre forløb, idet hvileperiodens længde og jordboniteten, som det er angivet i markbøgerne, indgår i beregningen af agerjordens hartkornsansættelser og kommer til udtryk i modelbøgernes klassifikation af fire sorts jorder.

I kapitel 3 beskæftiger Finn Stendal Pedersen sig bl.a. lidt med dette punkt i en undersøgelse af troværdigheden af 1682 opmålingen og ansættelsen til bonitetsklasser gennem et pilot-studium af 25 udvalgte landsbyer

repræsenterende grupper af forskellige landskabstyper og jordbundsforhold, som de er beskrevet i sogneindledningerne i *Trap: Danmark* (5 udg.). Anmelderen kan fuldt ud tilslutte sig forfatteres bedømmelse af den betydelige omhu, hvormed bonitetsklassificeringen i sin tid er sket, og som i øvrigt blev foretaget på basis af et meget tæt net af jordprofilbeskrivelser. Det kan da også konstateres, at disse beskrivelser stemmer godt overens med 1844-matriklens bonitetstal. Kvaliteten af bonitetsarbejdet har da heller ikke efter forfatteres undersøgelser mødt mange klager fra bøndernes side.

I kapitel 4 diskuteres hartkornsberegningerne fra 1681-84 i et forsøg på at vise, hvorvidt hartkornsansættelserne på basis af agerjordens 4 bonitetsklasser såvel som af høavl og græsningsarealer i modelbøgerne kan godkendes som brugbare indikatorer i en statistisk og økonomisk analyse. Til dette formål indføres et selvkonstrueret begreb, produktionsværdi, der skal fungere som et fælles værdimål for jordens afkastningsevne eller dens potentielle styrke, af biologerne kaldet bæreevne. Forfatteren redegør grundigt for den anvendte reduktionsmetode, der har til formål at omregne værdien af de forskellige arealklasser til samme enhed. Denne løsningsmodel viser i det videre forløb af arbejdet sin store anvendelighed, idet den giver forskeren mulighed for at skære igennem og skabe et sammenligningsgrundlag mellem de forskellige regionale udnyttelsesmønstre og deres sammensætning af vegetabilisk og animalsk hartkorn.

Begrebet produktionsværdi er nu det metodiske udgangspunkt for den videre behandling af fynsk landbrug og anvendes bl.a. med held i en række korrelationsanalyser. Læseren vil nok her lede forgæves efter en beskrivelse af omregningsværdien for jordklasser, ligesom en henvisning til beregningsmetoden mangler. Produktionsværdien sættes i det følgende op mod en række andre kilder dels for Fyn som helhed og dels for de enkelte herreder, hvorefter forfatteren kommer frem til, at hartkornsansættelsen 1684 må regnes for den mest anvendelige i det videre arbejde med produktionsværdierne. De høje korrelationsværdier er også ud fra statistisk-geografiske synspunkter fuldt tilfredsstillende som grundlag for undersøgelserne af landbrugsforholdene på Fyn på matriklens tid.

Kapitel 5 behandler forløbet af hartkornsberegningerne frem til det endelige skattehartkorn 1688, der blev rådende frem til 1844-matriklen. Men forfatteren finder ikke dette egnet som et muligt statistisk mål for produktionsværdien. Diskussionen går her videre om, hvilke omregninger af produktionsværdien der eventuelt kunne komme på tale såsom en beregning med eller uden hvilefradrag eller en forhøjelse af arealet af 1 tønne land fra 12000 kvadratalen til 14000 kvadratalen. Forfatteren kommer dog til det

resultat, at den rene produktionsværdi uden hvilefradrag bør foretrakkes ud fra resultaterne af korrelationsanalyserne. Der er ingen tvivl om, at forskningen gennem forfatterens arbejde har beriget os med en metode af meget høj kvalitet og anvendelighed, en metode der muliggør en sammenligning mellem de forskellige ressourcetyper og deres sammensætning.

Kortene. Det er rimeligt på dette sted at indskyde nogle kommentarer til den anvendte brug af kartografisk materiale. En geograf kan kun glæde sig over den hyppige brug af kortet hos en historiker. I en opgave som den foreliggende er kortene naturligvis også uundværlige som dokumentationsmateriale og som identifikationsmiddel. Der er i udstrakt grad brugt såvel sognekort som herredskort og amtskort, og et ejerlagskort finder ligeledes anvendelse for at dokumentere de lokale, store forskelligheder. Grundkortet er Geodætisk Instituts kort i 1:100.000 fra 1920, nedfotograferet til ca. 1:700.000, der viser sig at være en rimelig målestok til de fleste formål, og kun for kortene over Vissenbjergegnen har det været nødvendigt med en større målestok.

Det har været forsvarligt at bruge 1920-kortet for sognekortenes vedkommende, når der her er taget behørigt hensyn til sognegrænserne omkring de fynske købstæder. Ligeledes er det forsvarligt at benytte kystomridset for samme år i betragtning af de forbehold, der tages i forbindelse med beregningen af dyrkningsgraden, idet det her er A. F. Bergsøes udregninger på basis af forarbejderne til matriklen 1844, der er brugt. Ganske vist er der indtil ca. 1818, som Bergsøes tal kan dateres til, sket adskillige inddæmninger i sognene langs den fynske nordkyst, men eftersom hans udregninger kun omfatter matrikulære og boniterede arealer, så er de inddæmmede ikke medregnet, hvad en kontrol med de ældste planimetriske opmålinger har vist. I øvrigt giver forfatteren en detaljeret oversigt over de grænseændringer, der har fundet sted mellem sognene frem til 1920. Anmelderen ville nok have fundet det rigtigt, om afhandlingen også havde været ledsaget af et »samtidigt« kort, til hvis konstruktion Videnskabernes Selskabs kort fra 1780 havde været anvendeligt. Læserne kan i stedet for henvises til kortene i Karl-Erik Frandsens Atlas over Danmarks administrative Inddeling.

Figurmaterialet. De mange fordelingsdiagrammer, der har dannet grundlag for kortudarbejdelsen, er lavet på basis af en inddeling af materialet i kvartiler med anført medianværdi og kvartilgrænser. I det her anvendte system af histogrammer er værdierne enten sogneværdier eller ejerlagsværdier, grupperet i 4 lige store klasser, for sognekortenes vedkommende med 45 værdier i hvert kvartil. Fordelen ved dette system er, at der kun bliver brug for 4 signaturer eller symboler, og overskueligheden vinder herved.

Men såfremt der som i ejerlagskortene bliver brug for et meget større antal signaturer, går det også ud over læseligheden. Når der i visse kort er brugt cifferkoder, så må opmærksomheden henledes på, at det er nødvendigt at have Henrik Pedersens De danske Landbrug for hånden. Man må ligeledes være opmærksom på, at en inddeling af materialet i kvartiler kun er forsvarligt, når der er tale om en jævn fordeling uden alt for stor spredning, og når hovedmassen af værdier samles omkring midten. I tilfælde af en skæv fordeling er metoden ikke at anbefale. En anden hyppigt anvendt metode er frekvensfordelings-diagrammet eller den kumulative kurve, der her bl.a. udtrykkes ved en trappekurve, men som er lidt sværere at tolke, hvis man er uvant med den.

Det omtalte begreb produktionsværdi er nu det metodiske udgangspunkt for de følgende kapitler, og de fremkomne resultater, der er nedfældet i et stort antal tabeller og diagrammer, må i det store og hele siges at være forsvarlig dokumenteret, trods brugen af nogen forenkling. Man skal dog være opmærksom på, at de dragne slutninger alene hviler på matriklernes udsagn, hvorved visse sider af landbrugets økonomi som f.eks. den animalske side alene belyses ud fra værdien af hø og græsning, og andre kilder, der eventuelt kunne bekræfte disse udsagn og endda måske styrke dem, helt er ladet ude af betragtning. Det gælder f.eks. de forkætrede Kop- og Kvægtællingslister, der er blevet stærkt kritiseret for at vise for lave værdier i det mindste for fæstegårdene, mens de forekommer mere rimelige for præstegårdene og for hovedgårdene. For disse sidste giver de ganske god besked om øksnebestande og hollænderier som en demonstration af især vådområdernes store økonomiske betydning.

Kapitel 7 behandler Brugsstruktur og Produktionsværdifordeling, og i det øjemed giver forfatteren en oversigt over det dyrkede areal i procent af det totale areal, dette sidste hentet fra A.F. Bergsøes arealberegninger. Efter dette var i gennemsnit 45% af Fyn opdyrket, et pænt resultat af den fynske bondes anstrengelser, idet dette tal ses ikke at afvige meget fra resultatet af de første landbrugstællinger i 1861 og 1896. Det er da også utvivlsomt, at Fyns geologiske udvikling har været en bestemmende faktor i den regionale fordeling. Lave procenter findes således i de Fynske Alper, der ligesom Vissenbjergegnen har været udsat for en stærk udvaskning af jordbunden. Tilsvarende lave tal optræder i hedesletteområdet sydøst for Odense fjord og i Krogsbølle og Klinte, hvor vådbundsområderne dominerede. Høje procenter findes derimod på Sletten og op langs Odense å foruden langs Lillebæltskysten, hvor unge gletscherfremstød har leveret de lersedimenter, der danner basis for landbruget i det meste af Vends og Baag herreder samt på Horneland.

Når Stendal sætter de lave opdyrkningsprocenter i forbindelse med, at man har ladet de dårlige jorder ligge uopdyrket hen, og her tænker han sikkert på overdrev, lyngbakker og stenmarker, som man f.eks. finder dem i en række sogne i Baag herred, så er det næppe korrekt generelt. Når man i sin tid anlagde landsbyens marker, inddrog man så at sige alle arealer, der lå inden for nærafstand af byen uanset deres naturlige bonitet, d. v. s. indtil en afstand af 1 kilometer eller lidt mere, og hvad der lå længere borte, benyttedes som udmark, selv om disse ved senere udvidelser har vist sig fortrinlige. Afstandsfaktoren har beviseligt været en afgørende faktor for intensiteten af jordbehandlingen, ligesom man ikke gerne ofrede megen flid og gødning på de fjernere marker, fordi udbyttet her ikke kunne stå mål med arbejdsindsatsen. Af samme grund kom disse under bonitetsklasserne 3 og 4 og betegnedes nu og da som liggende »langt fra byen«.

Stendal har kaldt overskriften til afsnit 7.2 for Arealudnyttelsen 1682 og ikke kun Det dyrkede Areal, og man skal formentlig deri tolke afsnittet og kortet 7.1 som ikke blot visende agerlandets udbredelse, men også udbredelsen af de animalske ressourcer ved at se på de reciprokke værdier, idet sognearealerne naturligvis har været udnyttet fuldtud. Når man f.eks. i Sunds og Gudme herreder konstaterer en opdyrkningsgrad på 30 til 40%, må man selv lægge til, at det resterende areal (60-70%) har været dækket af andre arealklasser som skov, eng, mose, kær og overdrev, alle værdifulde ressourcer for den animalske side af datidens landbrugsøkonomi. Men desværre figurerer disse arealtal ikke før med 1844-matriklen, ligesom der gives et visuelt udtryk herfor gennem udskiftningskortene. I denne del af Fyn er man inde i et område, hvor man har haft en skovprocent på 10 til 15, og hvor vådområderne har udgjort op til halvdelen af sognearealerne. Disse animalske ressourcer behandles dog udførligt senere i afhandlingen i form af høhøst, høveders græsning og antallet af oldensvin. Som der gøres opmærksom på, havde hovedgårdene i omfattende grad sat sig på det animalske hartkorn i erkendelse af, at det var en god investering at eje sådanne herlighedsværdier. Men det var ikke generelt, idet det af modelbøgerne fremgår, at f.eks. Hesselagergård kun havde et par procent animalsk hartkorn, ligesom Broholm slet ingen græsning havde. Omvendt havde landsbyerne i Gudbjerg 13-15% animalsk hartkorn, omend hovedgården Mullerup i samme sogn viser 38% animalsk hartkorn.

I kapitel 7, afsnit 3, har Stendal benyttet en fremgangsrig metode til vægtning af de forskellige sorter af den dyrkede jord, sådan som de fremstår af modelbøgerne. Metoden gør det muligt at foretage en sammenlignende analyse af landbrugets driftsøkonomi på en langt mere perspektivrig måde, end det tidligere er gjort, fordi det animalske hartkorn her indgår som et

naturligt led af produktionsværdien. Man skal blot være klar over, at det animalske hartkorn fra kommissionernes side har været lavt takseret, som også forfatteren gør opmærksom på.

Det omfangsrige materiale er derefter fordelt på 11 bedriftsstørrelsesklasser, der på en fortrinlig måde illustrerer, hvordan de større bøndergårde og især storgårdene har haft de bedste driftsbetingelser set ud fra en almindelig betragtning. Derudover giver afsnittet god besked om den relative betydning af de 4 bonitetsklasser og den årlige jord samt det animalske hartkorn (fig. 7.3). I den fortsatte behandling af dette materiale skiftes der i de følgende diagrammer over til en inddeling i 13 klasser, som det synes i den hensigt at markere tydeligere forskellen på almindelige bøndergårde og hovedgårde. Der tales her for, at denne grænse sættes ved 16 tdr.htk., hvor det animalske hartkorn får en stor tilvækst og nu tælles 15% i gennemsnit. I den anden ende af størrelsesklassen vil Stendal være tilbøjelig til at henregne brug op til 2 tdr. htk. til husmandsbrugene ud fra en driftsøkonomisk betragtning.

I afsnit 7.4 går han et skridt videre i sine bestræbelser efter at få et mere ensartet og sammenligneligt værdimål, idet han ser på, hvor stor en andel den årlige jord plus 1. sort udgør af den samlede agerjord. Resultatet af denne beregning fremgår af kort 7.7, der giver et godt indtryk af de store bonitetsforskelle i de fynske sogne, og ikke mindst her gør kvartilmetoden stor nytte for oversigtens skyld, idet den bl.a. understreger, hvordan boniteten og opdyrkningsgraden falder sammen på mange punkter.

I det følgende tages hørearealerne op til behandling, dels som hø i vange og dels som hø i enge, to kort der viser stor overensstemmelse og samtidig understreger, at hovedvægten på dette punkt ligger helt andre steder, nemlig i sogne med en lav opdyrkningsprocent, hvor også de største værdier af det totale animalske hartkorn optræder.

Kapitel 8, der hedder Driftspotentialer og Jordbeskatning, er et forsøg på ad ren statistisk vej at danne sig et indtryk af driftspotentialerne i fynsk landbrug, med andre ord af de lokale ressourcers kvantitative og kvalitative fordeling. Kvantitetsfaktoren vægtes ud fra jordværdien som beregnet på basis af andelen af årlig jord plus 1. sorts jord. Øverste kvartil, bestående af 45 sogne, betegnes som bonitetsgruppe 1, mens gruppe 2, der omfatter anden og tredje kvartil (90 sogne), kaldes bonitetsgruppe 2, og gruppe 3 udgør laveste kvartil. Heroverfor sættes så kvalitetsmålet, der udtrykkes som den relative andel af det animalske hartkorn (\div oldensvin). På grundlag af en middelværdi deles materialet i to grupper, over henholdsvis under middel. Tilsammen fremstår der heraf 6 produktionsøkonomiske kategorier, der rangeres i rækkefølgen: 1. sorts jord/over middel animalsk (1), 2.

sorts jord/over middel animalsk(2), 1. sorts jord/under middel animalsk (3), 2. sorts jord/under middel animalsk (4), 3 sorts jord/over middel animalsk (5) og 3. sorts jord/under middel animalsk (6). Denne rangering er ikke umiddelbart indlysende og begrundes heller ikke, men kan dog efter en nærlæsning af kategoriernes fordeling inden for størrelsesklasser accepteres som en vurdering af den økonomiske værdi med kategori 1 øverst og kategori 6 nederst. Som støtte for denne postulerede rækkefølge inddrager forfatteren nogle økonomiske betragtninger gående ud på, at slutningen af 1600-tallet betød en stærk nedgang i den store øksneeksport fra århundredets begyndelse. Det antages derfor rimeligt at prioritere den vegetabiliske produktion over for den animalske, i hvert fald inden for det almindelige bondegårdsbrug selv om det så ud til, at de ganske mange øksnegårde som Rygård, Glorup, Nakkebølle og Brahesborg såvel som hollænderierne på Ravnholt, Glorup og Hverringe endnu satsede på det animalske hartkorn til hjemmemarkedet(?). De 6 produktionsøkonomiske kategorier er endelig indtegnet på et sognekort, hvorpå en vis regionalisering kan erkendes ved f.eks. et sammenfald mellem kategori 5 og området med den laveste opdykningsgrad samt et sammenfald mellem kategori 6 og højeste bonitetsklasse.

Ikke mindst den sidst refererede deling i produktionsøkonomiske kategorier må sammen med størrelsesklasse-analysen betragtes som hørende til afhandlingens mest inspirerede og konsekvente metoder til at belyse varianterne inden for fynsk landbrug på matriklens tid, og man må tilkende indførelsen af begrebet produktionsværdi overordentlig stor betydning for det store fremskridt inden for den landbrugshistoriske forskning, der er nået hermed. Der er al grund til at tro, at metoderne vil blive taget op ved fremtidige regionale undersøgelser, der bygger på Christian V's matrikel.

P.S. For fuldstændighedens skyld bør det nævnes, at anmeldelsen har udeladt et par afsnit af kapitel 8, der berører dels beskatningsgraden for de enkelte ejerlag 1688-1844 og dels analyserer ødegodset på Fyn i 1682. Endelig ligger kapitel 9, der behandler ejendomsstrukturen på Fyn i 1682, uden for anmelderens rolle. Tilsidst kan det varmt anbefales at læse det fortrinlige og omfattende slutkapitel (Kap. 10), der indeholder en sammenfatning af nogle hovedtræk og resultater fra undersøgelsen.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved universitetslektor, *cand.mag.* Gerda Bonderup, *professor, dr.theol.* Troels Dahlerup, *cand.mag.* Tove Elklit, *arkivar, cand.mag.* Jørgen Fink, *arkivar, mag.art.* Henrik Fode, *arkivar, cand.mag.* Ib Gejl, *universitetslektor, cand. mag.* P. C. Willemoes Jørgensen, *cand.mag.* Kurt Klausen, *professor, dr.phil.* Tage Kaarsted, *cand.phil.* Erik Lund, *stud.mag.* Rikke Malmros, *universitetslektor, cand.mag.* Jens Chr. Manniche, *Professor, dr.jur.* Poul Meyer, *mag.art.* Wivan Munk-Jørgensen, *universitetslektor, cand.mag.* Johan Peter Noack, *dr.phil.* Jens E. Olesen, *afdelingsleder, cand.mag.* Helge Paludan, *universitetslektor, cand.mag.* Thomas Petersen, *dr.phil.* Roar Skovmand, *mag.art.* Marie Louise Stig Sørensen, *universitetslektor, cand.phil.* Peter Sørensen, *arkivar, cand.mag.* Henrik Vedel-Smith, *dr.phil.* Mikael Venge og *arkivar, cand.mag.* Paul G. Ørberg.

Jørgen Jensen: *Nordens Guld. En bog om oldtidens rav, mennesker og myter.* (Gyldendal, 1982). 187 s.

Jørgen Jensens bog om det danske rav er den første samlede fremlæggelse af dette sagnomspundne materiale fra vor forhistorie. Ravet blev først introduceret i dansk arkæologisk debat omkring midten af forrige århundrede, da dets betydning som bytemiddel blev fremhævet. Fra denne spæde begyndelse har arkæologerne igennem årtier spundet historien om det gyldne rav, om ravvejen til Syden, og i det hele forklaret vores kontakter til udlandet og erhvervelsen af fremmede genstande gennem henvisning til ravhandlen. Disse forestillinger blev ikke sat ind i en kritisk analytisk ramme, før Jensen i 1965 gennemgik ravperlerne fra den danske bronzealder. I den forbindelse diskuterede han forskellige af de myter, der i årenes løb var blevet indflettet i vores forestillinger om forhistorien; og nu kommer så endelig en samlet fremstilling af det forhistoriske rav eller måske rettere af ravets rolle inden for vort samfunds historie.

Bogen er opbygget som en fortælling af ravets historie. I det første kapitel beskrives den almene interesse, ravet har haft gennem tiderne og dets mere nutidige industrielle brug, samt den fysiske dannelsesproces. I beskrivelsen af ravet fremhæves forskellige egenskaber, som Jensen mener altid må have virket fascinerende. På denne baggrund siger han: »Sig ikke, at vi ikke undertiden kan sætte os i oldtidsmenneskets sted« (s. 12), og dette bliver nøgleordet i hans fremstilling.

Ravets rolle igennem forhistorien belyses ved en diskussion af det materiale, der findes fra de forskellige perioder samt af ravets rolle som bytteobjekt i forhold til andre områder. Derudover redegør Jensen for, hvorledes ravet blev brugt og opfattet (myter og oprindelse etc.) i disse områder.

Beskrivelsen starter med den første permanente befolkning i Danmark ved istidens slutning, idet det nemlig drejer sig om ravets historie inden for de kulturelle rammer af skiftende samfundsformationer. Bogen slutter ved overgangen til den tidlige middelalder, en grænse, der normalt anvendes ved afgræns-

ning af forhistorie og historie; men som inden for Jensens forklarings ramme især er væsentlig ved at markere begyndelsen til et nyt økonomisk system, nemlig vort eget. Dette karakteriseres af Jensen som: »en verdensorden, hvor besiddelsen af penge og anden rigdom, kort sagt af kapital, kom til at spille en større rolle end slægtsbånd og venskabsalliancer. En verdensorden, som efterhånden ophævede ravets betydning som værdimåler og i stedet skabte et handelssystem, der fremfor alt hvilede på ønsket om profit«. (s. 8).

Bronzealderen adskiller sig ved at blive diskuteret mere detaljeret end de øvrige perioder (s. 61-98). Dette skyldes, at denne periode på afgørende vis er præget af indflydelsen fra de central-europæiske og mediterrane områder, samt at kontakterne imellem disse områder traditionelt er blevet forklaret gennem henvisning til ravhandlen. Jensen redegør derfor for problemet omkring det ulige forhold mellem rigdommen på rav i de central- og sydeuropæiske områder og den samtidige fattigdom på rav i det baltiske område. Nye metoder (infrarød spektrometri, s. 91ff) har godtgjort, at ravet i det sydlige Europa vitterligt kom fra det baltiske område, og Jensen foreslår som en del af forklaringen på ravfattigdommen, at der lokalt i Norden kunne være udviklet tabu mod brug af rav (s. 78). En interessant slutning, som givetvis kunne overvejes yderligere.

Bogen har et behageligt format, og den er befriet for tavler og statistik og dermed for overfladiske videnskabelige prætentioner. Disse ville ikke nødvendigvis give mere konkret viden og tværtimod hæmme læseligheden. Denne afstandtagen fra et 'videnskabeligt image' er imidlertid, bevidst eller ubevidst, drevet så vidt, at der heller ikke er gennemløbende referencer mellem tekst og figurer, hvorved man risikerer

at de to fremgår som parallelle forløb, der ikke sammenknyttes.

I fremlæggelsen træder især 3 kvaliteter i forgrunden, og alle er de karakteristika, der gør Jensen til den ideelle fortæller af netop denne historie. Jensen er først og fremmest ubetvivleligt eksperthen inden for dansk oldtidsrav. Dette kommer til udtryk i udvælgelsen og beskrivelsen af materialet samt i kapitler og afsnit af mere teknisk indhold, såsom i beskrivelsen af ravsyremetoden (s. 69) eller af infrarød spektrometri (s. 91ff). I disse afsnit kommer en viden til udtryk, som går ud over hvad de fleste arkæologer sidder inde med, og bogen er dermed på dette plan belærende for såvel læg- som fagfolk.

En anden afgørende kvalitet er at finde i den ensartede opfattelse af forhistorien, som Jensen giver udtryk for. Denne opfattelse er allerede tidligere afspejlet i det første bind af Dansk Social Historie, og den bruges her som baggrund for fremstillingen af ravet i forhistorien. Den udvikling, der strækker sig over tusinde år, og hvor komplicerede mekanismer gør sig gældende på forskellige niveauer, fremstilles her som et sammenhængende forløb, der kan fortolkes ud fra samme samfundsmodel. Ved at overlade en enkelt arkæolog fremstillingen af hele oldtiden frem for at inddrage forskellige eksperter, opnår man, at en fortløbende historie skabes, hvori de forskellige perioder 'naturligt' knyttes sammen, og hvor ravet kan få tillagt hovedrollen. Det samme kunne næppe være opnået, hvis en gruppe af forfattere havde skullet dække det samme tidsforløb. Ravet spiller ganske enkelt ikke tilstrækkelig vigtig og ensartet rolle gennem de forskellige perioder, til at dets historie kan fortælles sammenhængende, med mindre man på forhånd vælger en fælles ramme om at fortolke hele forhistorien indenfor. Jensen har valgt at se ravet som en

del af den gaveudveksling, som ifølge hans samfundsmodel er et grundlæggende træk ved såkaldt primitive samfund, og som han formoder også gjorde sig gældende i forhistorien.

Samtidig med at den samlede fremlæggelse kan fremhæves som en kvalitet, kan netop dette aspekt også kritiseres. Den specielle kultur- og udviklingsopfattelse, som Jensen er inspireret af (ny-evolutionisme/new archaeology) kan i høj grad diskuteres, som også anmeldelser af Dansk Social Historie viser (Høiriis, 1981). Der er dog utvivlsomme fordele ved en sådan fremstilling, og den teoretiske kulturopfattelse, der kommer til udtryk, er på trods af dens tydelige begrænsninger samtidig blandt de mest avancerede inden for arkæologi. Nuancerne, i beskrivelsen og især i forklaringen af det forhistoriske forløb, er imidlertid efter min mening gået tabt i denne prioritering. Til gengæld har Jensen skabt en fortælling, der ikke alene er medrivende og oplysende, men som også er forståelig og gennemskuelig for læsere uden arkæologiske forhåndskundskaber.

Dermed er vi nået frem til den tredje kvalitet. Det skal nemlig fremhæves, at Jensen har skrevet en bog, der både er læseværdig og læselig. Bogen stiler mod en læserkreds, der er bredere end den rav-interesserende arkæolog, og her kommer Jensens talent som skribent ind i billedet. Den litterære kvalitet af fremlæggelsen giver bogen et personligt præg, der adskiller den fra den mere gængse 'museumpublikation', og som placerer den i en speciel kategori mellem fortælling og belæring. Dette er specielt vellykket i de første kapitler, som visse steder er meget lyriske, mens derimod de senere kapitler bliver mere beskrivende. Denne variation hænger formentlig sammen med, at de situationer og sammenhænge, der forsøges beskrevet, bliver stadig mere komplice-

rede, hvorved balanceakten mellem det fabulerende og det oplysende bliver sværere. Alt i alt er forsøget dog lykkedes. Jeg blev på behageligste vis mindet om tidligere perioder i arkæologi, hvor netop det fabulerende og personligt fortolkende samt indleven havde sin plads inden for faget og dets formidling. I den almene fremhævelse af videnskabelighed inden for arkæologi i perioden fra sidst i 60'erne til midt i 70'erne blev denne form for indleven forkastet, og der er fortsat stor usikkerhed og forvirring med hensyn til, hvor og hvorvidt en sådan form for forståelse hører hjemme. Samtidig har den politisering, der senere følte sig nødvendig, fremmedgjort den personlige subjektive fortolkning, og man kan heri se en fare for etablering af en anden form for positivisme end den, der oprindeligt blev reageret imod. En reaktion, der bl.a. skyldes problemerne med at skelne mellem indleven og romatisering; et problem, der i høj grad er relevant for Jensens fremstilling af forhistorien.

Jensen fremhæver i sin beskrivelse af den klassiske oldtids opfattelse af ravet problemet omkring etnocentricitet. Han gør opmærksom på, at de klassiske historikere, ligesom os selv, var begrænset af deres samtid og omgivelser i deres forsøg på at forstå det, der var anderledes. (s. 148f).

Denne fremhævelse af problemerne omkring forståelse af såvel etnografiske som arkæologiske samfund er betydningsfuld som baggrund for at vurdere og forstå Jensens holdning til forhistorien. Jensens generelle opfattelse af det forhistoriske forløb er blevet analyseret andetsteds. Jeg vil derfor her begrænse mig til at kommentere den økonomiopfattelse, der ligger bag hans beskrivelse af ravets rolle gennem forhistorien; idet ravets historie hos Jensen er ensbetydende med gaveudvekslingens historie. Jensen adskiller sig på dette punkt ikke

grundlæggende fra de traditionelle opfattelser af ravets betydning. I modsætning til tidligere foreligger der imidlertid nu et grundigt materiale bearbejdet samt naturvidenskabelige analyser som baggrund for fortolkningen, og dette kombineres med en anden opfattelse af karakteren af udveksling i de forhistoriske samfund. Jensen opfatter grundlæggende forhistoriske samfund som væsensforskellige fra vort eget. Denne opfattelse bygger på den substantivistiske økonomiske teori, hvor forskellen mellem nutidige kapitalistiske samfund og ikke kapitalistiske såkaldt primitive samfund fremhæves, og i Jensens ord beskrives som: »Vi må jo stadig huske på, at det var et samfund, hvor penge i vor forstand ikke eksisterede, og hvor det, vi kalder økonomi, havde en helt anden form end i vort samfund«. (s. 114). Økonomi skal i disse samfund forstås som en del af samfundet, og formålet med handelsaktiviteter er socialt betinget fremfor profitorienteret. Grundtanken i Jensens fremlæggelse af oldtidsravet er dermed, at ravet er udtryk for en gaveudveksling, som afspejler de sociale forhold og relationer igennem skiftende perioder. Dette betyder, at ravet principielt tilskrives en funktion som bytteobjekt og som led i de sociale relationer, som er af samme karakter igennem hele forhistorien, men som blot udtrykkes inden for forskellige rammer.

Den substantivistiske opfattelse af økonomi er forholdsvis ny, specielt med hensyn til fortolkning af de forhistoriske samfund. Denne fortolkning af de økonomiske mekanismer har tydeligt givet et mere nuanceret billede af forhistorien, men det er imidlertid stadig mere tydeligt, at også denne beskrivelse er utilstrækkelig. På dette punkt må man kritisere Jensen for at fremstille karakteren af de økonomiske mekanismer som mere absolutte og velkendte end det i virkeligheden er tilfældet. Han holder ikke

den mulighed åben, at de økonomiske mekanismer eventuelt er endnu mere komplicerede, og at den substantivistiske distinktion mellem markedsmechanismer og social gaveudveksling igen drager en mere absolut skelnen, end der er basis for. I den forbindelse vil jeg fremhæve, at man kunne se den fortolkning af forhistorien, som her kommer til udtryk, som en form for etnocentricitet med modsat fortegn, idet alt i forhistorien ses som fremmedartet og anderledes (s. 34, 72, 139, 180ff). Hermed opstår der et eksotisk billede af et samfund, befriet fra 'civilisationens byrder'. Jeg mener, at dette viser sig i Jensens romantiserede billede af fortiden som et uspolet samfund uden vore økonomiske mekanismer og især uden vort profitbegær. Det er et billede af forhistorien, der kan blive for forenklet, og som dermed forhindrer en konstruktiv forståelse af samfundets udvikling.

Dette romantiske billede af ravet, fortiden, Norden, etc., der er skabt i bogen, synes at være dannet på to helt forskellige planer. Det ene består af en fabulerende medlevende beskrivelse, der gør forhistorien nærværende, mens det andet plan opstår gennem fremmedgørelse af fortiden. Medens det første plan virker involverende, tror jeg ikke, at det andet plan er konstruktivt, og samtidig mener jeg, at det højst sandsynligt er fejlagtigt eller i det mindste stærkt forsimplet. Bogen om ravet slutter, hvor nutidens økonomiske system opstod, et system som Jensen beskriver som: »... det river alle slægtsbånd og venskabsbånd over og erstatter dem med det ene – penge« (s. 182). Spørgsmålet er imidlertid, om vi i desillusion over vort eget samfund skaber en forhistorie, som aldrig har været, og som vi ikke kan bruge.

Alt i alt mener jeg, at Jensens bog er med til at åbne en nødvendig diskussion omkring karakteren af de økonomiske

mekanismer i de forhistoriske samfund; samtidig med at han på fremragende vis fremlægger et utroligt spændende og til tider kompliceret materiale.

Marie Louise Stig Sørensen

Saxo Grammaticus and the Life of Hamlet. A Translation, History, and Commentary by William F. Hansen. (University of Nebraska Press, London 1983). 21,20\$.

Dette er en ren litteraturhistorisk gennemgang af det eneste motiv i *Gesta Danorum*, der nogensinde er nået ud til en international kreds: historien om Hamlet, hans påtagede galskab og hans hævn. Det er morsomt at se, hvor mange detaljer fra Saxos fortælling, der ved nærmere eftersyn kan genfindes hos Shakespeare. Hans umiddelbare kilde var næppe *Gesta Danorum*, men en fransk forfatter, Belleforest og et ældre elisabethansk skuespil. William F. Hansen bringer en oversættelse af Saxos Hamlet-historie til glæde for amerikanske læsere; det ville have været nyttigt også at have Belleforests version til sammenligning.

Rikke Malmros

Saxo Grammaticus. A Medieval Author Between Norse and Latin Culture. Edited by Karsten Friis-Jensen. (Museum Tusulanum Press, Copenhagen 1981).

De senere år har set en fornyet interesse for *Gesta Danorum* som litterær præstation, som åndshistorisk udtryk, som det, der så uskønt kaldes »levning« i den kildekritiske teori. Den foreliggende bog er et resultat af et symposium, holdt i forbindelse med Københavns Universitets 500 års jubilæum 1979, der samlede en kreds af danske og internationale for-

skere. Her er instruktive og morsomme indlæg af Saxos engelske oversættere, Peter Fisher og Eric Christiansen. Hilda Ellis Davidson, Bjarni Guðnason og Joaquín Martínez-Pizarro belyser Saxos nordiske traditioner, mens Karsten Friis-Jensen beskæftiger sig med hans klassiske arv, specielt den fra Horats. Kurt Johannesson og Inge Skovgaard-Petersen placerer Saxo i den internationale latinsk-kristelige middelaldertradition; og Birgit Strand sammenligner Saxos kvindesyn med den næsten samtidige Snorres. Man nyder overalt godt af, at forskerne har større arbejder om Saxo på beddingen, og artiklerne introducerer og supplerer på udmærket vis de værker, der siden har set dagens lys.

Af mere speciel interesse for historikeren er Ivan Boserups bidrag om forholdet mellem Christiern Pedersøns og Jodocus Badius' Parisertryk og Saxos personlige kladde, som vi kender gennem Angers-fragmentet. De afviger så stærkt fra hinanden, at man har tænkt sig muligheden af, at Saxo aldrig selv er blevet færdig med sit værk, så at Parisertrykket og de øvrige kendte middelalderfragmenter skulle gå tilbage til en højmiddelalderlig redaktør, der skulle have tilrettelagt teksten på grundlag af Saxos mangelfulde kladde. Boserup viser, at forskellen først mellem Angers-fragmentets magre grundtekst og dens udsmykkende marginal-tilføjelser og siden til den trykte tekst viser den samme stilistiske bestræbelse og dermed, at samme skribent har været på færde. Samtidig nævner han, at Saxo har karakteristiske Valerius Maximus-citater, der afviger fra den trykte »Vulgata« (som Saxos bogtrykker Jodocus Badius havde publiceret), men er i overensstemmelse med det Valerius-håndskrift, Sorø Kloster havde fået af Absalon. Foruden at polemisere mod en middelalderlig redaktør argumenterer Boserup indirekte mod tanken om en gen-

nemgribende tekstredaktion i Jodocus Badius' trykkeri – hvis man her havde skåret Saxo til, ville man have harmoniseret ham med forlæggerens andre klassikerudgaver.

Rikke Malmros

H. N. Holmqvist-Larsen: *Møer, skjoldmøer og krigere. En studie i og omkring 7. bog af Saxo's Gesta Danorum*. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning. 93. Bind – Årgang 1983 Nr. 304. (Museum Tusulanums Forlag, København 1983). 115 s., 85,40 kr.

Dette værk giver en meget fin introduktion til Saxo som forfatter og som internationalt velorienteret deltager i »det tolvte århundredes renæssance«, en indføring, der rækker langt ud over bogens erklærede emne blandt Saxos kvinde-fremstillinger. Også kvindebeskrivelserne ses i lyset af den europæiske litterære og juridiske tradition, hvorved Saxos velkendte misogyni nuanceres på fortrinlig måde. De historier fra *Gesta Danorum*'s 7' bog, der behandles, koncentrerer sig om kvinder, der har et særligt forhold til kravet om den ugifte kvindes kyskhed. Saxo har normalt ikke høje tanker om kvindens mulighed for at beherske sine stærke, lave drifter; normalt ser han kvinden og kvindeligheden som indbegrebet af karaktersvagthed og last. I 7' bog fremstiller han imidlertid til kvinder, hos hvem kyskheden tager således overhånd, at de længe modsætter sig et hæderligt og socialt accepteret ægteskab: *Syrithé* overbetoner eventyrligt længe jomfruens ellers så ønskværdige, helt passive blufærdighed, mens *Alvilde* aktivt forsvarer sin modstand mod kønslivet ved at tiltage sig de mandlige dyder som tapper skjoldmø. Og så meget Saxo ellers har imod den kvindelige seksualitet, er det jo også

galt: kvinden skal i al sin moralske svagthed opfylde sin rolle som hustru og moder. (Saxo ville næppe have godkendt det pavelige responsum til biskoppen af Slesvig 23-07-1219 (DD I:5:152), der påbyder, at en kvinde, som nægter at indgå et aftalt ægteskab, skal gå i kloster). Enestående hos Saxo er så historien om *Hagbard* og *Signe*, der indleder et seksuelt forhold mod slægtens vilje. Signe får Saxos sympati; og det skyldes, viser Holmqvist-Larsen, at hendes forhold til Hagbard bliver betragtet som et hemmeligt ægteskab, sådan som det på den tid blev anerkendt af den internationale kirkeret.

Den, der vil studere Birgit Strands og Nanna Damsholts mere generelle værker om kønsopfattelsen hos Saxo og i det højmiddelalderlige Danmark, bør ikke snyde sig selv for at læse denne fine, indtrængende studie.

Rikke Malmros

Ælnothskronike. Oversat og kommenteret af Erling Albrechtsen. Efterskrift af Preben Meulengracht Sørensen. (Odense Universitetsforlag, 1984). 147 s., ill., 90 kr. + moms.

Dr. Erling Albrechtsen har i sit otium med en imponerende energi oversat middelalderlige latinske krøniker til dansk. Det foreliggende arbejde er vist nok hans 6. udgivelse inden for 8 år.

Efter at have givet det danske publikum adgang til de europæiske kronikørers omtale af normannernes bedrifter ude i verden er han nu kommet til den hjemlige historieskrivning. *Ælnothskronike* blev skrevet o. 1120 på et for Albrechtsen så centralt sted som Odense. Dens hovedtema er drabet på Knud den Hellige i 1086; her er således tale om en udgivelse op til 900-året for dette. Krøniken er udgivet på latin af M. Cl. Gertz i *Vitae Sanctorum Danorum* 1908-12.

Denne udgave ligger til grund for den foreliggende oversættelse, som iøvrigt er den tredje til dansk. Krøniken blev første gang oversat af J. S. Jacobsen i 1874 og anden gang, da Han Olrik 1893-94 indlemmede den i sin *Danske Helgeners Levned*. Olriks oversættelse har været flittig brugt; men det kan ikke nægtes, at dens nationalpatetiske sprogbrug efterhånden falder yngre læsere for brystet. Denne mangel er nu fuldt ud afhjulpet med Albrechtsens oversættelse. Det har været hans erklærede bestræbelse at følge den latinske tekst med samme troskab som sin forgænger, men at »dæmpe« en for gammeldags sprogtone. Dette er fuldt ud lykkedes. Samtidig med, at en prisværdig loyalitet mod originalens formuleringer er bevaret, taler oversættelsen fuldt ud 1980'ernes sprog.

Det samme gælder ikke i helt samme grad kommentarerne i dens noteapparat. Sædeles værdifuldt har de bevaret Olriks stedfæstelse af Ælnoths mange bibelcitater, og yderst fortjenstfuldt har Albrechtsen ved omtalen af de dramatiske begivenheder i Odense tilføjet noter om arkæologernes dagsaktuelle viden om byens topografi i 1000-tallet. Men Olriks noteapparat bar tillige præg af en før-kildekritisk holdning til teksten som en gengivelse af den skinbarlige virkelighed. Mange af hans noter forholder sig til teksten som en art reportage. Reminiscenser af denne holdning spores i nærværende udgave, f.eks. note 114, der spekulerer over Knuds flugtvej fra Aggersborg, eller note 145, der overvejer en bjælkes mærkelige måde at falde ned i Albani kirke på.

Sligt er naturligvis bagateller, men afspejler nok alligevel, hvor vanskeligt det er at holde fast i en betragtning af Ælnoth som historisk levning uanset, at hans værdi som beretter måske kan problematiseres ganske kraftigt. Ælnoth er altid blevet læst for Knud den Helliges

skyld, ikkeså meget for Ælnothsskyld; eller sagt på en anden måde: som kilde til 1080'ernes historie snarere end som kilde til historien o. 1120.

For den mere eller mindre forudsætningsløse læser har Ælnoth selv nemlig været ganske vanskelig at få greb om. Hertil får vi imidlertid nu et hjælpemiddel med denne bogs anden hovedbestanddel, et essay »Om Ælnoth og hans bog« af Preben Meulengracht Sørensen.

Meulengracht påpeger, at Ælnoths bog må forstås på sine egne forudsætninger som et middelalderligt litterært værk. Det lå ham fjernt som nutidige historikere først at indsamle materiale for på grundlag af dette at skildre historien og drage konklusioner om dens årsager. For de middelalderlige forfattere var forholdet snarest omvendt. Konklusionen var givet på forhånd, og opgaven bestod i at få kendsgerningerne til at forklare den. Den afgørende kendsgerning for Ælnoths arbejde var, at kong Knud var en hellig mand. Dette måtte derfor forklares ved hjælp af hans liv og død. »Kun læst på denne måde giver bogen mening«, siger Meulengracht. Man kunne tilføje: ellers giver den i hvert fald en gal mening, og det har mange fået ud af den.

Det står nu klart, at nøglen til forståelse er, at Ælnoths metode består i, at han i både hovedlinjer og detaljer sammenligner Danmarkshistorien med Bibelens eksemplariske historie, som kirken udlagde den. Det bestemmer hele værkets komposition. De mange bibelcitater er for et sådant historiesyn ikke staffage, men integrerede elementer i fremstillingen. På den anden side er Danmarks historie og Knud den Helliges plads i den også vigtige elementer.

Et vigtigt spørgsmål er naturligvis, hvorfor Ælnoth gav sig i kast med en opgave af denne karakter. Det var i hvert fald ikke noget sædvanligt forehavende. Formentlig var hans værk den første

skrevne fremstilling af Danmarks historie. I hvert fald kender vi ingen ældre. Meulengracht påpeger overordentlig overbevisende, at nøglen til en forståelse ligger i værket tilegnelse til kong Niels. Det er påfaldende, at den iøvrigt overordentlig kirkeligt tænkende Ælnoth overhovedet ikke i denne tilegnelse omtaler hverken bispem i Odense eller ærkebiskoppen i Lund; kun kongen omtales, og det i højstemte vendinger. Værket må være skrevet i kongens ærinde. Ælnoths anliggende er at skildre den danske kongemagt som kongedømme af Guds nåde. Dette synspunkt ville hæve kongen over kritik fra landets øvrige verdslige magter. Legenden om kongens slægtskab med en helgen har en vigtig funktion i denne sammenhæng.

Meulengracht finder, at Ælnoth løser en vanskelig opgave med stor elegance. Heri skal han ikke modsiges. Afdøde kong Knud var et usædvanlig besværligt objekt som helgen: dræbt af sit eget folk efter oprør mod et voldeligt regime, der ej heller synes at have været forbundet med noget synderlig fromt levned. (Om end Ælnoth fortæller, at »de kostelige retter ved det kongelige bord førte han blot til munden... mens han selv kun spiste tørt brød med salt på«). Hertil kom, som Meulengracht påviser, at Ælnoth så sig nødsaget til at nedtone modsætningsforholdene inden for kongeslægten og ikke tale for ilde om Harald Hen og Oluf Hunger, da trods alt også de havde været indehavere af den hellige kongemagt.

Endelig aner Meulengracht i prologen også en med møj undertrykt kritik mod kong Niels, som Ælnoth i virkeligheden på linje med eftertiden må have opfattet som svag. Det forekommer anmelderen at være at tildele Ælnoth et noget rigeligt mål af distance til sit stof. Er forholdet ikke det, at Niels' svaghed i alt væsentligt er et produkt af den dårlige presse, han fik hos Saxo? Men Saxo hav-

de jo til bunden opgave at legitimere Valdemarerne, hvis problematiske arv var, at de og deres forfædre havde styret den etablerede Nielslinje fra tronen.

I 1969 har Anne Kathrine Gade Kristensen sandsynliggjort, at Niels-efterkommernes version af tidens historie sidst i 1100-tallet blev forfægtet i en Knud Magnussens krønike, som bisp Valdemar af Slesvig lod skrive. Det forekommer i den sammenhæng en nærliggende tanke, at Ælnoths fremstilling helt enkelt er udtryk for den etablerede kongemagts selvforståelse omkring 1120, ja vel er et bestillingsarbejde. I så fald er vel det allermost interessante ved Ælnoths krønike, at den kan tages som udtryk for, at så selvhævdende var den nye kongemagt nu blevet, at den iværksatte en sådan ideologisk manifestation.

Ælnoth bliver ikke mindre af den betragtning. For ved at påtage sig opgaven kom han til at indlede en hel række af tilsvarende skrifter gennem det følgende århundrede, ja i grunden til at grundlægge dansk historieskrivning. Med Preben Meulengracht Sørensens essay som læsevejledning tør man betegne Ælnoths arbejde som god videnskab i den tids forstand. I Erling Albrechtsens oversættelse fortjener det at få mange læsere i vor tid.

Helge Paludan

Festskrift til Troels Dahlerup. Red. af Aage Andersen, Per Ingesman og Erik Ulsig (= Historiske Skrifter V). (Arusia, Århus, 1985). 427 s., ill., 195 kr.

Festskriftet til Århusprofessoren Troels Dahlerup er – som sig hør og bør – blevet en flot og festlig publikation. Her er bidrag af estimerede udenlandske fagfæller, professorerne i nyere historie ved Københavns og Odense universiteter, kolleger, elever og sågar ægtefælle.

Den traditionelle tabula gratulatoria, som uden at forklejnede de videnskabelige artikler nok er den del af et festskrift, der bliver studeret med størst opmærksomhed, bugner af noget nær den samlede, danske historikerverden. De få navne, der mangler, gemmer sig måske bag den hemmelighedsfulde »specielle ven«, som har søgt ly under fru Jørgensen i København?

Emnerne er også valgt med omhu. To historiografiske bidrag skildrer henholdsvis Dahlerups lærer ved Københavns universitet og hans forgænger i professoratet. Resten afspejler de felter, hvor Dahlerup har øvet sin forskningsindsats: middelalderens kirkeorganisation med en – århusiansk – afstikker til 1600-tallet, lavadelen i senmiddelalderen, denne gang med en fynsk afstikker, samt lokaladministration og landbohistorie i 15-1600-tallet. Den hårde kerne af proselytter, der har redigeret festskriftet, er meget forståeligt blevet grebet af ambitioner om at samle bidragene efter temaer og herved bowle alle andre, konkurrerende festskrifter ud. I det øjemed har man brutalt plantet en brokkeskive midt i værket, hvori man har hældt de trods alt ikke helt få artikler, der ikke passede ind i skemaet. Jeg havde foretrukket en ganske banal kronologisk rækkefølge, men følger i denne anmeldelse fromt proselytternes bud.

Michael H. Gelting åbner ballet ved i bedste Montmartrestil at tegne en hastig profil af en flygtig skikkelse, den flamske gejstlige Helias (døbenavn ukendt), der dukker op i Danmark 1135 og i 1142 blev biskop af Ribe. Helias' placering blandt de stridende partier i Flandern og linien til de samtidige tronstridigheder i Danmark bliver næppe nogensinde fuldt klarlagt. Geltings gæt på stormanden Peder Bodilsen som en afgørende brik i spillet virker dog plausibelt.

Tungt, svært stof har Ebbe Nyborg tumlet med. Den oplagte artikel om 11-

1200-tallets danske sognekirke, han kunne have skrevet, er det ikke blevet til. Der har været en række udenværker – den internationale kirkeret om patronsret og inkorporation – der skulle besejres først. Jeg må tilstå, at jeg finder belejringen træls at overvære. Selvfølgelig skal programmet byde på andet end Offenbach, men i almindelighed klæder et snævert sigte en festskriftsartikel bedst.

Svend Erik Green-Pedersen har ladet sig inspirere af vore dages Europaparlament til at se med friske øjne på de danske cistercienserklostre og deres årlige udsendelse af delegerede til generalkapitlet i Citeaux. Der tegner sig et fint mønster, hvori de franske moderklostres visitationsrejser til Danmark indgår. Med sin omfattende kirkehistoriske viden kan Green-Pedersen yde gode bidrag til den debat om den danske kirkekamp, som Weibull'erne og Skyum-Nielsen har ført. Peter King fortsætter, hvor Green-Pedersen slipper, og ser på cistercienserabbedernes faktiske fremmøde i 1350'erne, da abbed Thomas af Løgumkloster som en enlig dansk svale indfandt sig på en absolut fransk visit.

De naive stakler (jeg melder mig frivilligt), der har troet, at den middelalderlige katolske kirkeorganisation var en given, statisk størrelse, bliver grundigt belært af Per Ingesmans velformulerede analyse af det lundensiske officialembede. Her er både regionale forskelle og en vekslen mellem gejstlige og verdslige indehavere af officialembedet. Artiklen munder ud i en kontant forskningsindsats, en oversigt over de 29 officialer ved ærkesædet 1299-1536.

Ingesman er selvsagt stærkt påvirket af Troels Dahlerups egne studier. Det gælder næsten alle bidrag, at de tager udgangspunkt i festgenstandens egen forskning. Inspirationen er også iøjnefaldende for Martin Schwarz Lausten, der har valgt at bidrage med et indlæg i

diskussionen om rentespørgsmålet på reformationstiden, hvor han påviser pikante katolske levn i de førende reformatorers argumenter. Desværre distraheres man noget af Schwarz Laustens idelige forsikringer om Christian III's personlige fromhed, der som en tyk, brun sauce forhindrer en nøgtern bestemmelse af rettens ingredienser. Må jeg i al uskyld foreslå et øget udbud af kapital samt arabertallenes sejrsgang i 1540'erne, der kunne begrunde, at renten dalede fra den traditionelle tolvtedel (6 ¼%) til 6 og 5%, uden at det skulle være nødvendigt at ty til majestæten sjelekvaler.

De hører i stedet hjemme i den lutherske fyrsteideologi, som Schwarz Lausten kender bedre end nogen. Et sted røber han – ganske vist uden selv at ænse det – at Christian III's teologiske korrespondance førtes af Peder Palladius. Reformationskongen er med andre ord en scensanat, konventionel skikkelse. Historisk drejer det sig naturligvis blot om nuancer (og Schwarz Laustens hovedærinde er tydeligt, hvad han kalder den moralteologiske side af sagen), men eksistentielt bliver det dog et spørgsmål, om vi skal vælge den lune ammestue eller det kolde, videnskabelige studium. Jeg foretrækker – i dette tilfælde – at fryse.

Nøgtern indtil det kliniske virker til gengæld Ole Bays velskrevne redegørelse for Århus domkapitels virksomhed fra reformationen og indtil opløsningen ved enevældens indførelse. Ofte hører vi, at de kongelige historiografer (som vi ganske vist efter Harald Ilsøes artikel i festskriftet til Svend Ellehøj ikke længere må kalde dem) og cancelliebedsmændene fik tildelt et kannikedømme. Her ser vi systemet anskuet indefra.

Harry Christensens betragninger over kunst og kultur i 1400-tallets Danmark er formuleret som en serie hals-

brækkende pirouetter. I farten strejfs snesevis af spændende problemstillinger, nærmest et katalog, forhåbentlig over kommende afhandlinger fra Christensens hånd.

Poul Enemarks bidrag tager tråden op fra hans bog om Kalmarunionens krise 1448-51. Dengang tillod jeg mig at ytre en lille tvivl om, hvorvidt de jyske Gyldenstjerner virkelig kunne betragtes som en fasttømret slægtsklan. Det skulle jeg vist aldrig have gjort. Artiklen fastslår ved hjælp af 91 sprænglærde noter, at Gyldenstjerneerne på det nærmeste var 1400-tallets centrumsdemokrater, hvis rigsrådspladser svarer til Erhardtisternes mandater. Jeg bider i græsset, men pønser på modangreb. Det skal naturligvis gå over øerne, som er genstand for jydernes foragt og dermed Enemarks svage punkt. Han nævner letsindigt en gård i Lundby, som væbneren Jens Mortensen pantsatte i 1432. Jeg er ikke klar over, om der sigtes til Lundby ved Skælskør eller til Gøngehøvdingens Lundbygård, men det ligger under ingen omstændigheder i Sorø amt, som Enemark påstår, men i Storstrøms eller Vestsjællands amt. Danmarkshistorien bevæger sig skam endnu.

Enemarks egentlige ærinde er at demonstrere middelalderhistorikerens arbejde med de adelige slægters genealogi. Samme felt betræder Knud Prange kyndigt med familierne Prib, Steen og Lunov som forsøgskaniner og Elisabeth Hertzum Becker-Christensen med en detaljeret redegørelse for Roskildebispens forleningspraksis, der viser, at favorisering af bispeślægninge først i de sidste årtier inden reformationen for alvor truede lavalens muligheder for en lensmandskarriere. Tilsvarende analyserer Annalise Dam Kofoed en verdslig stormand, Mourids Nielsen (Gyldenstjernes), klientel af lokal laval og Henrik Fangel det omfattende person-

galleri omkring det sønderjyske gods Vesterbæk. Adelsstudierne sluttet af Erling Ladewig Petersen, der skildrer en fynsk social deroute fra 1600-tallet, familien Markdanner på Rønningesøgård.

Om flere af disse artikler gælder dog, at de efterlader en betydelig mæthed over for senmiddelalderens danske lavadel. Læseren føler efterhånden, at han har trykket 60% af medlemmerne i hånden. En gammel tommelfingerregel siger, at det åndelige indhold af en historisk afhandling er omvendt proportionalt med antallet af navne. Det er naturligvis en historiefilosof, der har formuleret denne bekvemme regel, men vi andre burde vist også bære den i minde.

Ole Fenger gør i hvert fald, hvad han kan for at leve op til den. Hans diskussion af middelaldersamfundets sanktionsmuligheder over for retsbrud er netop en sådan filosofisk oase, ribbet for navne. Erik Ulsig har analyseret rådgiverkredsen omkring Valdemar Atterdag og forsøger i et bilag at placere en række fremtrædende adelige geografisk. Et personregister har man meget forståeligt ikke ofret på værket, men hvis nogen skulle være på jagt efter ridderen Odinkarl Bondesen, kan han altså findes i Ulsigs artikel.

Thelma Jexlev diskuterer med mønstergyldig klarhed stændermødet i Kalundborg 1468 og reducerer de lavere klassers medvirken i forhold til Erslev og Aksel E. Christensen. På et enkelt punkt kunne jeg dog have lyst til at drille den lærde arkivar. Hun taler om Eggert Frilles velbevarede arkiv, ligesom Analise Dam Kofoed talte om Mourids Nielsen (Gyldenstjernes) særdeles righoldige arkiv. Hvis ret skal være ret, er der ikke i begge tilfælde tale om Anders Billes arkiv? Hans mor var Eggert Frilles datter, hans kone var ældste datter af Mourids Niensens eneste barn (som for resten dukker op i Jens Villiam Jensens

artikel!), og at deres papirer er blevet bevaret skyldes givet, at de er havnet i Anders Billes store arkiv, et af de mest omfattende fra det 16. århundrede. Billederne uddøde forholdsvis hurtigt, og det har formodentlig medvirket til, at deres papirer har overlevet i relativ ubemærket indtil vore dage. På Rigsarkivet har den forståelige begejstring for proveniensprincippet, som har givet sig et håndfast udslag i oprettelsen af en lang række »privatarkiver«, undertiden sløret den virkelige proveniens. I dette tilfælde er proveniens (hvis jeg har ret) utvivlsomt en pointe, der illustrerer Anders Billes særlige forhold til sin svigermøder, Anne Mouridsdatter, hvis goder han allerede inden ægteskabet med hendes datter bestyrede. Uheldigvis for Anders Bille dukkede der siden en ny bejler op, som ikke blot ægtede, men også besvangrede hans rige svigermøder.

Værkets mindste artikel (7 sider, heraf næsten halvdelen noter) er skrevet af Aage Andersen og drøfter rigsrådernes deltagelse i rigsrådsmøderne under Christian III. Bidraget er slet ikke ueffent, men mærkelig upræcist anlagt. Som undersøgelsesobjekt er valgt Erik Bølle, der måtte fratæde sin forlening, Turebyholm, i 1556 og senere (året meddeles ikke) udtrådte af rådet. En overskrift oplyser, at han døde i 1562, hvorfor alderdomssvækkelse skulle synes en nærliggende mulighed. Det må i hvert fald antages at have spillet ind ved det andet eksempel, der anføres, den 90-årige Joachim Lykke, skønt han levede adskillige år endnu. Som patriot må jeg i øvrigt protestere, når Aage Andersen refererer til »forliget« 1536 mellem Christian III og hertug Albrecht og grev Christoffer. Grevefejden sluttede retfærdigvis med de to fyrsters ydmyge underkastelse.

Sammenlignet med de mange detaljemættede og kvantitativt orienterede

middelalderstudier virker de to følgende bidrag om nyere tid nærmest brillant velskrevne. Lars Henningsen viser, at den succesfulde Eckernfördestorkøbmand, F. W. Otte, blev en vigtig brik i udenrigsminister J. H. E. Bernstorffs industrialiseringsbestræbelser og samtidig hans fortrolige i det gottorpske spørgsmål. Værkets festlige højdepunkt, et eksotisk indslag om en opiumsdebat i 1830'ernes Canton, tegner P. C. Willemoes Jørgensen sig for – den dystre baggrund ufortalt.

Anemette S. Christensen har fremdraget en fortegnelse over indbo fra 1530'ernes Odense, som hun overbevisende knytter til storkøbmanden og studehandleren Mikkell Clausen. Hun citerer et brev til Frederik I, hvor Mikkell Clausen underskriver sig »mig fattige, fremmede, gamle mand«, og anvender uden nærmere forklaring citatet som titel. Selv om det lyder mærkeligt, står der faktisk fremmed (jeg har brevet i fotokopi). Fremmed i ordets moderne betydning kan Mikkell Clausen dog ikke være, da han i mere end en menneskealder havde drevet købmandsvirksomhed i Odense. Menes der fremmed over for kongen eller udenforstående i den konkrete sag?

Rosenkrantz'erne og Billerne har for længst fået deres monumentale slægtshistorier. Dahlerup-festskriftet er tæt på at være monumentet over de jyske Gyldenstjerner fra Ågård, som blev behandlet både af Enemark og Annalise Dam Kofoed. Hertil føjer sig Jens Villiam Jensens allerede strejfede, mønstergyldige undersøgelse af adelige skifter i det 16. århundrede, der smukt afrunder Ågårds godshistorie. Med skifterne efter Anne Mouridsdatter og Mogens Gøye som eksempler viser Jensen, at fæstesystemet endnu i 1550'erne helt overskyggede hovedgårdsdriften, og at tendensen til

at undgå spredning af hovedgårdslodderne først slår igennem senere.

Alle lokalhistorikere kender mylde-ret af uspecificerede fogeder, de underordnede embedsmænd i kronens forvaltning. Dette mylder bringer Merete Dahlerup god orden i. Udbudet af skov-, strand- og andre fogeder er ganske vist stort og broget, men i hovedtræk tegner der sig et mønster af et vstdansk system med delefogeder, der øver politimyndighed og procederer på kronens vegne, og et østdansk med mindre selvstændige sognefogeder.

Ejvind Venø behandler en række 1600-tals bondeskifter fra det vestjyske Skals herred – et fængslende bidrag, der både rummer familieretslige og landbohistoriske perspektiver og giver anledning til nogle interessante kildekritiske overvejelser. Andrea Boockmann har fremdraget en husholdningsbog med husråd og opskrifter, der har tilhørt en holstensk adelsdame, Dorothea von Thynen (1654-1712), frue på herregården Knoop ved Kiel. Overraskende minder dette barokke herskabskøkken med sine tunge, stærkt krydrede og søde retter mere om middelalderens nordeuropæiske køkken end om den nyere tids franskinspirerede køkken.

Svend Ellehøj belyser i et vittigt erindringsglimt Arups sidste kursus i historisk metode, der afholdtes i forårssemestret 1945. Det foregår på flere planer. Det iøjnefaldende midtpunkt udgøres af Ellehøjs egne noter, der holdes højt i vejret, som om de var et nyt Angersfragment. Udenom cirkulerer historien om disciplinen kildekritik, mens historieskrivningens store skikkelser fra henrundne århundreder gestikulerer i baggrunden. Her får Heise 40 år senere uventet oprejsning for den tort, Arup i et delikat anliggende tilføjede ham. Endelig be-

står akkompagnementet af pust fra besættelsens slutfase.

Finalen er overladt Leo Tandrup, der optræder med en følt, personlig karakteristik af C. O. Bøggild-Andersen. De gamle guldne fotos af fagets koryfæer vender sig sikkert rundt om på institutterne, når Tandrup udbreder sig om den fælleskløfti Breughelden Ældres og Bøggild-Andersens livsanskuelse, men kedeligt er det i hvert fald ikke. Festskriftet slutter med en Troels Dahlerup-bibliografi ved Per Ingesman. Det bør tilføjes, at værket er fyldt med originale illustrationer, og at det i sin brogede mangfoldighed utvivlsomt i lange tider vil inspirere alle, der dyrker 14-1500-tallets historie.

Mikael Venge

Iørn Piø og Rita Pedersen: *Dronningens Visebog*. Viser indsamlet af en folke-mindesamler i sekstende århundrede. Med tilrettelagte og harmoniserede melodier fortrinsvis fra nitten- og århundredes tradition. (Forlaget Folkeminder ApS., København 1984). 120 s., ill., noder, 190,- kr.

Bogens titel henviser til Frederik II's dronning Sofia (1557-1631). Dronningen besøgte i 1586 Tyge Brahe på Hven for at se hans observatorium og traf her også historikeren Anders Sørensen Vedel (1542-1616). Denne fortalte, at han havde samlet adskillige gamle viser, hvorfor dronningen bad Vedel om at skaffe hende en renskrift af nogle af dem. Først 5 år senere fik dronning Sofia viserne, som nu var blevet trykt i udgaven *Et Hundrede udvalgte Danske Viser*, bearbejdet og undertiden gendigtet af Vedel selv. En af Vedels skrivere har kunnet spores via det såkaldte Svanings håndskrift II i Det kongelige Bibliotek, og det er 26 afskrifter af viser efter folkemunde, som nu foreligger,

blandt andet om Niels Ebbesen, Kongens søn af England, Dronning Dagmar og marsk Stig samt skæmteviser, for eksempel om Mads Andersens gæstebud, præstedejen rider til kirke, Aders uheldige barning og den nærige bonde Niding.

Viseudgaven afviger fra tidligere udgaver ved at anlægge en ny opfattelse af den ældste visetradition og dens oprindelse. Den gængse opfattelse af vore folkeviser er, at det oprindelig er adelsviser, som er sunket ned til den brede befolkning, til menigmand, hvor de er endt som almueviser. Ifølge Svend Grundtvig kan der alene tales om folkeviser, når de er kendt af både adel og almue. Piøs opfattelse er heroverfor, at der i hvert århundrede siden det 13. og indtil slutningen af det 18. århundrede er digtet viser i en gammel middelalderlig markedsvise-stil, og at det er folkevisetraditionerne, både den gamle og den nyere, der har inspireret de musisk-begavede i adelens kredse fra det 15.-17. århundrede til at skabe en adelsvisetradition til brug for deres sang- og danseftener.

Den nye grundopfattelses udgangspunkt er en tvedeling af folketradition og adelstradition på grundlag af Vedels visearkiv, hvoraf Svanings håndskrift II udgør en del. Eftersom folketraditionen antages at have bestået af både gammel folketradition og af skillingsvisetradition, bliver denne tvedeling en nøgle til en bedre forståelse af det 16.-17. århundredes adelshåndskrifter, men tillige af nutidstraditionen i 19.-20. århundrede.

Skriveren i Svanings håndskrift II er følgelig central for Piøs opfattelse, idet han som »folkemindesamler« indfører viserne i 3 omgange med en tydelig forskel på viserne (som aftrykkes i den oprindelige rækkefølge), idet de 15 første generelt er muntre og skæmtsomme, de 7 efterfølgende er mere alvorlige ligesom de 4, der udgør den tredje indføring. Det er rimeligt, at skæmteviserne,

som ifølge Svend Grundtvigs opfattelse ikke kunne være oprindelige adelsviser, kan være opstået på markedspladser i Middelalderen. Spørgsmålet er imidlertid, om der bag de viser, som kendes fra nu tabte skillingstryk, gemmer sig endnu ældre viser. En udførlig analyse af viserne og deres kilder vil fremkomme i værket Nye veje til Folkevisen, som imødeses med forventning.

Ligesom Vedels visebog fra 1591 er den foreliggende udgave anlagt som en brugsbog med noder, der kan synges og spilles. Viseforskeren Rita Pedersen har normaliseret teksterne (principperne fremlægges i et efterskrift) og omhyggelig tilrettelagt og harmoniseret melodierne. Det sidste er trods de bedste intentioner betænkeligt, eftersom skriveren ikke nedskrev melodierne til viserne, og de fortrinsvis er hentet fra nutids-traditionen. Syv af de 26 viser genfindes med melodi i forrige århundredes almu-tradition.

Jens E. Olesen

Kalundborgs historie. Bd. 3 Byens huse.

Udarbejdet af Jørgen Ganshorn m.fl. (Kalundborg Bibliotek, 1983). 490 s., 290,- kr.

Kalundborg planlægger en stor byhistorie på hele 4 bind. Nærværende er det først publicerede, en registrant over byens gamle huse. Indledningen er ret kort, da det er tanken, at konklusioner, analyser m.m. skal bringes i de øvrige bind. Nærværende skal derfor i denne sammenhæng opfattes som en materialesamling. Samtidig er bindet dog et led i den omfattende række af bygningsregistranter, der udsendes i disse år. For mange af disse bind har spørgsmålet været: Hvad skal registreres? I Århus udsendes i disse år tilsvarende bygningsregistranter, men her har man valgt at opdele byen i kvarterer og så beskrive byg-

ning for bygning – med andre ord, der laves en komplet bygningsregistrant. I Kalundborg har man valgt at gøre det anderledes. Her beskrives alle huse »inden for købstadsgrænsen 1660« – og det er jo næppe helt problemløst; men det kræver på den anden side lokal-kendskab for at vurdere rimeligheden i en sådan afgrænsning.

Efter en indledning på omtrent 70 sider med en kort historisk introduktion og beskrivelse af byplanens udvikling og hovedtræk af bygningshistorien følger den egentlige registrant. Til slut afrundes bogen med afsnittet terminologi, der opbygget som et leksikon giver gode informationer om den ofte meget specielle terminologi, der er knyttet til byggeriet. Bogen er naturligvis rigt illustreret, ikke blot med fotos, men også med fine tegninger af bygningsdetaljer.

Det bliver spændende at se, hvordan denne materialesamling vil blive udnyttet i fremstillingen af Kalundborgs bys historie.

Henrik Fode

Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld I-II. Redigeret af Anders Pontoppidan Thyssen og udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, Åbenrå 1984. 791 s., ill., 260,- kr.

Brødremenigheden er en af de mest ejendommelige og omstridte af det 18. århundredes pietistiske bevægelser. Om menigheden i Christiansfeld foreligger med støtte af Forskningsrådet et stort og rigt illustreret to-bindsværk, som er resultatet af et tværfagligt arbejde om det herrnhutiske samfund. Projektet blev igangsat i 1980, og der blev truffet aftale med forfatterne om udarbejdelse 1981-83. Redaktøren A. Pontoppidan Thyssen indleder værket med et større afsnit om det store og det lille herrnhutersamfund, derefter følger undersøgelser om

befolkning og fattigforsorg (Tove Elklit), håndværk og fabriksvirksomhed (Thomas Bloch Ravn), landbruget (Anne-Lise Schou-Pedersen) samt handelshuset Spielweg & Co (Henrik Fode). I bind 2 er behandlet byplan og bygninger (Hans Henrik Engqvist, Jens Chr. Warming), kostskolerne (Th. Bloch Ravn og A. Pontoppidan Thyssen), skolevæsenet (Inge Bundsgaard), musik og sang (Sybille Reventlow) samt de liturgiske former og deres forudsætninger (Helge Rønnow).

Byen Christiansfeld blev grundlagt i 1773 med forbillede i de tilsvarende tyske brødrementigheder. Den første og vigtigste menighed var blevet til i 1722-27, da en gruppe evangeliske kristne flygtede fra den katolske reaktion i det nuværende Tjekkosllovakiet og fandt et fristed på grev Nicolaus Ludwig von Zinzendorfs sachsiske gods Berthelsdorf. Zinzendorf (1700-1760) var en original personlighed, og A. Pontoppidan Thyssen lægger stor vægt på hans skabende aktiviteter; thi uden ham var brødrebevægelsen ikke blevet til. Zinzendorf var påvirket af strømninger, som også gjorde sig gældende i Danmark: oplysningstanker og pietismen (med dens religiøse kritik af de ortodokse statskirker) samt interessen for ydre mission. På flere måder stod Zinzendorf den radikale pietisme nær, som hævdede, at den guddommelige åbenbaring fandt sted i den enkeltes sjæl.

I Herrnhut på Zinzendorfs gods sammensmeltede de bøhmiske brøders tro med den pietistiske vækkelse på stedet. Højdepunktet i vækkelsen 1727 var en altergang den 13. august, som stadig regnes som stiftelsesdag. Herrnhuternes særpræg udsprang af disse års begivenheder: organisering med ældsteråd og andre enheder, store og små forsamlinger, sangen som grundelement med stadig flere nye salmer og liturgier. Her til kom brugen af lodtrækning til afgø-

relse af tvivlsspørgsmål og dannelse af smågrupper til gensidig sjælesorg. Om Zinzendorf skal nævnes, at han fra 1734 bevidst nærmede sig Luthers tankegang og forkyndte evangeliet uden bodskamp eller andre anstrengelser som betingelse. Verdensmissionen blev nu den egentlige opgave i bestræbelser på at samle et udvalg af folkene og »religionerne« som begyndelse til den universelle, filadelfiske kirke.

Det er tydeligt, at Zinzendorf tidligt satte store forhåbninger til missionslandet Danmark. I 1721 havde han fået ansættelse i dansk statstjeneste. Christian VI havde dog senere fået betænkeligheder på grund af en sværmerisk vækkelse i København, og i 1733 valgte han en anden tysk greve som rådgiver. Da Zinzendorf i 1735 kom til København for at forsvare sin sag for en nedsat »undersøgelseskommission,« blev han ikke modtaget ved hoffet, men truet med udvisning. Over for brødrementighedens kredse var man på vagt, og regeringen greb ind med en række forordninger i 1740'erne, som direkte forbød herrnhuternes rejsevirkomhed og fastsatte strenge straffe for forbindelse med de tyske brødrementigheder. Arbejdet fortsatte dog illegalt, støttet af de stadig flere herrnhutisk sindede præster, og efter 1750 medførte oplysningstankernes voksende indflydelse lidt efter lidt større religiøs tolerance. Den dansk-slesvigske herrnhutisme var i stadig vækst takket være et energisk diaspora-arbejde i Altona og Stepping-Frørup i nord.

Omtrent 20 år senere var situationen en anden. Oplysningsideerne var fremtrædende i samfundets øverste lag, og i december 1768 udsendte regeringen en forordning, som forbød de slesvigske præster at angribe herrnhuterne. Året efter opfordrede regeringen endog Brødreunitetet til at anlægge en koloni i Holsten. Der kom dog først gang i sagen, da Struensee i 1770 kom til magten,

og 1771 udstedte Christian VII en ordre, som tillod oprettelse af en herrnhuter-koloni på Tyrstrup mark. Baggrunden var regeringens ønske om en brødre-industriby i hertugdømmerne. Efter Struensee-regimets fald bekræftede de nye magthavere den udstrakte koncession 1772 – på den første brødremenigheds »fødselsdag 13/8«. Som tak til kongen fik den nye koloni navnet Christiansfeld.

Den omfattende indledning bygger blandt andet på redaktørens værk *Vækkelsernes frembrud IV* (1967). Forhold, som ikke er omtalt (for eksempel diaspora-arbejdet) eller er behandlet mindre udførligt, kan søges i dette værk. Der gives en nøgtern skildring af brødremenighedens historie, som danner optakt til de efterfølgende bidrag. Det er tydeligt, at privatliv og menighedsliv hang sammen. Helt specielt var det erhvervsmæssige samarbejde, som hørte med til menighedsordningen. Den fastholdt retten til privatejendom og det nødvendige i standsforskelle, men foreskrev dog i virkeligheden et vidtgående økonomisk fællesskab. Christiansfeld blev en inspiration for de herrnhutiske vennekredse i Danmark og Slesvig. Perioden 1800-1848 betød både stilstand og fornyet fremgang i 1820'erne. En almen demokratisering og økonomisk sanering fandt sted, samtidig med at der i brødremenighederne var almindelig vækst for ydre mission.

Menighedens problem i Christiansfeld var, at den var tysk i et rent dansk område. Før nationalitetskampens tid spillede dette forhold ingen rolle, men spørgsmålet blev brændende fra 1830'erne, og menigheden blev op mod Treårskrigen 1848-51 opfattet som tysk og mødt med mistro i dansk-nationale kredse såvel som i de danske vækkelser, i den missionske og særligt i den grundtvigske. Krigen 1864 skærpede i årene frem til Genforeningen de nationale

modsætninger, eftersom de fleste brødre-remedlemmer nu var bevidst dansksindede. I mellemkrigstiden skete der ikke større forandringer i Christiansfeld, men siden 1945 er brødremenigheden mere og mere blevet en dansk menighed, også i gudstjenestesproget. Forbindelsen med det verdensomspændende unitet består, og Christiansfeld yder sit bidrag til brødremenighedens verdensmission.

Om befolkningen i Christiansfeld er det dokumenteret, at byen med hensyn til sin alders- og kønsmæssige sammensætning var yderst unormal i første halvdel af 19. århundrede; blandt andet på grund af mange ægteskaber indgået i en relativt sen alder. De enkelte korruses beboere er gennemgået efter alder og civilstand; for eksempel viser det sig, at en indflytning i Enkehuset – vel ikke overraskende – betød blivende opholdssted, hvorimod en antagelse om Enkehuset som alderdomshjem for Christiansfelds enker ikke holder stik. Ved midten af forrige århundrede var det hovedsagelig ældre kvinder, som modtog fattighjælp.

Baggrunden for brødremenighedens rige håndværks- og fabriksvirksomhed var koncessionen fra 1771, som var et led i regeringens økonomiske politik med støtte til oprettelse af industrivirksomheder. På 10 år gennemgik Christiansfeld som påvist en udvikling til et driftigt bysamfund, et lokalt centrum for handel og håndværk. Baggrunden herfor var først og fremmest gode konjunkturer, og at den gunstige koncession gav Christiansfelderne en række handelsmæssige fortrin i forhold til de andre håndværkere og fabrikanter. Endelig må fremhæves menighedens evne til at skaffe kapital til erhvervsvirksomhederne samt det gode håndværk, som brødrene bragte med sig fra de tyske industriområder. Endelig beroede fremgangen på, at brødrene var fritaget for de ofte betydelige økonomiske og sociale

byrder, som lavene pålagde købstædernes håndværkere. Christiansfeldts privilegier gav problemer i forhold til håndværkslavene i Haderslev.

Omkring år 1800 var Christiansfeld fuldt på højde med næringslivet i de større købstæder, karakteriseret ved et bredt spektrum af professioner og større virksomheder end normalt. Produktionen var indrettet for et større marked end det lokale. Ved midten af 1800-årene var byen og dens næringsliv blevet så integreret i den almindelige økonomiske og sociale udvikling, at det nærmede sig samme karakter som næringslivet i købstæderne. Krigen 1864 indledte en kraftig tilbagegang for næringslivet, og byen genvandt aldrig sin stilling som industrielt centrum.

Det har været en almindelig opfattelse, at den herrnhutiske foretagsomhed ikke omfattede eller var utilstrækkelig med hensyn til landbrugsdrift, men denne opfattelse tilbagevises. Det fremgår tværtimod, at Tyrstrupgårds misholdte jorder efter købet i 1773 blev grundig bearbejdet og gødet. Ledelsen indførte nye afgrøder, og der skiftedes hyppigt mellem korntyperne. Arbejdsmoralen sikrede en effektiv arbejdsindsats, og da ledelsen var faglig kompetent, skabtes et mønsterlandbrug, som holdt sig frem til ca. 1864.

Om handelshuset Spielweg & Co. i Christiansfeld fremgår det, at det ekspanderede kraftigt fra starten i 1775, fordi menighedsdiakoniet havde investeret stærkt i forretningen og gav lån fra »menighedskassen«. Tankevækkende er det i øvrigt, at mange af de mindre indskydere var kvinder (perioden 1772-77). En kontrakt fra 1777 opregner nøje købmandens pligter og rettigheder som »administrerende direktør« for brødrenes handelshus, og der blev anlagt et omfattende moderne bogholderi, som rakte langt videre, end lovgivningen krævede. Blandt forretningsforbindel-

serne 1783-1865 dominerede Hamburg og Flensborg som hovedområder, mens Københavns andel var beskedent. Kundeunderlaget ses i første række at have været brødremenigheden selv, og handel med varer mod varer synes at have været almindelig. Handelshuset var i mere end 100 år af afgørende betydning for menigheden og den store kontaktflede med verden.

Byplanen i Christiansfeld synes at ligne den i 1767 grundlagte brødremenighedsby Gnadau ved Magdeburg. De væsentligste træk i Christiansfelds byplan er 2 lange øst-vestgående gader og kirkepladsen mellem disse. Som et udtryk for bevidst planlægning fik byplanen karakter af et netværk med rektangulære felter, hvor grundbredden og de fra nord til syd gennemgående grundskel udgør den »lodrette« opdeling og de øst-vestgående gader og grundskel den »vandrette«. De enkelte centrale bygninger er gennemgået grundigt både i det ydre og det indre. Et interessant træk er, at dobbelthusene altid kom til at ligge midt på storgrundene med en rimelig afstand til naboskellet. Det fremgår dog af undersøgelserne, at langt fra alle christiansfeldske træk har rod i Herrnhut; der spores i de første års byggeri visse sønderjyske træk.

Kostskolerne i Christiansfeld blev en betydelig kulturfaktor i en tid, hvor almueskolevæsenet knap var kommet i gang eller fortsat befandt sig på et primitivt plan. Det egentlige elevopland fremtil ca. 1810 var Danmark, Norge og Sverige. I de efterfølgende år frem til 1832 spores en generel tilbagegang på grund af de forringede økonomiske konjunkturer, men herefter var der ny fremgang. Efter 1864 svigtede eleverne fra Norden, og det indledte kostskolernes tilbagegangstid til deres ophør i 1891. Om skolevæsenet 1864-1920 er det dokumenteret, at de tyske brødremenighedsskoler på trods af nationale mod-

sætninger spillede en væsentlig rolle i Christiansfelds danskdominerede omegn, også fordi skolerne ophørte med at fungere som herrnhutisk-religiøse opdragelsesanstalter.

Et vigtigt træk ved brødremenigheden er det rige musik- og sangliv, som knyttede sig til gudstjenesterne. Musikken blev tillagt en væsentlig betydning i sig selv, hvilket alene de store musiksamlinger er bevis på. Sangen i Christiansfeld var i slutningen af 1700-tallet et forbillede for kirkesang. Der blev ikke lagt større vægt på en professionel musikudøvelse, eftersom musikken og dens betydning altid var kædet sammen med det religiøse budskab. Skildringen af gudstjenesteformerne og deres baggrund understreger dette.

De mange enkeltafhandlinger (med udførlige noter og henvisninger) hviler på omfattende studier i trykt og utrykt materiale. Mange nye illustrationer er fremdraget, blandt andet fra købmand Hans Gorrsens samling. Der spores sproglige forskelle i forfatternes bidrag, og gentagelser af fakta optræder flere steder. Med værket er indvundet ny viden og kastet nyt lys over en række centrale problemer. De mange henvisninger til menighedens rige arkiv og bibliotek burde dog have afstedkommet en selvstændig behandling af arkivets historie som yderligere dokumentation for menighedens selvkritik og forbindelser til øvrige brødresamfund. Ingen som vil beskæftige sig med Christiansfeld og herrnhuterne kan forbigå dette arbejde, som er et væsentligt bidrag til kirke- og kulturhistorien.

Jens E. Olesen

Anders Monrad Møller: *Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Rigers Inderlig Styrke og Magt*. (Akademisk Forlag, 1983). 239 s., 213,50 kr.

Kristof Glamann og Erik Oxenbøll: *Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott*. (Akademisk Forlag, 1983). 243 s., 200,- kr.

Lad det indledningsvis være slået fast, at det er to særdeles centrale og gennemgående meget velkrevne og instruktive arbejder, der her er publiceret i den fornemme række af skrifter fra Københavns Universitets Institut for Økonomisk Historie.

Anders Monrad Møllers bog påkalder sig umiddelbart den største interesse, dels fordi den behandler Frederik IV's Kommercekollegium – det såkaldte andet kommercekollegium, som ikke tidligere er blevet gjort til genstand for så megen opmærksomhed som sin mere kendte efterfølger fra 1730'erne, dels fordi bogen publicerer et hidtil temmelig overset skrift, »Kongelige Danske Rigers Inderlig Styrke og Magt«, et kameralistisk pro memoria, som forfatteren overbevisende karakteriserer som en apologi for Kommercekollegiet.

Forfatteren redegør i bogens første kapitler for Kommercekollegiets baggrund og oprettelse i 1704 samt for dets virksomhed frem til 1712, de sidste fire år som Politi- og Kommercekollegium. Virksomheden satte sig som bekendt ikke mange varige spor, men det er bemærkelsesværdigt, at flere af de behandlede projekter blev realiseret senere i århundredet.

Bogens efterfølgende afsnit beskæftiger sig med det omtalte skrift og – ikke mindst – dets ophavsmand. Monrad Møller argumenterer indgående og overbevisende for, at Kommercekollegiets sekretær og senere assessor Thomas Jørgensen Hørning må anses for at være manden bag det centrale skrift, og at det tidsmæssigt kan henføres til slutningen af 1709.

Resten af bogen er helliget en omhyggelig gengivelse af det omfangsrige akt-

stykke, der kendes i ikke færre end syv bevarede afskrifter. Hele Kommercekollegiets virksomhed tages under behandling, og der lægges ikke skjul på, hvorfor kollegiet ikke har haft held til at føre sine tanker igennem til gavn for landet. Skriftet synes i det hele taget, som Monrad Møller rigtigt påpeger, at være båret af »et ønske om én gang for alle i sammenhæng at få opresumeret, hvad man i længere tid forgæves i en række tilfælde havde argumenteret for«, og det kan derfor med rimelighed ses som »den datidige danske sagkundskabs bud på den rigtige økonomiske politik anno 1709«.

Monrad Møllers bog er ud over navne-, sag- og stedregister og engelsk resumé forsynet med en værdifuld ordliste.

Kristof Glamanns og Erik Oxenbølls arbejde knytter sig til en senere periode i dansk økonomisk historie og dermed til General Landets Økonomi og Commerce-Kollegium (oprettet i 1735). Også denne bog publicerer centrale økonomiske skrifter, nemlig Otto Thotts »Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Tilstand og Opkomst« fra 1735 og sammes kortfattede betænkning vedrørende rentefoden fra 1754.

De »uforgribelige Tanker« blev udgivet allerede i 1966 ledsaget af en omfattende introduktion forfattet af Kristof Glamann, så den foreliggende bog rummer altså både kendte og helt nye bidrag til det 18. århundredes økonomiske historie. Nyt er Erik Oxenbølls afsnit om staten og industrien i det 18. århundrede, der dækker mere, end titlen lader ane, nemlig også forhistorien i 17. århundrede, og som både redegør for statens industripolitik og de enkelte industrigrenes forhold. Afsnittet udgør et godt supplement til Glamanns introduktion, der i øvrigt også har undergået ændringer i forhold til 1. udgaven. Det anses allerede i overskriften »Et kamera-

listisk programskrift« (i modsætning til 1966-udgavens »Et nationaløkonomisk programskrift«), og konstateres navnlig i et helt nyt og afsluttende afsnit, »Idé og virkelighed«, hvor Thotts programskrift anskues i en bredere europæisk sammenhæng.

Erik Oxenbølls afsnit om de danske finansieringsproblemer er også et nyt bidrag; det fremtræder ikke blot som en introduktion til Thotts rentebetænkning, der her publiceres for første gang, men også som en bredere anlagt behandling af tidens penge- og kreditforhold.

Bogens sidste del gengiver de omtalte skrifter, der bærer Otto Thotts navn: det velkendte og ordrige programskrift med dets overvejelser over »Landvæsenet«, »Manufakturere« og »Commercio« og rentebetænkningen, der argumenterer for fastsættelsen af en lav rente (4% p.a.) til gavn for erhvervslivet og dermed for samfundet som helhed, thi »det er vel uden ald Tvivl, at til jo mindre Renter Penge kand hæves, jo løkkeligere er det for et Land«.

Bogen er forsynet med et dækkende person-, sted- og sagregister.

P. C. Willemoes Jørgensen

Hanne S. Poulsen: *Danske skibspor-
trætmalere*. Kunstbogklubben. (Forlaget Palle Fogtdal, 1985). 140 s., 345,- kr. Stort format.

Et skibsportræt er ikke et marinemaleri eller bare et billede af et skib. Det er en særlig genre, der omfatter portrætter af bestemte navngivne fartøjer, som detaljeret gengives. Et skibsportræt er sædvanligvis forsynet med en forklaring i form af skibets navn, hjemsted og bestiller m.v. Det udførtes langt fra altid af egentlige kunstmalere. Bestilleren var oftest skipperen, hvorfor portrætterne på tysk kaldes Kapitänsbilder. De male-

des i tiden ca. 1750-1950 med en blomstringstid 1830-70. En bog om skibsportrætmalere er derfor ikke først og fremmest kunsthistorie, men kultur- og søfartshistorie. Forfatteren er da også etnolog af uddannelse og inspektør ved Handels- og søfartsmuseet på Kronborg. Det er en glimrende bog. Ikke blot er den overordentlig smukt trykt og med fine farvegengivelser, men teksten er kompetent og meget oplysende. De enkelte typer analyseres, udenlandske forbilleder påpeges, og særligt fremtrædende skibsportrætmalere karakteriseres. Bogen, der er veldokumenteret, afsluttes med et lille biografisk leksikon over skibsportrætmalere, hvor ret ydmyge udøvere af genren kan se sig optræde side om side med notabiliteter som Eckersberg. Bogen vil være et værdifuldt hjælpemiddel for søfartshistorikere.

Tage Kaarsted

Brita Flou, Børge Kjær, Jytte Thorn-dahl m.fl.: *Kolindsund – et stykke Djursland fortæller danmarkshistorie*. (P. S. Johnsen, Grenå 1980). 213 s., ill.

Bogen er bygget op på en sådan måde, at der næsten er tale om to bøger i en; forstået således, at hvis man kun er interesseret i Kolindsunds historie snævert set, giver de 20 hovedafsnit en kronologisk fremstilling af denne. Ønsker læseren også at få et indblik i den almindelige historiske udvikling, der sker samtidig med Kolindsunds kronologi, er der indflettet underafsnit, der behandler landvinding, børsinteresser, husmandslovgivningen osv., og som kan læses uafhængig af hovedafsnittene. Af noterne og litteraturlisten fremgår det, at fremstillingen hovedsagelig er bygget på trykt materiale, især aviser, og kun meget lidt utrykt. Arkivalske studier f.eks.

i landbrugsorganisationernes og Hedeselskabets arkiver ville utvivlsomt have kunnet dække en del huller i dokumentationen. Forfatterkollegiet har derfor ret, når de i forordet skriver, at historien om Kolindsund ikke hermed er skrevet. Men selve bogens struktur og det gode, varierede billedstof gør den til en meget læsevenlig bog.

Henrik Vedel-Smith

Th. Th. Hove: *Tørvegravning i Danmark. Fra håndgravning til moseindustri. Udvikling og vilkår*. (Poul Kristensens Forlag, Herning 1983). 204 s., ill., 195,- kr.

Forfatteren, der er agronom, har virket som konsulent for Hedeselskabet gennem et langt liv, og har med det foreliggende værk skabt en håndbog med beskrivelse og afbildning af alle redskabs- og maskintyper og deres anvendelse ved tørvegravning. Desuden anfører bogen redskabernes opbevaringssted, museumsnummer osv. samt en registrering og kortlægning af over 200 fund af træspader fra forhistorisk tid. Bogen, der er på syv kapitler, er især af værdi til forståelse af, hvordan man i krisetider kunne udnytte hjemlige energiressourcer. De to første kapitler giver henholdsvis en historisk oversigt over tørvens og tørvegravningens historie med fyldige litteraturhenvisninger samt en meget grundig redegørelse for prisdannelsen på tørv, især i forbindelse med de to verdenskrige. Bogens hovedafsnit er kapitel tre med en særdeles omhyggelig gennemgang af redskaberne, de områder hvor de har været anvendt, og på hvilke museer de forskellige redskabstyper findes. De sidste fire afsnit behandler de forskellige foreningsdannelser, der blev forsøgt inden for branchen; de undersøgelser af moserne, der fandt sted; understøttelse fra statens side til undersø-

gelses og produktion samt sluttelig en produktionsstatistik. Sammenfattende må det siges, at den foreliggende bog er uundværlig for den, der interesserer sig for vor hjemlige produktion af energi, og især for den, der ønsker at vide under hvilke produktionsformer, tørven blev bragt til veje. Der er her skabt et kulturhistorisk værk over tørvegravningens historie, der formentlig kun kan kompletteres ved detailstudier af utrykt materiale fra de enkelte virksomheder og organisationer inden for branchen.

Henrik Vedel-Smith

Jørgen Nielsen og Stine Bitsch-Larsen: *De sydtyske kolonisters bosættelse på den jyske hede*. (Forlaget Census, Vedbæk, 1984). 378 s., ill.

Med den foreliggende bog er det muligt at få et virkeligt godt overblik over de i 1759 af Frederik V indkaldte sydtyske kolonister til opdyrkning af de jyske heder. Af de i alt 327 familier, der blev bosat på Alheden og Randbøl, var der kun 59, der holdt ud under de til tider umenneskelige forhold. Bogen giver en kort oversigt over hedekolonisationens historie set på baggrund af den økonomiske og politiske tilstand i datidens Danmark og Europa. Desuden omtales hvervning, indrejse, bosætning og kolonisternes opdyrkning. Men den centrale del er de 327 skemaer over kolonisterne, der er opstillet i alfabetisk orden efter mandens navn. Disse skemaer indeholder alle de væsentligste oplysninger om begivenheder, der har fundet sted inden for de enkelte familier, f.eks. kolonistens oprindelige hjemsted, fødselsår, religion, bosted, fæstebrev, navn på hustru og dennes fødselsår, børn og disses fødselsår samt evt. senere ægteskab, øvrige bemærkninger om familiens tilværelse som kolonist. Der er ingen tvivl om, at denne bog vil være til stor hjælp

for slægtsforskere, der har aner blandt den jyske hedes kolonister; de får her foræret mange væsentlige oplysninger.

Henrik Vedel-Smith

Leo Hansen: *Danmarks officielle pengesedler 1713-1983*. (Dansk numismatisk Forening, 1983). 380 s., 550,- kr.

Den eksisterende litteratur om Danmarks officielle pengesedler er ganske sparsom, og det har da også været et kæmpearbejde at samle materialet sammen til nærværende fremstilling. Initiativtagerne har været Dansk Numismatisk Forening, herunder dens særlige Seddelafdeling.

Bogen rummer en komplet fortegnelse over de officielle danske pengesedler. Af alle er der billeder og beskrivelser, enkelte endog i farver. For den, der interesserer sig for landets pengesedler, er der her fremlagt en guldgrube af informationer. Den systematiske opbygning gør, at bogen er overskuelig også for den ukyndige samler, der vil forsøge at identificere et fund. Det store format og den konsekvente systematik gør det til en fornøjelse at arbejde med bogen.

Henrik Fode

Ove Korsgaard: *Kampen om kroppen. Dansk idræts historie gennem 200 år*. (Gyldendal, 1982) 396 s.

I løbet af de senere år er en række mere eller mindre omfattende sociokulturelle emneområder blevet taget op til belysning. Med inspiration fra diverse udenlandske skoler, ikke mindst den engelske socialhistorie samt den franske strukturelle tradition og annales-skolen, har man taget familiens, kvindernes, nydelsesmidlernes, fængselsvæsenets, seksualitetens historie m.v. frem til særbehandling. Endelig tages nu også

idrættens historie op. Men Ove Korsgaards tanke med bogen er, som han skriver i indledningen, »ikke at hægte idrætten på historien som et appendix, men at lade historien komme til udtryk i idrætten og den kamp, der til enhver tid foregår om kroppen«.

Det må være et væsentligt krav til enhver partialhistorie, at den formår at vurdere emnernes relative betydning i forhold til historien iøvrigt; men der er egentlig ingen grund til at være beskedne på idrættens vegne. Alt for længe er den blevet overset. En række signifikante folkelige bevægelser, som har sat deres præg på dansk historie, er alle kommet til ære og værdighed for mange år siden. Det drejer i særdeleshed om andels- og højskolebevægelsen samt arbejderbevægelsen. Nu er tiden endelig kommet til den tredje virkelig store sociokulturelle folkebevægelse: idrætten.

Danmark danner i denne forbindelse en undtagelse fra de øvrige skandinaviske og europæiske lande, bl.a. England, Tyskland og Frankrig, hvor man har en længere tradition for idrætssociologiske og historiske studier, og det til trods for, at idrætten i Danmark, som det fremgår af Korsgaards bog, har en helt særegen udviklingshistorie.

Ser man bort fra tidligere tiders kropskultur, er der god grund til at sætte begyndelsen til vore dages idræt i sammenhæng med de kulturelle og socialpolitiske opbrud, som over store dele af Europa indledtes i slutningen af det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede. Det gør Korsgaard, idet han tager udgangspunkt i den legemskultur, som prægedes af hærens ekserciser, samt i at man, bl.a. efter de store skolereformer, indførte legemsøvelser i skolen. I første omgang med forbillede i den tyske gymnastik.

På europæisk plan sker der efter 1780'erne groft sagt det, at borgerskabet i England udvikler sporten som en

syntese af bondestandens og adelstandens legemskultur; mens man på kontinentet ser en udvikling af gymnastikken først med den tyske og siden med den svenske gymnastik som dominerende. Først i slutningen af det 19. århundrede, efter industrialiseringens gennemslag, vinder sporten også indpas på kontinentet. Således også i Danmark – og dog.

Udviklingen i dansk idræt er i høj grad præget af specielle danske forhold. Korsgaard formår at skildre denne udvikling, så man klart ser sammenhængen til den samtidige økonomiske, politiske og kulturelle udvikling. Han formår at knytte skyttebevægelsens fremgang og historie sammen med nationalismens opblomstring efter det nationale nederlag i 1864. Tilsvarende bliver striden og senere bruddet mellem skytter og gymnaster (senere DDSG&I og DDGU) sat ind i sin rette sammenhæng, nemlig den politiske strid mellem højre- og venstrekrafter samt ikke mindst med højskolebevægelsen. »Kampen om kroppen« viser med al tydelighed, at idrætten ikke er en frit svævende størrelse, den har altid haft sin rolle i det politiske spil.

Grundtvigianismen og højskolebevægelsen samt den relativt forsinkede industrialisering bliver endvidere i Korsgaards forklaring til en væsentlig retarderende faktor i forholdet til sportens gennembrud. Når sporten udviklede sig i 1890'erne og frem, skyldes det væksten i industrien og byerne; sporten hørte hjemme blandt arbejderne i byerne, gymnastikken blandt bønderne på landet. Når sporten først blev kvantitativ og kvalitativt dominerende i legemskulturen i 1930'erne og 40'erne, skyldes det samme faktorer; skytte- og gymnastikbevægelsen og ikke mindst ideologien bag sidstnævnte kommer dermed til at øve en indflydelse langt op i samtiden (det som nogle ville kalde en usamtidighed i samtiden).

Men her er vi også ved et af de (få) kritikpunkter, jeg vil anføre mod bogen. Korsgaard kommer i høj grad til at skrive sin idrætshistorie med rod i og fokus på skytte- og gymnastikbevægelsen. Det bliver grundtvigianismen og bønderne snarere end f.eks. de klassiske sportsidealer og arbejderne, der er Korsgaards omdrejningspunkt. Det kan der være grund til, og det må være op til andre at anfægte Korsgaards tese. Men det betinger, at der kommer til at mangle noget, bl.a. borgernes og arbejderklassens bidrag til legems- og kropskulturen. Her tænker jeg ikke blot på den organiserede idræt (DAI og DIF), som ér med i fremstillingen, men på kropskulturen i almindelighed, også uden for de institutionaliserede rammer, og idrætten som identitetsskabende faktor i særdeleshed.

Men bortset fra den slags indvendinger, som man vel altid kan komme med, får Korsgaard taget hul på en række af de væsentligste udviklingslinier i dansk idræt samtidig med, at han får slået hul på en række myter om idrætten. Således myten om idrættens enhed. Der har til stadighed været tale om en kamp om kroppen, akkurat som man ser det i dag, hvor de historiske hovedforbund har fået stærk konkurrence fra den række af modbølger, som søger at kapre kunder og øve indflydelse på kropskulturen. Korsgaard skelner meget præcist mellem fire bølger: den grønne bølge (motionsløb, marcher og cykelløb m.v.); den ekspansive bølge (rytmisk gymnastik, dans, drama og bodybuilding m.v.); den østlige bølge (kampkunstformer som karate og taekwon-do, yoga og forskellige meditationsformer); samt endelig den sundhedspædagogiske bølge (fysioterapi, massage, bioenergetics og afspænding m.v.).

Det er ikke intentionerne og teorierne bag socialhistorie og strukturelt anlagt historieskrivning, som er bæren-

de for »Kampen om kroppen«. Der er nærmere tale om institutionshistorie og politisk historie i traditionel forstand, centreret om organisationerne, personerne etc. Dette er vel kun rimeligt i et pionerarbejde, som søger at give en beskrivelse af en så lang og sammensat historie. Alligevel rummer Korsgaards bog en række forklaringsansatser, som klart peger på en nuanceret og avanceret historie og tidsopfattelse. Endvidere må man sige, at intentionen om at se på legemskulturens udvikling i almindelighed rummer ønsket om at sprænge de organisationssatte rammer for analysen, hvilket man også ser ved behandlingen af de nye strømninger i idrætten.

Når det stadig har relevans at give en anmeldelse af bogen, nu et par år efter den udkom, er det hverken fordi det er det første eller eneste større forsøg på at skrive om idrættens historie i Danmark. Det er fordi bogen som det første samlede forsøg på at skrive »hele« udviklingshistorien kommer til at danne et knudepunkt for de vægtige afhandlinger, der går forud, og hele den strøm af studier, som følger efter.

Da problematikken sikkert er ukendt for mange, skal jeg konkretisere lidt nærmere. Debatten om idrættens historie og indhold føres i en række forskellige fora. Bl.a. i de store forbunds medlemsblade (specielt DIF's og DDGU's) samt i tidsskrifterne Focus – Idræt og Centring – (tidligere Centring-krop og sport). Ser man bort fra rækken af jubilæumsskrifter fra forbund og klubber samt en mængde mindre artikler og bøger, er der fra slutningen af 1970'erne og frem til 1982 leveret en række historiske specialestudier om idrættens udvikling: Om skytte- og gymnastikbevægelsen af Lars Bille og Ole Jørgensen Daneved; om Dansk Idræts-Forbund af Steen P. H. Rasmussen; om arbejderidræt af Ebbe Hansen; om firmaidræt af Jan Kahr Sørensen, om idræt, sport, ideolo-

gi, politik, klasser, socialisation m.v. af Frank Christensen, John Drachmann, Søren Riiskjær Christensen, Jens Elsig, Kaj-Henning Lyhne, Niels Hellerup, Torben Jacobsen. Siden er denne række specialestudier blevet udvidet yderligere. Denne interesse afspejler sig bl.a. i at »Dansk Idræthistorisk Forening. Krop og Kultur« kunne holde stiftende generalforsamling den 5. maj 1984. Om det så blot er en mode- eller døgnflue, udsprunget af at der bliver stadig flere arbejdsløse humanister, samt den øjeblikkeligt florerede interesse for motion, dans, orientalske kampformer, kropsmodellering, alternative terapiformer samt det danske fodboldlandshold, må tiden vise.

Men det er et faktum, at idrætten idag tillægges stadig større betydning, ikke blot som producent af underholdning og forvalter af folkesundheden; men også som alternativ identitetsskabende faktor i fritidssamfundet, hvor arbejdet i stigende grad mister denne rolle.

For at kunne forstå de veje idrætten går idag og planlægge eler blot få indflydelse på idrættens rolle i fremtiden, er det naturligvis nødvendigt at vide, hvordan den er blevet til det, den er idag, det er nødvendigt at søge rødderne og hente inspiration fra studiet af idrættens historie.

Jeg kan på det varmeste anbefale, at man starter med Ove Korsgaards bog. Den er præcis i sin analyse og valg af begrebsapparat, overskuelig og genemtænkt i sin opbygning og layout, samt lettilgængelig i sin form, og vil derfor også med stor nytte kunne anvendes i undervisningen fra og med gymnasie- og HF niveau.

Kurt Klaudi Klausen

Bent Blüdnikow og Henrik Stevnsborg: *København 1790. Billeder af dagliglivet.* (C. A. Reitzels Forlag, 1983). 113 s., ill., 122,- kr.

Med brug af hidtil oversete tegninger af maleren Claus Ditlev Fritsch kombineret med udvalgte passager fra den københavnske politikammerrets bevarede arkivalier forsøger forfatterne at give en skildring af københavnerlivet omkring 1790. Med hensyn til tekstudvalget rejser der sig spørgsmålet, om det nu også er dagliglivet, dette domstolsstof repræsenterer. Dagligdagen bestod vel hovedsagelig i det normale stille og rolige liv, hvor fængsel eller bøder hørte til undtagelserne. Men det skal medgives, at mange af forklaringerne for domstolen giver en levende skildring af dagliglivet. Manglen ved de ellers enestående udvalgte tegninger er personernes placering – eller mangel på samme – i omgivelserne. Personerne færdes så at sige i det tomme rum, der er ingen baggrund, der placerer dem i et bymiljø endstige i København, men når det er sagt skal dertil føjes, at tegningerne på en meget enkel måde gengiver personer og arbejdsituationer, så tegningerne har liv i sig selv. Det må konkluderes, at kombinationen af billede og tekst ikke er faldet helt vellykket ud, forfatterne peger da også på i forordet, at den kan give anledning til diskussion; men bogen giver anvisning på et hidtil overset kildestof, som nok er et nøjere studium værd.

Henrik Vedel-Smith

Verner Madsen: *Peder Hansen – en dansk koloniemebedsmands historie.* (Odense Universitetsforlag, 1984). 153 s., ill., 90,- kr.

Den foreliggende bog er i store træk identisk med forfatterens specialeaf-

handling fra 1981. Man har ved publiceringen ganske vist valgt at udelade specialets omfattende noteapparat, hvorved læseren beklageligvis berøves alle henvisninger til såvel trykt som utrykt materiale, men forfatteren har dog fået indarbejdet en del af de uddybende noter i selve teksten.

Bogen indledes med en kort præsentation af juristen og koloniembedsmænd Peder Hansens begivenhedsrige levnedsløb (1798-1880). Ålborgdrenge Peder Hansen gjorde efter sin juridiske embedseksamen karriere i Tranquebar og Serampore og opnåede at blive Danmarks sidste guvernør i Ostindien. I slutningen af 1840'erne fik han lejlighed til at prøve kræfter med de danske besiddelser i Vestindien som generalguvernør von Scholtens efterfølger, og i sidste halvdel af 1850'erne var han sin fødebyys rigsdagsmand.

I det følgende går forfatteren tættere på sin hovedperson, hvis virke i såvel Ost- som Vestindien beskrives i en række kronologisk ordnede afsnit med udnyttelse af et betydeligt utrykt materiale – navnlig Peder Hansens breve og indberetninger. For Ostindiens vedkommende samler interessen sig især om Peder Hansens bestræbelser på at skaffe Danmark de bedst mulige salgsbetingelser ved afhændelsen af kolonierne på Det indiske Subkontinent samt om hans traktatforhandlinger i Kina i 1845 og forsøg på at fastholde Nicobarerne som dansk område.

Set i forhold til den snes år, Peder Hansen tilbragte i Ostindien, udgør hans kortvarige virke i Vestindien nærmest en parentes; men hans indsats blev ikke desto mindre bemærkelsesværdig, idet han fik til opgave at »rydde op« efter von Scholtens emancipationserklæring. Peder Hansens provisoriske anordninger – navnlig det centrale arbejdsreglement fra 1849 – og forarbejdet til kolonialloven af 1852 udgør

de væsentlige temaer i denne del af bogen.

Forfatteren kommer i bogens afsnit ganske godt rundt om sin person, men hans forsøg på at drage en samlet konklusion falder ikke tilfredsstillende ud. Verner Madsen tegner her et billede af en overordentlig dygtig og effektiv embedsmand, der ofte opnåede det maksimale, og hvis mindre fuldkomne resultater helt overvejende skyldtes uforstående eller direkte modarbejdende grupper og enkeltpersoner ude og hjemme. Dette billede er helt afgjort ikke dækkende. Vel var Peder Hansen en habil forhandler og administrator, men han havde sandelig også sine svage sider, og han var heller ikke nogen nem mand at have med at gøre. Han kunne være både arrogant, bedreviddende og nedladende og – først og fremmest – grænseløs stædig.

Bogens sidste afsnit om rigsdagsmanden Peder Hansen er mest interessant ved sin belysning af den tidligere embedsmands deltagelse i kolonidebatterne; derimod forekommer afsnittets behandling af de indenrigspolitiske spørgsmål mindre væsentlig for bogens hovedtema.

Skønt bogens forskellige afsnit ikke hænger helt så godt sammen, som man kunne ønske, så er den alligevel ganske velskrevet og afgjort læseværdig. Verner Madsen fremdrager meget af interesse fra Peder Hansens papirer, og han gør det ofte med en humor og indsigt, der holder læseren fanget.

Til »småtingsafdelingen« hører, at bogen er behæftet med flere fejlagtige oplysninger (f.eks. s. 36 og s. 47), og at den skæmmes af mange trykfejl, heraf flere meningsforstyrende (f.eks. s. 57 og s. 127) og en enkelt ufrivillig komisk (overskriften s. 24). En ekstra korrekturlæsning ville have gjort underværker.

P. C. Willemoes Jørgensen

Steffen Auring, Søren Baggesen, Finn Hauberg Mortensen, Søren Petersen, Marie-Louise Svane, Erik Svendsen, Poul Aaby Sørensen, Jørgen Vogelius og Martin Zerlang: *Dansk Litteraturhistorie 5. Borgerlig enhedskultur 1807-48.* (Gyldendal, 1984). 591 s., ill.

Det er kun tyve år siden forgængeren for Gyldendals ni bind store værk om den danske litteraturs historie udkom. Det var Politikens »Dansk Litteraturhistorie« der blev trykt i årene 1964-66 i fire bind med syv forfattere. Den kom i kølvandet på forlagets succes med sin store Danmarkshistorie, og det afspejles i fortalens ord: »Der er visse store, nationale værker, hvis udgivelse er pålagt hver generation, ikke blot som en vedgåelse af arv og gæld, men fuldt så meget som et vidnesbyrd, hvor hvert slægtled bekræfter sit livssyn og sin fortolkning af den fædrene arv og samtidig følger udviklingen op til dato«. Det var i 1964 tredive år siden Carl S. Petersens og Vilhelm Andersens »Illustreret dansk Litteraturhistorie« var fuldført i fire bind.

Men i 1968, kun to år efter at Politikens litteraturhistorie var afsluttet, udbrød studenteroprøret. Dets deltagere var et slægtled der ikke ville vedgå arv og gæld. Det ville i hvert fald ikke vente tredive år på en ny litteraturhistorie. Som dets leder på litteraturens kampplads stod Johan Fjord Jensen der i 1962 med »Den ny kritik« havde indvarslet en litteraturfortolkning i nymarxistisk ånd. Den blev doceret på Aarhus Universitet hvor Fjord Jensen var blevet ansat to år før og siden 1974 har virket som professor i almindelig og sammenlignende litteraturhistorie. Fra 1976 har han været hovedredaktør for det hold af unge ligesindede litteraturhistorikere der står som forfattere til den nye danske litteraturhistorie.

Hele værket har 47 forfattere, og det

bind der her er anmeldt har ikke mindre end ni forfattere, den ældste født i 1938, de andre mellem 1945 og 1954. I en forbausende grad er det lykkedes holdet og dets redaktør at samarbejde – for ikke at sige ensrette – de enkelte indlæg. Kun en oversigt i forordet angiver deres plads og omfang, og selv dette er gjort så uklart at anmelderen kun ved direkte forespørgsel har kunnet få oplyst hvilke sider af tredje dels andet afsnits første kapitel der er forfattet af ES, SA eller SB! Sammensplejsningen af de enkelte bidrag er sket så perfekt at man har undgået egentlige overlappinger – der ellers så tit misklæder samleværker – og ved hyppige krydshenvisninger har man lettet læserens orientering i stoffet.

Men prisen herfor har været at den enkelte forfatterpersonligheds særpræg udviskes. Forfatterkollektivet virker stilistisk forskelsløst. Det gælder lige til de gentagne fælles slagord eller kategorier som »biedermeier« og »embedsborgerskabet«, og til hyppig brug af gloser som verbet »udgrænse«, adjektivet »romantistisk« og substantivet »fantastik«, gloser der næppe findes i nogen dansk ordbog. Kan disse og lignende uvante og derfor upraktiske betegnelser virke fremmedgørende er billedstoffet til gengæld læservenligt, lige fra bindets henrivende omslagsbillede med Constantin Hansens to læsende søstre til den Fritz Jürgensen-tegning der omtales i denne anmeldelses sidste linie.

Billedstoffet er angiveligt tilrettelagt af en tiende medarbejder, Vibeke Wegener. Det følger jævnt fremstillingen med mange nyfund og med prisværdigt korte billedtekster. Desværre er billedernes datering og ophav ikke i alle tilfælde angivet hvad der i et værk af denne art burde være en selvfølge. Et eksempel på godt billedvalg der står i samklang med værkets ledemotiv er »Fattig-Holm«s prospekt side 417 af Nymølle der »kunne være skuepladsen for den

krøllede Fritz' meritter« og faktisk blev »skuepladsen for Ole Kollerøds rov-mord«.

Hovedtitlen på bind 5 er »Borgerlig enhedskultur 1807-48«, og indledningen har som overskrift »Biedermeier i et bondeland«. Martin Zerlang har på bogens første tekstside forklaret udtrykket »Biedermeier«. Det stammer fra en tysk parodi, skrevet i 1850'erne, på en komisk spidsborgerlig figur i et landsby-miljø. Men Zerlang nævner ikke at man forgæves leder efter ordet i den store danske ordbog og at det i Danmark kun har været brugt som betegnelse for en meget jævn mahognistil i Frederik den Sjettes og Christian den Ottendes tid. Ordet har – som Chr. Axel Jensen skrev i Salmonsens Leksikon 1915 – »som stilnavn en foragtelig klang«. Det har det faktisk også i den nye litteraturhistorie.

Med dette udtryk som går igen på mange af bogens sider slås det fast at den nye litteraturhistorie ikke vedgår arv og gæld i forhold til sine forgængere. Vilhelm Andersen satte som motto for det første kapitel i sin litteraturhistorie indledningsverset fra Grundtvigs mindedigt om Thorvaldsen 1844 med slutlinierne: »... Og årle vågned da et kæmpekuld / med kronehelme af det røde guld«. Med Vilhelm Andersen og hans nære fagfælle Valdemar Vedel var udtrykket »Guldalderen« lyst i kuld og køn. Det var det allerede ved deres disputater, Vedels i 1890 om »Guldalderen i dansk digtning«, Andersens i 1896 om »Guldhornene, et bidrag til den danske romantiks historie«. Men betegnelsen »guldalder« møder man kun to steder i den nye litteraturhistories bind om tiden fra 1807 til 1848, det ene sted i en billedtekst. Biedermeier har afløst Guldalderen.

For at uddybe kløften til den tidligere opfattelse – der endnu præger Politikens litteraturhistorie fra 1965 – indledes bindet med Zerlangs redegørelse for »passende og upassende almuelitteratur«,

herunder »folkebøger i et lortesamfund«. Efter et solidt indskud om Grundtvig og hans vej mod grundtvigianismen følger i bogens næste afsnit, »Mødet med byen«, Søren Petersens skildring af »Markedssang, skillings-tryk og markspjecer«. Her får triviallitteraturen hvad der tilkommer den, og denne underskov har unægtelig været overset i de tidligere litteraturhistorier. Også her er det Fjord Jensen der har åbnet øjnene for dens indflydelse ved sine bøger om »Søndags-BT« og »Tegneserier« fra begyndelsen af 1970'erne.

Litteraturhistoriens femte bind er delt i fire dele hvoraf den første har overskriften »Den folkelige kultur og dannelsen«. Det er her at Grundtvigs folkelighed er sat i relief, flankeret som den er af udslag af tidens folkelighed i ordets banale forstand. Herefter følger et fængslende indskud om Ole Kollerød, straffefangen der før sin henrettelse for rov-mord 1840 selv var i stand til at skrive sin egen historie. Han gjorde det så det sved til det etablerede samfund selv i 1978 da den første gang blev trykt i sin helhed. Det er kulturhistorie så det batter, men er det ikke nærmest smuglergods i 1830'ernes litteraturhistorie? Det sidste kapitel i bogens første del handler om H. C. Andersen. Et væsentligt led i hans dannelse var hans ungdomsrejser til udlandet. De var – siger kapitlets forfatter, Søren Baggesen – »en blanding af dannelses-, turist- og PR-rejser: Rendestensungen fra Odense var blevet en del af det kapitalistiske åndslivs første internationale *jet-set*«.

Virker bogens første del lovlig springende mellem samfundets kløfter og tinder er der stærkere sammenhæng inden for de følgende dele enkeltvis: »Embedsborgerskabet og dets kultur«, »Litteratur til læsning« og »Dannelse«. Først her adskiller den nye litteraturhistorie sig markant fra sine forgængere. I første del følges både Grundtvig og

H. C. Andersen fra deres fødsel til periodens udgang i 1848. Det svarer til de foregående slægtleds litteraturhistorier. Hvad enten de førende litteraturhistorikere, som Vilhelm Andersen, lagde hovedvægten på digternes liv og indsats, eller som Valdemar Vedel og hans elever på digtningens art og indhold, blev fremstillingen biografisk-kronologisk. Den fulgte en kongerække der næsten fremtræder ens i Vilhelm Andersens, Hans Brix' og Politikens litteraturhistorier, begyndende med Oehlenschläger og – for periodens vedkommende – sluttede med Søren Kierkegaard.

I den nye litteraturhistorie er der hverken konger eller kongerækker. Den overordnede inddeling er ikke kronologisk. Den er tematisk med overskrifter som »Meninger, magt og medbestemmelse«, »Enhedskulturens teater«, »Den litterære institution«, »Romanen som overgangsform«, »Oversættelseslitteratur og prosagennembrud«, »Muser, mødre og døtre – prosæns forfatterinder« og »En ny historiebevidsthed«. Inden for disse og andre rammer sættes forfatterne og deres værker på plads i det kronologiske forløb. Det vil sige at man igen støder på H. C. Andersen, snart som teaterdigter, snart som lyriker og stærkest som skaber af sine egne genrer: rejsebøgerne og eventyrene. Også Oehlenschläger, Heiberg, Poul Martin Møller og mange andre »går igen« inden for de adskilte sfærer. Det betyder ikke at indtrykket af digterpersonlighederne svækkes, – tværtimod: De vinder ved at fremstilles i den sammenhæng de virkede i. Vil man have rede på de forskellige rum de fædedes i er der god vejledning i forfatterregistret bag i bogen.

Gevinsten herved er at digteren kan sættes stærkere i forhold til det omgivende samfund end i de foregående litteraturhistorier. Et opgør med den biografisk-psykologisk orienterede littera-

turopfattelse skete dog allerede med Sven Møller Kristensens værk fra 1940'erne om »Digteren og Samfundet«. Her anlagde han en sociologisk synsmåde og analyserede forholdet mellem digterne og samfundslagene. På grundlag af subscriptionslister, forlagskataloger og bogfortegnelser fra tiden konstaterede han hvor begrænset læserkredsen var, at det var »et tilsyneladende meget ensartet publikum af akademisk dannede mennesker, som beherskede og prægede de øvrige sociale gruppers smag«.

Denne synsmåde genfindes i den nye litteraturhistorie. Hvad man savner og egentlig havde håbet at finde i en marxistisk inspireret fremstilling er et mere nuanceret billede af det omgivende samfund. Det finder man ikke, mens det vrimler med billige skabelonagtige gløser som »feudal« og »embedsborgelig«. De virker som påklistede plakater og er helt fremmede for datidens ånd. Hvad denne angår er også selve litteraturbegrebet indsnævret. Teatret får nok en lovlig stor plads der dog er udfyldt af det kongelige teaters gamle scene. Men musikken og kunsten er stedbørn – hvad de sandelig ikke var i Vilhelm Andersens litteraturhistorie. At de unge litteraturforskere ikke er helt på hjemmebane med kunsten får man en mistanke om ved at se H. C. Andersen-illustratoren Lorenz Frølich forsynet med forkert fornavn side 147. Her må det retfærdigvis tilføjes at værket ikke ellers kan angribes for mangel på akribi. En undtagelse der bekræfter reglen om påpasselighed i så henseende er Søren Baggesens overraskende meddelelse side 502 om at Napoleon lod sig kejserkrone i Reims med den stedlige ærkebiskop som underordnet medhjælper.

Længslen efter en ny litteraturhistorie, efter hurtigst muligt at få tyngdepunktet flyttet fra den centrale digterbiografi til forfatternes samspil med om-

verdenen har ikke kunnet afvente den fornødne modning. Den nye litteraturhistories femte bind er ikke noget fuldbåret værk. Men det er en modig indsats. Den bekræfter – for igen at citere den forrige litteraturhistories forord – et nyt slægtleds »livssyn og ... fortolkning af den fædrene arv«. Overskriften »Biedermeier i et bondeland« virker provokerende, men dens brod rammer ikke guldalderlitteraturen ufortjent. Man mindes hvad den radikale historiker Marcus Rubin skrev i 1895 i sit værk »Frederik VI's Tid« – at »den unge digterkreds var efter sin opdragelse og udvikling ... uvillig mod tiden og dens bevægelser... Snart var dens mål en apotheose af svundne tider, snart kunsten for dens egen skyld, en forherligelse af ordet, af formen, af det skønne og beherskede, i begge tilfælde fjernhed fra dagen, dens krav og realiteter«.

Den nye litteraturhistorie svarer i sin ånd til dette citat. Den er et både lærd og grundigt værk, med en stort set klar disposition, med mange glimrende analyser og en fylde af karakteriserende træk. Men den er tung læsning. Nogen folkelig bog er den ikke. Sammenligner man den med dens forgængere, Politikens danske litteraturhistorie fra 1965 og Vilhelm Andersens bind om første halvdel af det nittende århundrede i Illustreret dansk Litteraturhistorie fra 1924 – begge med mellem 640 og 730 sider – falder den nye nok igennem. Man kan ikke kalde Vilhelm Andersens fremstilling folkelig, skønt han som taler havde en enestående evne til at formidle litteraturen til folket. Men hans værk er gedigent, en sand guldgrube med sin rigdom af tætte sammenhænge og med sin indlevelse i fortidens åndsform og tænke måde. Forfatterne til Politikens litteraturhistorie, ikke mindst Oluf Friis, forbandt indsigt og horisont med en letløbende fremstilling, og Peter P. Rohdes afsluttende portræt af Søren Kierkegaard er mesterligt. Han står i si-

ne synspunkter ikke fjernt fra den nye litteraturhistories.

Det er sprog og stil der næsten lammer den nye litteraturhistorie og gør den aldeles ufolkelig. Vel er der adskillige afsnit – eller rettere dele af afsnit – der er velskrevne og umiddelbart forståelige. Men gang på gang undres man over at forfatterkollektivet ikke selv har stejlet over svært tilgængelige passager. To eksempler skal anføres her. Det første gælder en vurdering af biskop Mynster side 195: Det hedder om hans virke at det var »en legitimering af embedsborgerkabets skabende selvvirksomhed, der var et sidestykke til Oehenschlägers indsats i digtningen og Thorvaldsens i skulpturen – et udtryk for hellenismen i det tidlige 1800-tal«. Det kan dog forstås trods den indviklede sprogdragt – hvis man ellers ved hvad hellenisme har i Danmark at gøre. Men man må gnide øjnene og bryde hovedet når man i et kapitel om Chr. Winther med besvær er nået til side 376: »Forlagtheden i de gennemførte romantistiske digte i Winthers produktion markerer dem som sonderinger, både i forhold til publikum og i forhold til det poetiske udtryk og den subjektive jeg-erfaring. Den gennemførte romantisme hos Winther er strejftog ind i biedermeiers grænseland«. Læseren skal her spares for fortsættelsen om »under eller grænsebevidsthed til den harmonisk afgrænsende og tryghedssøgende biedermeierbevidsthed«.

Hvad mon de lærde forfattere har tænkt ved at kigge på Fritz Jürgensens sarkastiske tegning side 579 af den bekymrede læser der har svært ved at fatte en opstillet tekst – mens hunden stikker af med hans ene tøffel? Anmelderen kan ikke lægge skjul på at han på adskillige sider i den nye litteraturhistorie har følt sig i samme situation som Fritz Jürgensens bekymrede læser.

Palle Uhd Jepsen: *St. George og Defence – Beretningen om to engelske linieskibe og deres tid fra stabelafløbning til stranding på Jyllands vestkyst juleaftensdag 1811*. (Fiskeri- og Søfartsmuseets maritime skrifter nr. 8, 1985). 120 s.

Alle – og de skal efterhånden tælles i adskillige tusinde hvert år – der passerer det øjnedefaldende mindesmærke for et par slemme strandinger på kysten syd for Thorsminde, får lyst til at vide mere om katastrofen. Juleaften 1811, fremgår det, druknede ikke mindre end 1.373 mand, da to engelske linieskibe under en kraftig storm strandede en halv sømil ude.

Interessen for denne den værst kendte stranding har været levende, lige siden den foregik for næsten to hundrede år siden. Mindesmærket er f.eks. rejst 1937, og der foreligger flere litterære beskrivelser af begivenheden i lokalhistoriske årbøger og andre steder. Palle Uhd Jepsen beskriver her begivenheden fra en ny synsvinkel, nemlig i sammenhæng med den flåde, skibene var en del af. I britiske arkiver har han fundet oplysninger, der gør det muligt at følge især Defence stort set fra stabelafløbning til stranding, ja for den sags skyld helt til i dag, hvor de usle rester – i modsætning til St. George's – er stærkt medtagne. Ved at fremstille begivenheden i flådesammenhæng gør forfatteren det klart, at denne nat var langt mere katastrofal for briterne, end den jyske stranding lader ane. Linieskibet Hero på størrelse med Defence strandede på den hollandske kyst, og briggen Grasshopper måtte sejles i fjendtlig havn til overgivelse.

Ydermere afsløres det, at hovedoperationen, som alle de nævnte skibe deltog i, en konvojsejlad med 150 handelskibe fra Østersøen, var en risikabel affære, der gav store tab. St. George

strandede f.eks. ved Rødsand syd for Lolland allerede på vejen op i november; her fik skibet de skader, der svækkede sødygtigheden med katastrofen til følge. Det fremgår, hvor sårbare de store linieskibe var, når Nordsøen viste sig fra sin værste side; i mørke og orkan var navigationsmulighederne for de kostbare skibe i verdens mest moderne flåde så at sige lig nul. Kaptajnerne vidste til tider ikke ved hvilken kyst, de befandt sig, og positionsbestemmelsen kunne være op til 100 sømil forkert. Bogen er ført helt up to date med beskrivelse af de seneste dykkerfund 1983 samt de seneste museumsplaner for vrage og deres indhold.

Der er gode kildehenvisninger og literaturliste, og for landkrabber en alfabetisk ordliste med tegning over sejlføringen.

Ib Gejl

Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser. III: 1823-1839. Register.

Udgivet af Det kongelige danske selskab for fædrelandets historie ved Viggo Sjøqvist. (I kommission hos Gyldendal, 1983). 219 s., 150 kr.

Udgiveren af dette 3. bind af Chr. 8.s optegnelser, Viggo Sjøqvist, har i et tidligere hæfte af dette tidsskrift brugt materialet til et »Bidrag til en karakteristik af Chr. VIII.« (Historie XV, 3, 1984, 453-475). Der er derfor næppe grund til at gå nærmere ind på indholdet af disse optegnelser. Der er her ikke tale om en fuldstændig og ordret gengivelse. Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie, der har forestået udgivelsen, er af den formening, at disse dagbøger og optegnelser rummer en sådan uendelighed af trivielle oplysninger om daglige begivenheder, at en regelret udgivelse på linie med de foregående bind er skønnet for kostbar i forhold til den nyt-

te, de vil kunne give den historiske forskning. Man har derfor valgt »en kortfattet registrering af indholdet suppleret med de nødvendige sag- og personregistre. Teksten i dette bind skal derfor principielt forstås som stikord, der skulle gøre det muligt for forskerne at gå direkte til det originale materiale og udtræde det stof, der måtte være af interesse«. Dette tyder jo på, at målgruppen med udgivelsen er »den historiske forskning«, eller rettere vel den del af den, der har interesse for Chr. 8. som tronfølger og for 1820'erne og 30'erne – og det er vel unægtelig en snæver kreds for et så – formentlig – dyrt projekt.

For enkelte emners vedkommende er der tale om mere udførlige referater, f.eks. om ægteskabet og skilsmissen mellem prins Frederik (7.) og prinsesse Wilhelmine, forhandlingerne om stænderne og prinsens samtaler i 1838 med Metternich og tsar Nikolaj. Eller som det hedder i forlagsskrivelsen: »kun de vigtigste partier af almen interesse er udgivet i deres helhed«, hvilket er sket »under indtryk af, at prinsen i de nævnte år førte en forholdsvis isoleret tilværelse hvad angik hans indflydelse på statens anliggender«.

Det forekommer mig, at der i disse udgivelsesprincipper afsløres en noget gammeldags opfattelse af både den »almene interesse« og af fagets genstandsområde, som stort set indsnævres til det politiske felt. Som bl.a. Sjøqvist selv har vist i sin artikel, kan der i disse optegnelser hentes ganske meget stof til belysning af hverdagslivet for en person af denne sociale status, naturligvis også vanskelighederne ved at »skabe sig en meningsfyldt hverdag uden at have noget reelt at foretage sig« (forordet), og det turde vel have en vis kultur- og socialhistorisk interesse. Men dér lades man altså noget i stikken af udgivelsesprincipperne.

Man må ydermere forlade sig på, at udgiveren ikke af en eller anden form for finfølelse (af politiske, moralske eller andre grunde) med sit udvalg og sine referater har udeladt noget, der måske kunne vise sig at være af interesse for historikere med andre synsvinkler end udgiverens/nes. Jeg nærer naturligvis ingen tvivl om Viggo Sjøqvists redelighed som historiker, men der er – i følge forordet – optegnelser, ganske vist få, som udgiverne har ment ikke at kunne gengive, uden at det i øvrigt afsløres, hvilken karakter disse har.

Det er således efter min opfattelse meget begrænset, hvad den alment historisk interesserede, ja selv den, der måtte være interesseret i overklassens sæder og dagligliv i 1800-tallets første halvdel kan have ud af denne – typografisk i øvrigt nydelige – bog. Men man kan da håbe, at den snævre målgruppe kan få gavn af den.

Selskabet håber i øvrigt at kunne udgive Chr. 8.s optegnelser fra kongetiden, og mener – heldigvis – at det bør ske in extenso.

Jens Chr. Manniche

Robert Svalgaard: *Krydstoldvæsenet. Det sejlene toldvæsen 1824-1904.* (Toldhistorisk Selskab/Fiskeri- og Søfartsmuseet, 1984). 120 s., 148,- kr.

Krydstoldvæsenet blev oprettet i 1824 og virkede frem til 1904. I de mange år havde det næsten fungeret som en lille etat i den store etat, men nu var dets materiel blevet aldeles ude af trit med udviklingen. Tiden var løbet fra sejlfartøjerne, da dampskibene var blevet hovedtransportmidlet. Det betød ganske simpelt, at Krydstoldvæsenets materiel ikke var på højde med udviklingen. I 1890 rådede man over omkring 30 hurtigsejlende krydsfartøjer, så en udskift-

ning ville blive kostbar. Derfor blev det hele nedlagt, men til gengæld blev landtoldopsynet noget udvidet.

Det er et spændende emne, toldinspektør Robert Svalgaard har givet sig i kast med. Krydstoldvæsenet havde nemlig til opgave at kontrollere den store flåde af ikke mindst mindre sejlfartøjer, der opretholdt transporten mellem de danske kyster og omliggende lande med varer og passagerer. Skibene skulle naturligvis også føre kontrol med den meget omfattende aktivitet langs landets talrige ladepladser for at sikre, at toldlovenes bestemmelser blev overholdt, og købstædernes rettigheder ikke tilsidesat. Endelig kan det nævnes, at Krydstoldvæsenet på en række områder tillige virkede som et slags søpoliti og bl.a. skulle holde et vågent øje med stenfiskere, karantænebestemmelser og meget mere.

I årenes løb gjorde de velholdte og hurtigtsejlende toldkuttere god fyldest, og deres antal var da også i mange år i vækst. Kommando ombord havde en krydstoldassistent.

Bogen skildrer i tekst og billeder Krydstoldvæsenets opgaver, dets fartøjer, mandskab og dagligdagen om bord, uniformering, foruden de nævnte specialopgaver med karantæne, bjærgning, lodsnng m.m.

Det oprindelige manuskript var udarbejdet af toldinspektør Robert Svalgaard. Ved hans død manglede det imidlertid den endelige færdiggørelse samt en billedredigering.

Det færdige resultat skyldes således i høj grad også Holger Munchaus-Pedersen, der bl.a. har fremskaffet en række særdeles gode og ikke tidligere sete billeder.

Bogen om Krydstoldvæsenet fremstår nu som en meget læsevenlig fremstilling om et spændende emne.

Henrik Fode

Henrik Becker-Christensen: *Skandinaviske drømme og politiske realiteter. Den politiske skandinavisme i Danmark 1830-1850.* (Arusia – Historiske skrifter I, 1981). 328 s.

Henrik Becker-Christensen undersøger i sin afhandling den danske skandinaviske bevægelses historie i årene mellem 1830 og 1850. Dvs. fra de første spæde spirer til en politisk skandinavisme, der voksede frem i tilknytning til det politiske røre i Danmark efter julirevolutionen og til denne politiske skandinavismes fiasko i forbindelse med den 1. slesvigske krig, der førte til en stilstand i den skandinaviske bevægelse. Han følger i bogen de enkelte faser i udviklingen og undersøger de danske skandinavisters mål, deres udbredelse og forudsætningerne for ændringerne i den danske skandinaviske udvikling.

Skandinavismen ses som en variant af de politiske enhedsbevægelser, der i første halvdel af 1800-tallet dukkede op i andre europæiske lande, mest markant i Tyskland og Italien. Synspunktet fremstår imidlertid blot som en påstand og burde nok have været nærmere drøftet. Vi får imidlertid en grundig redegørelse for udviklingen, der startede – på dansk initiativ – som en rent åndelig skandinavisme, dvs. et abstrakt ønske blandt literater og akademikere om en nærmere nordisk samhørighed. Men i løbet af 1830'erne ser man de første spirer til en politisk skandinavisme, dvs. et ønske om en politisk forening af de tre nordiske lande i en eller anden form for union med en fælles konstitutionel konge. Denne bevægelse havde nøje sammenhæng med den politiske liberalisme. Den norske forfatning fra 1814 var forbilledet, og man havde knyttet forhåbninger til Chr. 8.s tronbestigelse, men de blev som bekendt skuffede. I denne fase lægger HB-C vægt på Frederik Barfods betydning, men også de yngre radi-

kale liberale, ikke mindst kredsen omkring »Fædrelandet« fremhæves. Det har før været hævdet, at de yngre liberales skandinavisme var begrundet i den nationale udvikling i Slesvig. Men HB-C påviser gennem en grundig gennemgang af »Fædrelandet«, at deres skandinavisme før 1843 indeholdt tre indbyrdes forbundne momenter: et ønske om gennem et nordisk forbund at styrke Danmarks udenrigspolitiske stilling, ikke mindst over for Det tyske Forbund; samtidig at tjene landets forsvarsinteresser i en krig med England eller Rusland og endelig indførelsen af en fri forfatning, som Rusland sås som den store trussel imod.

De danske skandinavisere var imidlertid kun en lille isoleret gruppe, og det var først, da skandinavismen kobledes sammen med det nationale problem i Slesvig, at den fik støtte i videre kredse som ældre liberale og nationalt indstillede konservative. Stort set var der tale om et københavnsk fænomen, og nogen folkelig skandinavisme i bred forstand blev der efter HB-Cs opfattelse aldrig tale om. Det var en bevægelse, der kun henvendte sig til de »dannede klasser«. Svinget fra en liberal over til en national skandinavisme dateres til 1842-43, først hos Fr. Barfod, senere – ikke mindst under indtryk af Hiort Lorenzens sprogdemonstration i november 1842 – hos de liberale ledere. Fra nu af blev ønsket om hjælp fra Sverige og Norge til at sikre Slesvig som dansk kardinalpunktet.

HB-Cs bog har et bredt sigte. Store dele af den er et vigtigt stykke dansk kultur- eller åndshistorie (titlens »drømme«), men sidste del er snarest ren diplomatisk historie, hvor det centrale er at følge de udenrigspolitiske forsøg på at få Sverige-Norge inddraget i krigen 1848-50 og stormagternes, ikke mindst Ruslands, reaktioner herpå (det er vel så de »politiske realiteter«). For skandinavisterne blev resultatet af disse

bestræbelser en fiasko – den nordiske union blev ikke til noget – og visionerne sattes i bero. På den anden side mener HB-C, at den svensk-norske militære hjælp dog fik den konsekvens, at der i bredere dele af befolkningen begyndte at vise sig en ny følelse af nordisk samhørighed. Og dette er måske det vigtigste resultat af de danske skandinavisters drømme, at de ydede et væsentligt bidrag til udsoningen mellem Danmark og Sverige og dermed var med til at lægge grunden til senere tiders nordiske samarbejde.

Der er tale om en solid og grundig redegørelse, baseret på et omfattende kildemateriale. HB-C har læst bredt i de samtidige publikationer, men tillige inddraget et stort arkivalsk materiale til belysning af regeringens holdninger, de udenrigspolitiske problemer og så selvfølgelig, hvad det offentlige måtte have om og på disse politiske oppositionelle. Bogen må blive uomgængelig for en beskæftigelse med denne side af den politiske kultur i brydningsperioden op til enevældens fald. Den er illustreret med en række samtidige karikaturtegninger fra 'Corsaren' og har et engelsk resumé.

Jens Chr. Manniche

Morten Haslund: *Mejer og magthaverne – en studie i M. A. Goldschmidts ungdomsjournalistik*. (Odense Universitetsforlag, 1984). 105 sider., ill., 80,- kr. + moms.

I et spændende stykke politisk kulturjournalistik afdækker journalisten Morten Haslund, hvordan en kritisk presse så ud og fungerede, da den tog sin begyndelse. Det sker i form af en undersøgelse af M. A. Goldschmidts oversete ungdomsjournalistik. Forskningen omkring Goldschmidts person og skribentvirksomhed er ganske omfattende, men ingen har før Morten Haslund taget sig

for at give en skildring af den allerførste journalistik, som den senere så kendte skribent præsterede.

Skønt Goldschmidt kun var 17 år, da han begyndte sin journalistik, viste han fra første færd en pågående journalistisk tæft, der kom hans sjællandske provinsaviser til gode i slutningen af 1830-erne – akkurat på det tidspunkt, da de første eksempler på en egentlig kritisk journalistik begynder at vise sig i spalterne.

Goldschmidt blev derved en pioner i dansk presse, allerede flere år før han udgav den både i samtid og eftertid så berømmede satiriske ugeavis »Corsaren«. De store år på »Corsaren« 1840-46 har helt fået lov at skygge for pionerår på en lokalavis for Næstved og omegn, »Næstved Ugeblad«, der fra begyndelsen af 1839 blev slået sammen med en avis i Kalundborg til »Sjællandsposten«. Morten Haslund råder med det foreliggende skrift udførligt bod på det forsømte gennem en minutjøs gennemgang af Goldschmidts provins-journalistik.

Specielt dvæler han ved den opsøgende journalistik og kampagner mod lokale magthavere. Også husmændenes elendige vilkår dækker denne journalistik tæt, og konkrete overgreb mod dem bliver udførlig beskrevet. Forhold af landspolitisk interesse bliver ligeledes fremdraget, ikke mindst trykkefrihedsspørgsmålet.

Journalisten Morten Haslund placerer udmærket og udførligt den unge Goldschmidt i forhold til tidens politiske strømninger, men er overraskende nok langt mindre stringent eller langt mindre interesseret i placeringen af Goldschmidts aviser i en pressehistorisk og avistypologisk sammenhæng.

Det er ellers netop i sådanne sammenhænge, at Morten Haslunds egen fremstilling yder de mest originale bidrag til den foreliggende Goldschmidt-litteratur. Dette kunne godt være kommet mere prægnant til udtryk i denne

velskrevne studie i, hvorledes nye journalistiske genrer vandt indpas i dansk presse – og hvilke omkostninger der var forbundet dermed. Provsredaktørens lod tæt på kilder og kunder har aldrig været let forenelig med kritisk journalistik.

Ud fra en rent stilistisk vurdering har »Corsaren« ubestrideligt større kvaliteter for eftertiden end de Goldschmidtske ungdomsaviser. Til gengæld er det tydeligt, at Goldschmidts ungdomsjournalistik afgiver langt klarere vidnesbyrd om hans tro på pressens mulighed for at gribe ind i og ændre det politiske liv. Morten Haslund viser fortjenstfuldt, at lokaljournalistikken i hvert fald lejlighedsvis vitterligt var i stand til at gribe ind i lokalpolitikken.

Så langt nåede Goldschmidt i det konkrete. Endnu længere nåede han i evnen til at udvikle underfundig meningstilkendegivelse.

Erik Lund

Kristian Hvidt: *Pynt på gesimsen. Facader på københavnsk etagebyggeri 1860-1920*. (G. E. C. Gad, 1983). 197 s., ill., 174,50 kr.

Med denne bog føjes endnu en nutidig behandling til en voksende produktion om historicismen i dansk arkitektur, egentlig en fortjeneste i sig selv. Forfatteren lægger, straks i forordet, vægt på, at han ikke er fagmand inden for området. Hans »lille bog«, som i øvrigt ikke er lille, men kun ser sådan ud, beskæftiger sig, som titlen viser med en speciel del af historicismens produktion, nemlig facaderne til de utallige ejendomme, som produceredes på det københavnske boligmarked i denne periode.

Forfatterens motivation er at få læseren til at se på historicismen med nye og mere forstående øjne. Dette uprænttøse forord stemmer slet ikke sammen

med teksten, som er en sum af stor arkitekturhistorisk og -teoretisk viden, en god iagttagelsesevne og et meget indgående kendskab til det materiale, han behandler.

Kristian Hvidts udgangspunkt er »pynten på gesimsen«. En fascination, som tilsyneladende er opstået som en kombination af lange traveture og fornuftige refleksioner. Hans referencer er imponerende, også for en fagmand, og han formår at skildre periodens kulturelle og politiske strømninger og sætte det i relation til stoffet.

En af de ting, der gør bogen interessant, er hans indblik i produktionsprocessen, i forholdene på Akademiet, i byggeindustriens vilkår, i tegnestuernes arbejdsmetoder og i salgsmekanismene, udbud og efterspørgselsforholdene for historicismen. Altsammen noget, som er væsentligt at få belyst, og som sjældent ofres opmærksomhed i en arkitekturhistorisk sammenhæng.

Han går grundigt til værks. Belyser modernismens gennembrud og dens betydning for vores opfattelse af historicismen. Diskuterer stilbegrebet i den europæiske arkitekturhistorie. Belyser industrialismens rolle. Hele tiden med begreberne smag og mode in mente, noget helt centralt for forståelsen af historicismen.

Hans argumentation er udpræget common sense-baseret, men meget træffende. Hans forhold til tidens problemer er afslappet og uden de fordomme, som findes inden for fagområdets snævre rammer: »Meldahl og hans venner«, »den dyre og den billige historicisme« etc.

Først og fremmest har han brugt øjne og godt. Han tager læseren med på bytur og viser ham detaljer, som han aldrig før har bemærket. Viser de kønne ting, de grimme ting, smagløshederne, morsomhederne, inkonsekvenserne i det historicistiske dekorative apparat.

Hans konklusion er ikke entydig for eller imod historicismen. Snarere, at mange og forskellige dekorationer på vores huse er bedre og mere stimulerende end slet ingen. Det tror jeg egentlig, at han har ret i.

Wivan Munk-Jørgensen

Ivan Katić (udg.): *Fjernt fra Danmark I. Fra Mors til Sibirien. Breve fra dyrlæge Chr. Engelsen til faderen Andreas Engelsen 1870-1888.* (= Kilder til veterinærhistorisk forskning VII), (Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek, København 1983). 88 s., 122,- kr.

Når man taler om dansk udvandring i slutningen af forrige århundrede, tænker man primært på de hundredtusinder af unge danske mænd og kvinder, der fandt sig et nyt hjem i Amerika. Som regel overses det, at en del af den danske udvandring gik østpå, til Rusland. Sammenlignet med strømmen af mennesker til Amerika var denne emigration af beskeden størrelse, idet den under ingen omstændigheder har omfattet mere end et par tusinde. Men som mennesker og som skæbner kan de være lige så interessante at beskæftige sig med. Systematisk er udvandringen til Rusland kun undersøgt i et i duplikat publiceret arbejde fra Slavisk Institut i København, *Svend Aage Christensen m.fl.: Den danske emigration til Rusland 1875-1914, 1970.* Derudover har E. Spang-Hanssen beskæftiget sig med en ganske vist numerisk set lille, men på den anden side yderst interessant del af denne udvandring, nemlig da han i 1952 publicerede materialer om fire danske filologers udvandring til Rusland i 1875, *E. Spang-Hanssen: Under Madvigs auspicer. Danske filologers udvandring til Rusland 1875, 1952.* På Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek sidder imid-

lertid en mand, som nu – måske lidt overset – i over 10 år har publiceret kildestof til en anden side af den østvendte udvandring, nemlig danske dyrlæger i Rusland. Det er dyrlæge og forskningsbibliotekar Ivan Katić, der senest har publiceret den bog, der er til anmeldelse her. Tidligere har han udgivet tre bind med breve, der sammen med en systematisk bearbejdelse af de dansk-russiske veterinære forbindelser i perioden 1796-1976 i 1981 indbragte ham den veterinærvidenskabelige doktorgrad. Selv om det kun er et hjørne af udvandringen til Rusland, Katić har beskæftiget sig med, er der tale om et arbejde, som ikke blot er imponerende i omfang men som også har givet historievitenskaben meget hidtil ukendt kildemateriale.

Katić har for hele det 19. århundrede registreret 15 danske dyrlæger, som under den ene eller anden form fik deres virke i det russiske imperium. Chr. Engelsen (1847-1906) er en af dem. Han havde i begyndelsen af 1870 afsluttet sin danske dyrlægeuddannelse og havde nedsat sig som praktiserende dyrlæge på Mors. Her blev han imidlertid forelsket i en pige, som faderen ikke kunne acceptere som svigerdatter. Hun var nemlig blevet sendt fra København til Mors for her at føde sit barn. Angiveligt af denne grund rejste Engelsen derefter sammen med pigen, der nu var blevet hans kone, og hendes barn til Rusland for at finde lykken der. 35 år kom han til at tilbringe her, først i Sibirien som telegrafist i Store Nordiske Telegrafselskab, dernæst efter at han havde taget en supplerende russisk eksamen, som dyrlæge. De sidste 30 år af sit liv levede Engelsen i det europæiske Rusland, hvor han endte som guvernementsdyrlæge i Minsk-området.

Set fra et historievitenskabeligt synspunkt er den tidligere udgivne samling af breve fra Engelsen til dennes lærere på Landbohøjskolen langt mere interes-

sant end den her foreliggende. Den rummer nemlig langt flere interessante iagttagelser fra de egne af Rusland, hvor Engelsen havde haft sit virke. »Fjernt fra Danmark« rummer primært breve til faderen, den far, der direkte havde været skyld i udvandringen. Selv om der naturligvis ind imellem er iagttagelser, der giver os ny viden om det russiske samfund i slutningen af forrige århundrede, er det alligevel det mere private stof, der dominerer. Dertil kommer til stadighed en undertone af den fortabte søns afbigt og undskyldninger over for faderen, der aldrig helt tilgav sønnen, hvad denne havde gjort ved at opgive en tryk dyrlægetilværelse på Mors til fordel for det russiske imperium og en københavnerpige, der var kommet galt afsted.

Thomas Petersen

Anne Lisbeth Olsen og Niels Peter Stilling: *Et nyt Liv, Den danske udvandring til Nordamerika i billeder og breve*. (Strandbergs Forlag, 1985). 185 s., ill., 180,- kr.

Strandbergs Forlag har jo før markeret sig ved udgivelsen af emigrationsværker, det være sig »rådgivere for udvandrere« eller skillingsviser (der dog også tit havde andre motiver). Med dette værk fortsætter det linjen. Bogens formål er udelukkende at fortælle om emigranternes liv i det nye land. Det emne har emigrantforskningen skammelig forsømt. Helmer Pedersen har i sit lige anmeldte skrift, der forresten udkom 4 måneder forinden, prøvet at råde lidt bod derpå. Var det blevet til et broget billede hos ham, så er denne bog efter anmelderens mening til gengæld oversystematiseret: For knap 10 år siden havde Helmer Pedersen og hans stab – deriblandt denne bogs forfattere – gennem dagspressen i København indkaldt breve fra emigranter. Det blev til over

2000. De første samlinger blev udgivet i »Brev fra Amerika« 1981 (her anmeldt i nr. XIV, 3; 1983). Nu har forfatterne grebet brevene an på en anden måde. Ud fra ti problemstillinger, såsom selve opbruddet, rejsen, landbruget i USA og bylivet dér, familie og dagligdagen har de udmøntet det store brevmateriale. Derfor underer det anmelderen, at man bogen igennem gang på gang møder de samme brevskrivere. Særlig en piges og et brødrepars breve styrer oplysningerne, disse personer optræder i hvert kapitel. Hvor god kan så oplysningernes generelle værdi være?

Det er nok hovedproblemet ved emigrationsforskningen, når den beskæftiger sig med den amerikanske side af sagen. Her har man ikke et stort og varieret kildemateriale, men nærmest kun hjemsendte breve, og det kan være meget tilfældigt, hvad der er blevet bevareret. Et meget tættere samarbejde med den amerikanske immigrationsforskning ville have givet forfatterne de variationsmuligheder, der legitimerer en håndfast systematik. Når det nu er sagt, så foretrækker anmelderen alligevel en lidt for stram struktur frem for et for broget konglomerat. Forfatterne har valgt at citere lange passager fra brevene, og det synes en god idé, fordi det bliver en meget mere levende fremstilling, særlig i denne sammenhæng.

Også til dette værk er illustrationsmaterialet ypperligt og fornøjeligt.

Gerda Bonderup

Erik Helmer Pedersen: *Drømmen om Amerika*. Politikens Danmarks Historie. (Politikens Forlag, 1985). 320 s., ill., 298,- kr.

Politikens forlag er på to områder ved at udvide sin efterhånden klassiske Danmarks Historie fra 1960'erne. Det ene er en højdepunktserie med genuine men-

nesker, omvæltninger og dramatiske begivenheder som nøglemønstre – det andet er forhenværende og udenlandsdanskernes historie. Det er den sidste serie, den anmeldte bog skriver sig ind i. At det har været savnet fortalte mig en dansker fra Los Angeles, han mente, at vi snakkede og skrev så meget om de 5½ mio. danskere i Danmark, men glemte de 15 mio. udenfor.

Med dette værk vil forfatteren på den ene side popularisere Kristian Hvidts vægtige, mere statistiske disputats fra 1972 og på den anden side tætte de huller, som emigrantforskningen endnu havde efterladt, nemlig beskrivelsen af indvandrernes liv i det nye land. Modellen for at opnå disse to formål er den samme, nemlig præsentation af enkeltpersoners livsbeskrivelser og oplevelser. Det gør bogen aldeles spændende og morsom, men også uhyre kalejdoskopisk. Det sidste har man villet undgå, eller i hvert fald villet styre, ved hjælp af få korte kapitler om den generelle udvikling suppleret med tabeller og kort, samt en meget detaljeret kapitelinddeling med rammende overskrifter. Der er faktisk et nyt (under) kapitel på hver anden side. Anmelderen synes, det var intentionsmæssigt glimrende, men langt fra fyldestgørende. En kort beskrivelse af bogens struktur og indhold vil tydeligt afsløre det. Der startes med to indledende kapitler – et om »landet de forlod« – hvor der fortælles om udvandrerskaren, udvandrer typen og forskningsmateriale, men ikke ret meget om Danmark, flittigt krydret med ingredienserne fra personhistorien. Det andet kapitel om »landet de tog i besiddelse« er lykkedes noget bedre. Resten af bogen, faktisk knap 90%, drejer sig så om personer og grupperne på deres nye hjemsted. Og det er for meget!

Til gengæld kommer vi langt omkring, både geografisk – værket inklude-

rer nemlig *hele* emigrationen, dvs. bortset fra til USA også til Canada, Syd- og Mellemamerika, Australien m.m., og emnemæssigt – som den danske kirke, foreningsliv, presse og litteratur. Samtidig prøver forfatteren at koble tilbage med kapitler om »en rigtig dansk-amerikaner« eller »udvandrenes forbindelse til moderlandet« eller om »Danish Heritage«. Det er interessante forsøg.

Sammenfattende vil jeg mene, at bogen er særdeles velskrevet, at populariseringen af det store stof er meget vellykket, kraftig hjulpet af det ypperlige billedmateriale, men samtidig er den blevet for kalejdoskopisk. Det er umuligt for læseren at bevare overblikket.

Gerda Bonderup

Claus Bjørn (red.): *Dansk Mejeribrug*. Udgivet af De danske Mejeriers Fællesorganisation 1982. (Forlaget AIO, Odense). 564 s.

De Danske Mejeriers Fællesorganisation tog i 1979 initiativ til, at 100-året for grundlæggelsen af det første andelsmejeri i Hjedding skulle fejres. Der blev nedsat en forfatterkreds med andelsforskeren Claus Bjørn som hovedredaktør og koordinator. Resultatet er blevet et særdeles digert værk på 564 sider i to store spalter, men naturligvis rigt forsynet med tabeller, plancher og billeder.

Det er altid svært, når selve skriveopgaven nødvendigvis må deles mellem flere. Det kan næsten ikke undgås, at der opstår skævheder, samt at læseren kommer til at sammenligne de enkelte bidrag. De to første er skrevet af historikere, mens det næstsidste er udarbejdet af en organisationsforsker og det sidste af en fremtidsforsker. Den kombination er i sig selv god, men samspillet ikke mindst mellem de tre første bidrag burde nok have været mere intenst, således

at alle eller de samme problemstillinger blev belyst igennem bogen.

Claus Bjørn har fået tildelt den ældre periode fra 1882 frem til 1914, hvorefter Jørgen D. Rasmussen følger fremstillingen op til 1955, mens Jacob A. Buksti afslutter med 100 året for grundlæggelsen af det første andelsmejeri. Det sidste afsnit er blevet et blik ind i fremtiden, sådan som initiativtageren til projektet, afdøde direktør i De Danske Mejeriers Fællesorganisation, Th. Mathiasen havde ønsket og foreslået det.

Claus Bjørn har gennem mange år arbejdet med andelsmejeriernes historie, og det præger i høj grad hans fremstilling. Han kender nøje sit stof og dets problemstillinger, men det bliver det ikke trivielt eller kedeligt af – tværtimod. Her og der kan der skimtes nye analyser og fremdragelse af nyt stof. Han afliver myten om, at andelsmejerierne blev til af ideologiske grunde. Gennem studier af talrige vedtægter påviser han, at de forskellige organisationsformer var mere eller mindre tilfældige. Det afgørende var initiativtagernes kendskab til mejerier, der gik godt, og vedtægter herfra kom så til at danne forbillede.

I Claus Bjørns periode ligger en betragtelig del af afsætningen af mejeriernes produktion endnu i de private smøreksporthænder. Her kunne der nok have været undersøgelser til belysning af, hvorfor andelsmejerierne ikke selv tidligere gik aktivt ind i salg og eksport, men overlod dette til det private initiativ.

Jørgen D. Rasmussen søger at følge Claus Bjørns udstukne rammer, nogle problemstillinger fortsættes, mens nye tages op. Det var i denne periode, landbruget for alvor kom til at møde markeds-mæssige vanskeligheder. Staten måtte gribe hjælpende ind, og de tidligere markedskræfters naturlige reguleringsmekanismer blev sat ud af kraft; ikke mindst her afviger forfatterens perio-

de fra forgængerens. Det er vel også den direkte forklaring på, at en række ældre strukturer fortsætter; her tænkes på de mange meget små mejerier med simpel teknik og igen de ældre afsætningsformer.

Det er også i denne periode, at landbrugets organisationer kommer i stadig tættere kontakt med Landbrugsministeriet – eller omvendt. For resultatet synes at have været, at landbrugets politik på mange områder netop blev sammenfaldende med ministeriets. Det er også i disse år, de private smøreksporthorer forsvinder; andelsbevægelsen får på det nærmeste monopolkarakter. Nogle af disse aspekter burde nok have været trukket stærkere frem, selv om det næppe havde været så spændende læsning, som det gode afsnit om mejeriet i lokal-samfundet.

Det er imidlertid sådanne temaer, Jacob A. Buksti tager op. Vi følger, hvordan landbruget fortsat søger at regulere produktionen og priserne. Vi møder det bekendte mælkeleveringsstof i maj 1961 og ser pludselig, at erhvervet sætter samfundet skakmat. De voldsomme ændringer i produktionsforholdene med hurtige sammenlægninger og koncentrationer i stadig større regionale mejeriselskaber havde gjort dette muligt, og dette fremlægges klart og præcist. Mejeribrugget måtte ændre struktur og ruste sig til de nye markedsforskelde og landets indtræden i EF.

Det sidste afsnit på omkring 50 sider har prognosens karakter. Her beskrives den internationale udvikling og fødevarsituation, og danske mejeribrugs markeder og konkurrenter søges analyseret. Endelig afsluttes med en fremlægelse af statistisk materiale for de sidste 100 år.

Det er blevet et mønsterværdigt jubilæumsskrift om et stort og centralt erhverv. Ikke mindst er det værdifuldt, at det er fremlagt, så det på det nærmeste

udgør en forskningsstatus. Det betyder nemlig, at det fremgår, hvor der bør sættes ind med ny forskning. Forfatterne plæderer nemlig ikke, at de har fremlagt alt om dansk mejeribrug i de sidste 100 år.

Henrik Fode

Kurt Risskov Sørensen: *Fredssagen i Danmark 1882-1914*. (Odense Universitetsforlag, 1981). 112 s., ill., 79,30 kr.

I den foreliggende bog, der i det væsentlige er identisk med forfatterens specialhandling om samme emne, gives der en fremstilling af Dansk Fredsforenings opkomst, organisering, program og almindelige udvikling samt en vurdering af, hvilken indflydelse den fik på dansk udenrigs- og forsvarspolitik. Fremstillingen er i det væsentligste baseret på trykt kildemateriale, og hovedvægten af dette er Dansk Fredsforenings forskellige publikationer. Som forfatteren påpeger i indledningen, er fremstillingen centreret om Dansk Fredsforening, idet han fastslår, at fredssagen i Danmark stort set var identisk med denne forening. Men han burde nok have valgt en anden titel på bogen, for fredssagen i Danmark optog også andre grupper og personer i Danmark end dem i og omkring Dansk Fredsforening. Når dette er sagt, skal det også siges, at forfatteren med dygtighed og held har forstået at give en fremstilling af Dansk Fredsforenings historie, der viser det arbejde, den udførte på nationalt og internationalt plan, og en fremstilling af de stridigheder eller interne uoverensstemmelser, der opstod efterhånden, som forskellige grupperinger ønskede at lægge vægt på forskellige mærkesager. Naturligvis er fremstillingen præget af en vis centring om enkelte personer, men dette tager ikke overhånd, og der er således ik-

ke tale om Frederik Bayers og andre ledende personers historie eller portrættering, selv om dette kunne være nok så interessant, men om Dansk Fredsforenings historie. Det foreliggende værk viser, at forfatteren på tilfredsstillende måde evner at løse opgaven inden for de rammer, som er afstukket for bedømmelse af specialer til hovedfag i historie, og det er kun glædeligt, at denne type arbejder også bliver publiceret og ikke kun er til glæde for forfatteren og bedømmerne.

Henrik Vedel-Smith

Arbejdsmandens historie i 100 år.

Jørgen Burchardt: 1. *Fabrik* (Fremad, 1982). 112 s.

Carl Erik Andresen: 2. *Bygge og anlæg. Vi er ikke slavebundne.* (Fremad, 1984). 127 s.,

Med disse to bøger om fabriksarbejdere og bygge- og anlægsarbejdere har Specialarbejderforbundet i Danmark i samarbejde med forlaget Fremad indledt en publikationsserie på i alt fem bøger om arbejdsmandens historie i Danmark. De tre følgende bøger skal omhandle transportarbejderne og landarbejderne afsluttende med en generel bog, der skal dække hele SID og dermed arbejdsmændenes fælles sociale og politiske kamp for bedre levevilkår.

Bøgerne er blevet til på baggrund af en massiv interesse og indsamling af erindringsmateriale, fotos m.v. hos gamle SID medlemmer og søger at skildre arbejdsmandenes historie med vægten lagt på det nære daglige liv på arbejdspladserne, under arbejdsledsløshed, i familien og i den mere eller mindre sparsomme fritid.

Der er tale om almen beskrivelse og opsamling af informationer om dagliglivet, herunder specielt arbejdet og arbejdsprocessernes forandring, og der er

gjort meget ud af at illustrere ved hjælp af billeder, grafer m.v. Disse udgør med kommentarer, som ved siden af billedanalyserne videregiver en mængde informationer, ca. halvdelen af indholdet i bøgerne, hvilket gør dem særdeles læsevenlige. Bøgerne er ikke skrevet specielt med henblik på undervisningsbrug, om end de kan tjene som et glimrende supplement hertil, men har derimod en særdeles stor målgruppe.

Man finder ikke dybtgående analyser af udviklingen eller forsøg på at tegne større historiske og politiske perspektiver, om end dette aspekt af historieskrivningen er mere fremtrædende i Burchardts end i Andresens fremstilling. Der fremkommer heller ikke noget egentligt nyt, noget man ikke kan samle op i andre bøgernes sporadiske henvisninger (gælder specielt om fabriksarbejderens forhold).

Alligevel danner Burchardts og Andresens bearbejdnings en positiv undtagelse i forhold til de sidste 10 års intensive forskning og historieskrivning om arbejdere og arbejderbevægelse. Dels ved at være en fremstilling af historien om en bestemt gruppe arbejdere og deres arbejdsprocesser, som ikke tidligere er blevet behandlet samlet. Dels ved den stringente forfølgelse af intentionen om at skrive hverdagslivets historie på en pædagogisk måde og ved en levende inddragelse og citering af erindringsmateriale, som ellers med tiden ville være gået tabt. Dels ved ikke at forfalde til skildringen og hædringen af lederne og til organisationshistorie, men lade den »menige« arbejder træde frem. Endelig bør det nævnes, at man gennem denne beskrivelse får et levende indtryk af arbejdskampens betydning for arbejderne i dagligdagen og dens kontinuerte nødvendighed som en del af udviklingen på arbejdsmarkedet – og det er mærkværdigvis nok (al den stund så godt som alle behandlinger af arbejderbevægelsen pe-

ger på vigtigheden heraf) en undtagelse, at arbejdskampen (herunder strejke og lockout) i selve fremstillingen tilkendes denne integrale betydning for hverdagslivet i arbejde og fritid. Denne skildring undgår desuden at falde for den efterrationaliserende, moraliserende og proportionsforvrængende romantisering af arbejderen og arbejdskampen (herunder ikke mindst den vilde strejke), som desværre har præget en stor del af venstrefløjens analyserne gennem 1970'erne og 80'erne.

Naturligvis kan man finde kritikpunkter, f.eks. kan man spørge om disponeringen i alle tilfælde er korrekt, ligesom der vil være mange aspekter, som ikke har kunnet inddrages. Bl.a. savnes en mere grundlæggende inddragelse og beskrivelse af kvinderne i hjemmet og på arbejdsmarkedet. Det ville også være interessant med en bearbejdning af såvel de individuelle som de kollektive bevidsthedsformer, som antydes gennem de mange citater. Med hensyn til arbejderkulturen burde f.eks. idrættens betydning som frigørende, undertrykkende og identitetsskabende faktor have været inddraget. Endvidere kan man f.eks. spørge, om det er rimeligt at spise syndikalismen af med en halv side. Men der skal jo prioriteres, desuden kan det være, at nogle af de ting, som efterlyses her (ikke mindst analyse og perspektivering), kommer i de efterfølgende bind.

Alt i alt må man sige, at der er tale om et kærkomment og velskrevet supplement til den behandling af erindringsmateriale og beskrivelse af hverdagslivets historie, som de senere år er blevet taget op af bl.a. Svend Åge Andersen, Flemming Mikkelsen og Jørgen Burchardt.

Gennem denne type bøger skrives et stykke danmarkshistorie som med nære tidsbilleder giver eftertiden et indblik i, hvor forskelligt dagliglivet har formet

sig for forskellige grupper i samfundet til forskellige tider. De to bøger, som indtil nu er kommet om arbejdsmandens historie i 100 år, giver en grundig beskrivelse af hvordan arbejdet, de ændrede arbejdsprocesser og betingelser er med til at forme det daglige liv.

Kurt Klaudi Klausen

I anledning af anmeldelsen i HISTORIE, XV, 4,679 er modtaget:

Min bog Meldahls Rædselsprogram har fået en tiltetgørende, må det vist hedde, anmeldelse i »Historie« (ny rk. XV, 1983-85). Navnlig fastslår anmelderen (Wivan Munk-Jørgensen), at bogen med sin undertitel »arkitekt og politiker« forsøger at ramme øjeblikkets smag i historieskrivning, samtidig med at bogen kun kommer lidt ind på Meldahls virke som politiker (ha!), »men sikkert i et forhold, som stemmer overens med den rolle, det spillede i Meldahls liv«. (Ha ha!). Altså, ideen der skal bære bogen er åbenbart noget af en fidus, og forfatteren koger suppe på en pølsepind. Det er anmelderen endda enig med Meldahl om.

Kan det virkelig stå så slemt til, tænkte jeg, indtil jeg kom til det sted i anmeldelsen, hvor det hedder, at det altid har været »en gåde for anmelderen hvordan man kan praktisere en politisk overbevisning inden for rammerne af et liberalt erhverv, eller et hvilket som helst erhverv for en sags skyld«. Altså arkitekt? historiker? anmelder? osv?

Da mærkede jeg, hvor vinden kom fra. Henning Fonsmark (i Børsen) var ligefrem fortørnet over, at bogen havde fået støtte fra estimerede fonde. Flertallet (resten) af anmeldelserne var dog heldigvis gode, skal jeg huske at tilføje. Ellers var jeg jo så småt ved at nærme mig et truende skriveforbud.

Hans Helge Madsen

Frit Hav. Dansk skibsfart i 100 år. Red.: Jørgen Holck og Jørgen D. Simonson. Udgivet i anledning af Danmarks Rederiforenings 100 års jubilæum. 1984. 160 s., 290,- kr.

I slutningen af forrige århundrede blev grunden lagt til en række af vor tids erhvervsorganisationer. Således også til den, der siden blev til Danmarks Rederiforening, og det er netop 100 året for den begivenhed, der fejres med nærværende fremstilling.

Det er ikke blevet et traditionelt festskrift om organisationen, for vi hører kun meget lidt om livet og arbejdsopgaverne for Rederiforeningen. Der er heller ikke meget om baggrunden og dannelsen af redernes organisation. Er det sådanne spørgsmål, læseren ønsker besvaret, må han fortsat gå til det jubilæumsskrift, der blev til i 1934, skrevet af foreningens daværende direktør, Eilert Maegaard. Men også den gang gik man desværre uden om mange væsentlige emner, bl.a. vedrørende organisationens interne forhold, kontakter med internationale rederorganisationer, økonomi, holdning til personaleorganisationer om bord og i land, overenskomstforhold, beskrivelse af medlemmer og rederkarakteristikker og meget mere. Alle disse spørgsmål står således endnu ubesvarede. Rederiforeningen ønskede i stedet en bog om dansk skibsfart trykt på godt papir i stort format med velvalgte ældre billeder, krydret med det bedste i farvegengivelser lige fra ældre malerier til nyoptagelser af borgerige.

At der imidlertid var interesse også for andre emner, blev tidligt meddelt Rederiforeningen, der kulant svarede med et rundt beløb til Kontaktudvalget for dansk maritim historie og samfundsforskning, der derfor på jubilæumsdagen kunne udsende sin bog, Maritim Kontakt 7, der netop tog nogle af de em-

ner op – men desværre langt fra alle – der ikke blev plads til i den store bog.

Frit Hav, ikke en tilfældig titel, men på det nærmeste et motto for rederinæringen, er opbygget strengt kronologisk med en opdeling i 5 dele, hvorefter der slutes med perspektiver og udfordringer for de næste 100 år. Fremstillingen er bygget op om et net af tabeller og statistik med hovedtal for erhvervets udvikling, nationalt som internationalt. De korte kronologiske afsnit rummer et hovedsignalement af udviklingen, men giver desværre ikke plads til analyser af samspillet mellem søfart og erhvervsinteresser i land, eller blot til sammenlignende karakteristikker af den store ny redergruppe fra sidste trediedel af forrige århundrede. Det meste af det, der lægges frem i selve fremstillingen, er således desværre velkendt stof; det gøres sagligt og sobert, men som sagt uden forsøg på at afdække særlige interesser, initiativer eller sammenhænge.

Bogen er derfor alene en bred indføring i dansk skibsfartshistorie. Men det må understreges, at det ikke er blevet en dansk søfartshistorie, hvor både de store og de små rederier ses under et. Det er blevet den store søfarts historie, repræsenteret i Danmarks Rederiforening. Men det var vel også formålet?

Henrik Fode

Poul Bell, Mogens Nørgaard Olesen: *Storebæltsoverfarten i 100 år.* (Herluf Stokholms Forlag, 1983). 192 s. + 37 plancher med plantegninger, 464,- kr.

1. december 1983 var det 100 år siden, den første jernbanefærge blev sat i drift på Korsør-Nyborg, og det er netop baggrunden for nærværende publikation. Forfatteren har været maskinmester på overfarten og har kendt mange af fær-

gerne. Det er da også forklaringen på, at det netop er materiellet, der står i centrum for fremstillingen.

Bogen falder i to hoveddele. Der indledes med bredere afsnit om Storebælts-overfartens historie, om dampfærger, jernbanefærger og automobilfærger. Herefter følger en beskrivelse af restaurationsforholdene på skibene og om teknik og navigation.

Bogens anden hoveddel består af portrætter og beskrivelser af de enkelte færger, der i årenes løb har besejlet ruten. Til slut følger et kort afsnit om overfartens fremtid og broplanerne. Bogen er flot, forsynet med mange gode illustrationer, men desværre er der meget få passagerer på billederne, der synes hentet fra prøvesejlpladser og officielle foto-graferinger.

For den særligt interesserede læser følger et planchebind med 37 plancher over udvalgte færger. De er på det nærmeste så detaljerede, at modelbyggerne kan have fornøjelse af dem.

Henrik Fode

Lars Viinholt-Nielsen: *Assensbanen 1884-1984*. (Odense Universitetsforlag, 1984). 162 s., 120,- kr. + moms.

Assensbanen blev anlagt af statsbanerne (den jysk-fynske del) som en sidebane til linjen Nyborg-Strib. Den har aldrig været privatbane, men den har altid været en underordnet strækning og er blevet behandlet derefter. Lars Viinholt-Nielsens bog er historien om, hvor galt det så kan gå. For det første blev linjeføringen forkert. Assensbanen går fra Assens til Tommerup Stationsby omtrent midtvejs mellem Odense og Middelfart; men Assensbanens eksistensberettigelse er at varetage transporten mellem Assens og Odense, og derfor havde en mere direkte linjeføring været

at foretrække. En plan fra 1876 om en bane fra Odense til Nr. Broby, hvor banen skulle dele sig i en gren til Fåborg og en gren over Hårby til Assens, ville have været en bedre linje. For det andet fik banen sekunda materiel: lokomotiver med for ringe trækraft, for lette skinner, der blev slidt ned. Assensbanen måtte som regel tage til takke med det materiel, der ikke længere var godt nok til statsbanernes hovedlinjer. For det tredje var køreplanen for dårlig. Forbindelsen til Odense var for langsom; især om morgenen var forholdene utilfredsstillende, og der var for få forbindelser. Det blev omsider afhjulpet ved en udvidet køreplan; men da begyndte jernbanernes rentabilitet generelt at blive tvivlsom, så det igen blev nødvendigt at indskrænke togdriften på linjen. Det måtte gå galt, og det gjorde det. Der var i 1939 kraftigt optræk til, at persontrafikken på linjen skulle nedlægges året efter, men så fik banen en ny chance ved 2. verdenskrigs udbrud. Gods- og passagertrafikken steg, og trods fald i begge efter krigen fortsatte banen til 1966. Da blev persontrafikken på linjen nedlagt. Derimod fortsatte godstrafikken, og den har stabiliseret sig på et niveau, som ligger et godt stykke over mellemkrigstidens.

Bogen er gennemsyret af det konkrete poesi. Her redegøres for køreplansskift og transversaler og billetter af den edmonsonske type og litra Cqm, men frem af de mange detaljer vokser et helhedsbillede af en banestrækning, som var en trafikpolitisk fiasko, men som samtidig var en fast størrelse i mange menneskers hverdag. Til det vellykkede resultat bidrager de mange fotografier og øvrige illustrationer, men først og fremmest er det forfatterens engagement i sit emne, som har gjort bogen levende og velskrevet.

Jørgen Fink

Leif Pjetursson: *Drømmen om det absolute – den radikale kulturstrømning.* (Hans Reitzel, 1984). 144 s., 138 kr.

Forfatteren, der har litteratur som fag, har villet give en samlet almentilgængelig indføring i radikalismen i håb om, at den måske derved kan få et lille puf. Han forstår radikalisme som en kritisk holdning til de bestående forhold, som regel koblet sammen med en utopi, en forestilling om en anderledes og bedre tilværelse, der et sted defineres som »et demokratisk selvstyrende og selvfyngende samfund, hvor de økonomiske, tekniske og videnskabelige ressourcer anvendes på en social human og retfærdig måde« (134). Denne vage og elastiske definition sætter ham i stand til at postulere en sammenhæng, en strømning, mellem så forskellige – synes jeg – kulturfænomener som Brandes, de kulturradikale og de nyradikale (i 50'erne og 60'erne) på den ene side, og beat'en, rock'en, punk'en, bz'ere og andre moderne fænomener på den anden. Det forekommer umiddelbart søgt at ville koble den første gruppes intellektualiserede appel til en realistisk betragtning af verden og søgende, prøvende livsholdning med en række »flippede«, anti-intellektuelle, fantasifulde protester mod forholdene. Protesten synes til syvende og sidst at være det eneste samlende.

Hovedvægten ligger på de sidste 30 år, og det synes først og fremmest at være et forsøg på at legitimere en sammenskott, rimeligt nøgtern 68-ideologi med et strejf midteroprør (Villy Sørensen er en central forfatter i bogen). Der er tilbageblik til den »individiorienterede radikalisme« i slutningen af 1800-tallet og mellemkrigstidens kulturradikalisme. Men forfatterens standpunkt kan være svært at greje. Han beskriver sympatiserende ikke bare 68-holdningen og midteroprøret, men også f.eks. punkere og bz'ere, der vel kan betragtes som næ-

ste generations oprør mod de nu gamle (bl.a. 68'erne). Det anvendte materiale er væsentligst litterære tekster suppleret med samfundstænkere som f.eks. Marcuse og altså midteroprørerne.

Alt i alt er det temmelig overfladisk og meget forenklet (men det hænger måske også sammen med, at bogens vigtigste målgruppe synes at være undervisningssektoren). Man får dog nogle rimelige korte signalementer af en række nyere protestfænomener, og så kan man jo forsøge selv at gå videre derfra.

Jens Chr. Manniche

Torben Schousboe (udg.): *Carl Nielsen, dagbøger og brevveksling med Anne Marie Carl-Nielsen 1-2.* (Gyldendal, 1983) 674 s.

Carl Niensens datter, Irmelin Eggert Møller, der døde 1974, opbevarede et stort arkivmateriale efter faderen. Det drejer sig om fotografier, breve, dagbøger og andet, der ved nærværende udgives foranstaltning nu er overdraget til Carl Nielsen museet i Nørre Lyndelse og til Det kongelige Bibliotek i København. I to omfangsrige bind præsenteres her et udvalg af materialet, nemlig dele af Carl Niensens dagbøger og brevveksling med hustruen Anne Marie, født Brodersen. Da dagbogsnotater og brevveksling supplerer hinanden, præsenteres materialet som en helhed med udgiverens forbindende tekster og kommentarer. I tid spænder udvalget fra efteråret 1890 til komponistens død 1931. Selv om der er tale om 6-700 sider, er der alligevel utallige udeladelser. De er angiveligt foretaget dels for at undgå banaliteter fra dagligdagen dels af hensyn til andres følelser. Hvad det første angår, er der trivialiteter nok endda. Hvad det sidste angår, er udgiveren inde på en farlig vej, der kan føre til servering af æg uden salt.

I det store værk kan der findes mange oplysninger om Carl Niensens kontakter, både nationalt og internationalt; men først og sidst belyser materialet forholdet mellem komponisten og hans billedhuggerhustru. Det kan man jo godt kalde privat, men det er også kulturhistorie, en del af baggrunden for kunstnerens skaben.

Sikkert er det, at Carl Nielsen – også udtrykt af døtrene i en radioudsendelse – nogle gange gjorde et stort indtryk på damer med sin drengede charme. Det kom der komplikationer ud af i de lange perioder, hvor hustruen arbejdede borte fra hjemmet på sine store billedhuggerværker. Udgiveren har følsomt, men direkte i en forbindende tekst skildret situationen, der førte til en årelang krise mellem ægtefællerne. Anne Marie var ret kompromisløs i sine krav, men det åbenbares i brevvekslingen, at hun i perioder var så stærkt optaget af sin kunst, at familiens anliggender, følelsesmæssigt og praktisk, ganske trådte i baggrunden. Så sad komponisten isoleret med børnene, tålsomt klagende over udeblivende livstegn fra hustruen.

Der er ingen tvivl om, at denne udgivelse er en nødvendighed. Ved hjælp af bogens registre kan eventuelle brugere af Carl Nielsen-materialet orientere sig; men den kunne godt være reduceret med en tredjedel, især da der alligevel er mange udeladelser. Udgiveren er en grundig mand, i nogle tilfælde for grundig. Det er næppe nødvendigt for bogens brugerkreds at forklare, hvad Tannhäuser og Meistersinger er for noget. Og grundigheden går over i pedanteri en gang imellem; det kan således til nød være interessant, at Carl Nielsen havde hemmeligt telefonnummer i 1920'erne, men det er lidt sent at oplyse, at nummeret var BYen 4685! Udgiveren har valgt at bringe teksterne i deres oprindelige ortografi. Det kan man også stille et spørgsmålstegn ved. Hvad skal

det tjene til at viderebringe i hundredevis af Anne Maries stavefejl. Det er jo ikke en middelaldertekst, der kræver nærlæsning. Brevene kunne sagtens være bragt i moderne retskrivning.

I hvert fald ligger der en jætteinindsats fra udgiverens side, og værket er – med Carlsbergfondets støtte – et monument over vor største komponist. De smukke bøger er forsynet med omslag af Niels Bøje Ziegler, og begge bind er velforsynet med gode billeder fra familiealbummet.

Ib Gejl

Jan Kobbernagel: *Studerterforeningens historie 1890-1980, Bd. I 1890-1920*, Kbh. 1984, 377 s. *Bd. II 1920-1950*, Kbh. 1985, 368 s., 176,- kr. pr. bd. (Nyt Nordisk Forlag)

I sit otium har professor Jan Kobbernagel gennempløjet den københavnske studenterforenings arkiver siden 1890 og har foreløbig udgivet 2 af 3 bind, der skal beskrive foreningens historie indtil 1980.

Størstedelen af værket angår studenterforeningens egen lilleverden med generalforsamlinger og punchesold. Man får således at vide om forargelsen over, at senioratet fik en finere slags punch end de menige medlemmer. I 1928 forarges man over, at den sammenløbne hoben studerende i Århus vil benytte sig af det fornemme foreningsnavn. Ved at følge emnerne for foredragene i foreningen får man et billede af tidernes skiftende kulturpolitik. I de første år var det ganske vist forbudt at drøfte politik, men efterhånden bliver det netop de politiske debatter, som giver foreningen en betydelig placering i offentligheden, hvilket medfører en usædvanlig god pressedækning.

Der burde have været gjort noget mere ud af, at studenterforeningens parla-

mentariske regler faktisk fik nogen indflydelse på rigsdagsarbejdet. Denne betydning understreges af, at flere af foreningens ledere især fra de første tiår senere opnåede betydelige poster i dansk politik. Eksempelvis kan nævnes H. A. Hammerich, L. V. Birck, P. Munch, Johs. Hage, E. G. Piper og John Christmas Møller. I de senere år har man derimod omvendt måttet hente etablerede navne ude fra for at få posterne i senioratet ordentligt besat. Det er naturligvis ikke uden en vis interesse at se dele af det politiske livs historie belyst ud fra studenterforeningens særlige synspunkter. Nogen almindelig historisk interesse får et sådant værk dog kun, hvis det kan bidrage til at forøge vor personalhistoriske viden, men det er desværre ikke tilfældet. I selve teksten findes der flere oplysninger af personalhistorisk karakter især i 2. bind, men personregistrene, som man vel i første række vil gå til, er meget mangelfulde. De er simpelthen fyldt med fejl, og flere navne, der findes i teksten, er ikke optaget i personregistret. Personernes daværende og senere akademiske grader, titler og beskæftigelse er simpelthen forvirrende. Når de opotrædende korrekt får tillagt det fag, de studerede i foreningstiden, hænder det nogle gange, at man ikke får at vide, at de dog også har fået en eksamen. I andre tilfælde føjes deres senere stilling uden videre til deres tidligere studium, f.eks. »P. Munch, st. polit., senere udenrigsminister« og den senere stortingspræsident m.v. C. J. Hambro betegnes som »norsk redaktør, politiker«. Et enkelt eksempel på totalt sjuskeri skal nævnes. I personregistret til 1. bind er bl.a. anført »Lange, P. F. A., stud.med.«. Hermed henvises til følgende i teksten: »F. H. Lange« (s. 98), »stud.mag. P. E. Lange« (s. 108) og »P. F. Lange« (ss. 137, 144).

Registrene vil skaffe en historiker,

der har brug for dette materiale, mangfoldige ærgrelser.

Poul Meyer

Knud Peder Jensen: *Nåden og skammen*. (Gyldendal, 1985). 299 s.

Det er muligvis første gang, en roman bliver anmeldt i HISTORIE. For en roman er det, således som bogen markedsføres fra forlaget. Havde der ikke været kommercielle hensyn at tage, ville betegnelsen historisk fortælling angiveligt have været foretrukket. Når bogen anmeldes er grunden, at den, stort set som den foreligger, er blevet godkendt som specialeafhandling i historie ved Århus universitet.

Knud Peder Jensen har i Landsarkivet i Viborg fundet 411 dagbøger på tilsammen 40.000 sider, skrevet af lærer Jan Holte Johansen (1878-1969), dækkende perioden 1897 til 1963. Dem har han læst og på det grundlag skrevet Johansens livshistorie, kronologisk opbygget.

Knud Peder Jensens udgangspunkt er, at hans bedstefar fortalte ham historier, da han var barn, om særprægede mennesker og om de ting, som kaldes folkeminder. I modsætning til universitetsstudiet, der opstiller et »logisk, modsigelsesfrit, billedløst begrebsunivers«, ønsker han »bedre indsigt i den tid, der fører op til min egen, og en bedre forståelse af mig selv og af den tid jeg lever i«. Dette vil han opnå ved at skrive om et almindeligt menneske, ukendt af den brede offentlighed, som har levet inden for de sidste hundrede år. Metoden er »indlevelsen« og »fremmedgørelsen«, således at man må kunne indleve sig i en persons tankeverden for at forstå hans handlinger, men på den anden side også stå lidt udenfor med en kritisk vurdering.

Beslutningen om, hvorvidt en specialeafhandling lever op til bestemmelserne, træffes decentralt, og diskussionen

om dette skal ikke føres her; men særlig megen videnskab er der vel knap i at arbejde sig igennem 40.000 sider dagbøger og derpå fortælle om dem. Det er imidlertid værdifuld formidling og et kæmpearbejde. Læseren får interessante indblik i en fortidig virkelighed, og en total udgivelse af dagbøgerne ville være uoverkommelig. Fra et historikersynspunkt ville det dog være at foretrække med en udgivelse i væsentlige uddrag (hvilket ville være en absolut kvalificeret opgave). Så havde man muligheden for selv at klare »fordøjelsesprocessen«. For i denne bog er det svært at skelne signaler fra støj. Hvor slutter Johansen, og hvor begynder Jensen? Og hvor tæt kommer man ind på Johansen, når kildegrundlaget er så ensidigt?

Man kan så vurdere bogen som en historisk fortælling, således som den lægger op til. En fortælling kan godt hvile på et ensidigt grundlag, men den skal have struktur og stil gennem fortælleren. Han skal skabe en stemningsramme, inden for hvilken fortællingen udvikler sig med de elementer, der hører til, hvoriblandt en understregning af vigtige forløb samt klimaks. Her holder denne fortælling ikke helt målet. Fremstillingen er en kende for monoton med genbrug af visse stilistiske klicheer; der skelnes ikke mellem væsentligt og uvæsentligt, og ingen forløb eller situationer fikses som afgørende punkter i Johansens liv.

Men bogen er redelig og ligger sandsynligvis tæt på forlægget. Enhver med historisk interesse vil have udbytte af at læse den. Noget *alternativ* til det videnskabelige historiestudiums »begrebsunivers« er den ikke.

Ib Gejl

Bidrag til Den danske skoles historie, 1898-1984. (Foreningen Unge Pædagoger, 1985). 280 s., ill., 150,- kr.

De forudgående tre bind var genudgivelsen af Joakim Larsens store arbejde om den danske skoles historie indtil 1898. Grundigt og samvittighedsfuldt tegnede han – til tider alt for kildenær og kildestyret – skolens udvikling over 350 år på landet og i byerne. Også de religiøse og pædagogiske ideers indvirkning på skolerne var hans kære emner. Her i fjerde bind vil forfatterne – de er ni – alle, bortset fra en rigtig lærer, universitetsuddannede folk, nok ajourføre skolehistorien, dog bestemt ikke på Joakim Larsens, men på deres egne præmisser. Dvs. en tematisk gennemgang af følgende seks punkter:

1. Børns vilkår i og uden for skolen.
2. Skolens fysiske rammer.
3. Folkeskolens udviklingsmuligheder og den økonomiske politik.
4. Socialdemokratiet og folkeskolen – vejen mod den udelte skole.
5. Modsætninger mellem mandlige og kvindelige lærere i deres kamp for bedre vilkår.
6. Tre fag i skolen.

De danner samtidigt de første seks kapitler, flere af dem rundes af med litteraturhenvisninger, nogle med noter. Bogen afsluttes med en kort redegørelse for skolelovene og lidt statistik. En kort beskrivelse af intentionerne med bogen samt af samfundet i dette århundrede indleder bindet. De seks hovedtemaer er absolut relevante og velvalgte, anmelderen mener dog at deres nærmest absolutte kvantitative ligevægtning – ca. 40 sider til hvert – virker overdemokratiske. Nok er et emne som nr. 5 om modsætningerne mellem mandlige og kvindelige lærere særdeles vigtigt, men at ophøje dets behandling til bogens inden for det fornævnte ca. sidetal endda længste kapitel,¹ er afgjort en fejlslagen disponering. Også på anden måde adskiller dette kapitel sig fra de andre, dets

penselstrøg er til tider alt for fanatisk marxistisk og/eller feministisk. En vis afbalancerethed i denne sammenhæng, synes anmelderen, skylder man sine læsere, og det er da også lykkedes for de andre forfattere.

Ellers synes jeg bestemt også, at en tematisk gennemgang af 100 års skolehistorie er så langt at foretrække for Joakim Larsens linje.

Gerda Bonderup

Kolding i det tyvende århundrede indtil kommunesammenlægningerne i 1970, III (Vejle amts historiske samfund 1982), 368 s.

Med dette bind afsluttes den nye fremstilling af Koldings historie (Se Historie XIV, 2, 377). Bogen er en naturlig fortsættelse af de foregående bind og ligesom disse tematisk opbygget. Her behandles byens styre, dagspressen, to arbejds giverforeninger og til slut kulturlivet.

Hvert afsnit har fået sin forfatter, hvorfor det er blevet selvstændige tematiske afhandlinger, der her lægges frem. De er i sig selv interessante og detaljerige, men det betyder på den anden side, at det bliver svært for læseren at få styr på byens bredere udviklingshistorie. Man kunne derfor nok ønske, at det store arbejde med Koldings historie måtte afsluttes med en samlet kortfattet byhistorie, forfattet af en person.

Henrik Fode

Søens folk. Beretninger fra århundredskiftet. Udg. af Ole Højrup. 1985. Bd. 1. skibsdreng og letmatros, 230 s. Bd. 2. Sejlskibsmatros og tømmermand. 238 s. (Nationalmuseet, 1985). Pris pr. bind i abonnement 328,00 kr.

Med de udsendte to bind påbegynder Nationalmuseet en ny stor udgivelsesserie i forlængelse af serien om livet på og omkring herregårdene. Også denne række er planlagt til 8 bind, der skal følge med to bind om året og dermed en forventet afslutning i 1988.

Serien er opdelt efter de besætningskategorier, man finder om bord. Der indledes i bunden af hierarkiet med skibsdrengen og sluttes af med et bind om dampskibskaptajnen. Bøgerne er opbygget på grundlag af det omfattende materiale, der findes hos NEU (Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser). Også billederne er for hovedpartens vedkommende hentet herfra, men dog suppleret med materiale fra Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg.

Formålet med serien er ikke traditionel søfartshistorie, men at følge livet om bord, sådan som de forskellige besætningskategorier oplevede det. Udgiveren har ladet beretterne selv fortælle, idet han har fundet, at denne metode, rigtigt brugt, er et rigt kildemateriale. Problematisk er det dog, om alt kan stå til troende, ligesom læseren ikke kan se i hvilket omfang, der er blevet redigeret eller styret i interviewfasen.

Det, der lægges frem, er imidlertid dejlig, ligefrem læsning. Hertil kommer, at udgivelsen udstyrmæssigt er meget fornem. I stort format og overdådigt forsynet med billeder. De er velvalgt, teknisk fine, hvilket igen må betyde, at redaktionen har haft et stort materiale at vælge imellem. Men det betyder igen – ligesom det var tilfældet med de bragte beretninger, at der kan sættes et spørgsmålstegn ved det repræsentative.

Et er imidlertid givet; det må kræve en stram redaktion for at undgå oplagte gentagelser fra bind til bind – den ydre ramme, skibet og dets bevægelser rundt i verden – var jo den samme for dæksdreng som for kaptajn. Det bliver

derfor interessant at se de følgende bind.

Henrik Fode

Grethe Zahle: *Maleren Peter Hansen. Hans liv og arbejde.* (Gyldendal, 1984). 259 s., ill.

Der har altid været tradition for at lade en kunstners død følge af en bogudgivelse, som en hyldest til ham og hans værk. Dansk kunsthistorie er stadigvæk temmelig afhængig af den slags, i bogstaveligste forstand, vægtige kunstnermonografier, som er fulde af god vilje og mangelfulde på relevante informationer og saglighed. Et første blik på Grethe Zahles store bog gav mig derfor en mistanke om, at det drejede sig om en sådan hyldest, udgivet med 50 års forsinkelse. Men bogen er ikke en hyldest. Det er en kærlighedserklæring.

Fyensmaleren Peter Hansen er nok ikke en maler, som rummer en umiddelbar appel for ret mange til at kaste sig ud i en større, kunsthistorisk kraftanstrengelse. Han er fortrinsvis velbehandlet. Han malede gode billeder, som på ingen måde revolutionerede dansk malerkunst. Hans kunstnersjel var ikke en malstrøm af sønderlidende skabertrang og ødelæggende konflikter. Han var faktisk en glad mand, trofast ægtemand og kærlig fader. Han levede stilfærdigt, omgivet af gode venner. Producerede støt og uden at lade sig anfægte af anmeldere og kritikken og døde fredeligt, omgivet af sin familie. Den slags kunsthistorie er svær at skrive i dag.

Peter Hansens billeder er pæredanske. Hans produktion består fortrinsvis af landskabsbilleder, skildringer af livet på landet og af livet i familien. Han var impressionist i den forstand, at han lod lyset og farverne bestemme opbygningen af billedet. Men han var primært Fyensmaler med alt, hvad dette indebærer.

Grethe Zahle giver sig god tid. Hun beskriver grundigt alle etaper i Peter Hansens liv. Hun inddrager et usædvanligt stort antal breve, som ikke tidligere har været publiceret, og med dem, og gennem dem, illustrerer hun hans udvikling som kunstner. Et stort billedmateriale gør det muligt at følge tråden ret nøje.

Hendes forhold til Peter Hansens malerier er spændende. Hun har ingen hæmmende fagmæssig distance og reservation til emnet, hun vurderer dem ikke på baggrund af modernismen eller hvad der i øvrigt fulgte efter, placerer dem ikke engang i forholdet til kunstnerkollegernes. Og alligevel er dette spændende kunsthistorie.

Hun skildrer malerierne på deres egne præmisser. Hun er meget dygtig til at formidle, hvad hun ser. Farver, lys, teknik, motivvalg. Der er ikke noget, der undslipper hendes blik. Der er ingen tvivl om, at Peter Hansens mange skildringer af sine børn, Bimse og Lysse kaldet, har en speciel betydning for den kvindelige forfatter. I sin behandling af disse barneportrætter skriver Grethe Zahle faktisk litteratur.

Jeg indrømmer, at Peter Hansen ikke hører til de kunstnere, jeg har brugt mest tid på. Det vil jeg råde bod på. Specielt vil jeg gå en ekstra gang forbi, når det er Bimse eller Lysse, der har siddet model. Godt gjort, Grethe Zahle.

Wivan Munk-Jørgensen

Kjeld Philip: *Dengang i Pilestræde. Et miljø fra 20'erne.* (Gyldendal 1985), 185 s., 188,- kr.

Da de små detailforretninger endnu prægede byerne, kunne brokvartererne i København opdeles i mange små

landsbyer midt i storbyen. Kernen i en sådan landsby var et gadekryds med forretninger på alle fire hjørner. Der var tale om delsamfund, der i mange henseender udgjorde selvstændige enheder i byen. I sin erindringsbog fortæller Kjeld Philip, at man også i Københavns indre by kunne finde et sådant afgrænset bymiljø, og han beskriver i så henseende kvarteret omkring Pilestræde, hvor han var født og opvokset.

Pilestræde 41 var et ildebrandshus fra omkring 1740 og var i 1920'erne ejet af Kjeld Philips far. I dette hus blev han født i 1912, og han boede der i 22 år. Med et væld af enkeltheder, som man ikke kan begribe, at han kan huske, giver han et levende billede af familien og af livet i det omliggende kvarter. Selv om bogen måske mest egner sig til familiebrug, skildrer den dog et miljø, som det er af en vis historisk interesse at stifte bekendtskab med, men af større almen betydning er naturligvis Philips omtale af de personer, han kom i forbindelse med under skolegang og universitetsstudier.

Det er en memoireforfatters privilegium at have sine bestemte meninger om alt, hvad han er kommet i berøring med, og det benytter Philip sig fuldt ud af. For denne som for alle andre erindringsbøger gælder det, at meningene netop er af meget personlig karakter. Philip afslutter således sine bemærkninger om L. V. Birck med at udtale: »Han døde i 1933. Sjældent har døden så hurtigt ændret berømmelse til forglemmelse«. Det er dog et spørgsmål, om ikke det samme gælder de fleste, der i deres egen tid stod i offentlighedens rampelys.

Poul Meyer

Gunnar Solvang: *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80.* (Landbohistorisk Selskab, 1984). 272 s., ill., 148,- kr.

Egentlig er dette en bog, vi har savnet og ventet på – og storartet at den nu er kommet. Storartet, fordi den opfylder næsten alle de forventninger, man kunne nære til en sådan analytisk monografi om en statshusmandskoloni. Det gælder kildematerialet, hvor alt er udnyttet, helt ud til privatbreve, avisstof og lokalradioudsendelser. Ydermere er det hele på en meget værdifuld og stimulerende måde sammenstillet med de impliceres personlige erindringer, også nybyggernes, som forfatteren allerede fra 1976 har haft lejlighed til at indsamle. Listen over meddelere er på ikke færre end 72 personer. Det fører frem til bogens næste plus, nemlig forfatterens dybtgående lokalkendskab, både topografisk og sociologisk; det er en absolut forudsætning for, at et så stedbundet arbejde virkelig skal lykkes. Ligeledes er det meget fortjenstfuldt, at bogen er ført helt op i nutiden, så det historiske perspektiv aktualiseres. Vi følger de 27 statshusmandsbrug fra etableringen på sønderjysk domænegods i 1920'erne og til 1980, da mindre end 1/4 lever af landbrug. Fremstillingen er sober og letlæselig og i ret vidt omfang renset for unødvendige etnologiske fagudtryk (i øvrigt er der en lille ordforklaringsliste). Helt befriet for (uforståelig) slang er den dog ikke, jfr. side 12 (»faktorer, der ... har ført til generering af en strukturforandring osv.«). Som naturligt er fokuserer fremstillingen på de materielle levevilkår, men kulturlivet – skole, foreningsliv, selskabelighed – behandles også, derimod ikke kirke. En meget væsentlig side af bogen er billeder, diagrammer, tavler og kort, som kun kan betegnes som fremragende. Allerede en

»billedlæsning« af bogen gør læseren fortrolig med hele udviklingen og menneskene i kolonien.

Det var meget at ønske, at der kom et par tilsvarende undersøgelser fra velvalgte egne i det øvrige land. Dels er det ved at være allersidste udkald, hvis man, som her, skal kunne nå at drage fordel af første-generationens personlige erindringer – og det er som sagt yderst værdifuldt – dels er der trods alt forskel på Sønderjylland og landet nord for Kongeåen; Sønderjylland er i virkeligheden et relativt husmandsfattigt område. Noget bunder i nationalitetsforholdene, som f.eks. i Sønderjylland virkede dæmpende på de sociale modsætninger, andet i særlig sønderjysk tradition f.eks. med hensyn til aftægt; man kunne også nævne den ublide start hernede på grund af mark-inflationen (hvor forholdene dog vist var lidt mere komplicerede, end de her gøres til). Men hovedbegrundelsen vil naturligvis ligge i, at husmandsbrugets udvikling i perioden 1920-80 er så væsentlig og spændende en side af det danske samfunds udvikling, og at man her finder svar på mange vigtige spørgsmål vedrørende det samfund, vi oplever i 1980'ernes Danmark. Det næst fornødne er at få tilsvarende analyser af levevilkårene for dem på nederste trin af landbostandens sociale rangstige, nemlig den meget talrige landarbejderstand. På grund af det sparsomme skriftlige kildemateriale haster denne opgave mindst lige så meget.

Paul G. Ørberg

Helle-Monette Klein og Keld Søgaard Christensen: *Husmandshjemmet. Kultur og bevidsthed blandt jyske husmænd i 1930'erne*. (Landbohistorisk Selskab, 1984). 103 s., ill., 70,- kr.

Den lille indholdsrige bog bygger på en analyse af det jyske blad »Husmands-

hjemmet« og to propagandafilme fra omkring 1940, »Storbyens Blændværk« og »Mulden drager«.

I et kort, indledende historisk rids redegøres der for, hvor differentieret et begreb »husmand« er. Analysen af nogle årgange af bladet fra 1930'erne med mange velvalgte citater og referater illustrerer udmærket det tidehverv, man stod ved begyndelsen af både økonomisk og kulturelt. Som allerede titlerne antyder, tegner filmene et helt unuanceret sort-hvidt billede af bylivet kontra landbolivet, et forhold som den samtidige kritik betegnende nok knap nok anmærkede. Samlet kan man sige, at bogens idé er god, vi får virkelig et godt indtryk af, hvordan tilværelsen som en helhed burde være i et godt husmandsmiljø efter de skrivende/ledende husmænds mening; bladanalysen giver os også et vist indtryk af, hvordan livet faktisk har været levet, men naturligvis langt fra fyldestgørende, hvad forfatterne selv er udmærket klar over (s. 97). Vi savner i høj grad undersøgelser af lokalsamfund, hvor de specielle forhold – brugsstørrelse og brugsform (jordrentebud), husmændenes rekruttering og deres og børnenes afvandring, skolegangseffekten, forbindelsen til kirkelige retninger og politiske partier, indsatsen i det kommunale selvstyre og andelsbevægelsen o.m.a. – blev gennemanalyseret.

Paul G. Ørberg

Poul Meyer: *Dansk Politik 1944-1984. Politiske begreber*. (G. E. C. Gad, 1984). 159 s., 150,- kr.

I disse randbemærkninger til de seneste fyrrer års danske politiske historie har den nu forhenværende professor i statskundskab taget en række mere eller mindre centrale emner op. Der er temaer, der i særlig grad har lagt beslag på

hans interesse som forsker. Hertil hører et afsnit om regeringsdannelser og et kapitel om offentlig forvaltning. Og der er emner, der som Sydslesvig-spørgsmålet 1945-1947 i særlig grad har lagt beslag på ham som politisk aktiv. Mest centralt står dog et kapitel om fordelingspolitik. Gennemgående skal de mange små løse ender hver have deres teoretiske knude, men en samlet teoretisk konception, der kan give en helhedsforståelse af periodens politiske historie, finder man ikke. Eller, som Poul Meyer selv udtrykker det, har han gennemgående forsøgt »ad induktiv vej at konstruere nogle begreber på grundlag af sociale kendsgerninger«. Teksten er altså i det store og hele formet som kommentarer til de begreber og teorier, han har fundet i den samtidige debat og den senere litteratur. Det har ikke kunnet undgås, at den over længere stræk fremtræder med kompendiets præg for de felter, den dækker.

Selve periodens »Danmarkshistorie« skimtes ikke rigtigt. Det skyldes ikke bare, at væsentlige emner som landets udenrigspolitiske placering, erhvervsstrukturen og socialstrukturen samt interesseartikulationen stort set ikke er taget op til behandling. Det hænger også sammen med, at Poul Meyer står meget famlende over for den opgave at skrive historie. Det hindrer ham ikke i at fremsætte den spydige bemærkning, »om der overhovedet bliver ret meget tilbage af en egentlig historisk disciplin kan måske diskuteres«. Dog er han klar over, at de egentlige samfundsvidenskaber har brug for undersøgelser, der dækker lange tidsrum, og deraf udspringer svære problemer: »De longitudinale studier (man er glad for, at han ikke siger historiske studier) er nemlig behæftet med den usikkerhed, der er en følge af, at såvel samfundet som de begreber, man anvender, ændres i tidens løb«. Hvis han havde præciseret sin op-

fattelse af hvorfor og for det tidsrum, han har valgt sig, konkretiseret på hvilke måder, ville der også være kommet et bidrag til det kapitel af »Danmarkshistorien«, som han øjensynlig gerne har villet have frem.

Johan Peter Noack

Københavns historie bd. 6 1945-80. Torben Ejlersen: Kraftcenter og fristed, (Gyldendal, 1983). 328 s., ill., 270,-kr.

Med dette bind 6 afsluttes den store fremstilling af hovedstadens historie, der hermed er ført frem til 1980.

Bogens smudsomslag, en gengivelse af Erik Hagens billede fra 1975, Sommer i den sorte firkant, fortæller i koncentreret form, hvad bindet må indeholde: Bysanering, spændinger mellem politi og unge, skrammellegepladser, plankeværker med graffiti, slumstormere og i det hele taget en fortælling om de alternative livsformer i storbyen med stærke spændinger til det etablerede samfund. Bogens undertitel er da også særdeles velvalgt – Kraftcenter og fristad. Det er karakteristisk for fremstillingen, at den hviler på et noget andet kildemateriale end de foregående bind. Efterkrigstidens mange betænkninger og kommissionsarbejder samt rapporter viser sig her at være særdeles værdifulde og givende kilder. På den anden side betyder det også, at materialet er blevet næsten uoverskueligt og mangesidet. Der er næppe tvivl om, at det har været en kæmpeopgave at få hold på de mange spørgsmål og problemstillinger, der ligger så tæt på vor egen tid, da det ikke mindst er vanskeligt at vurdere, hvad der på blot lidt længere sigt virkelig har haft betydning, og ikke blot var »medieskabte begivenheder«. Det er imidlertid lykkedes forfatteren at skabe en særdeles sober fremstilling, der ikke

glemmer eller dækker over hovedstadens mange problemer, ikke politisk hoverer, men redeligt beskriver og analyserer, hvorfor det ikke altid gik, som det burde.

Forfatteren har lagt en fornem fremstilling frem, der gerne må få efterligninger rundt om i landets større byer. Billedmaterialet er naturligvis ligesom omslaget, velvalgt.

Henrik Fode

Ning Smith og Johannes Thomsen (red.): *10 års kritisk historieforskning*. (Akademisk forlag, 1984). 224 s., 98 kr.

Denne artikelsamling er udgivet for at markere 10-årsfødselsdagen for »Kritiske Historikere«, dvs. organisationen for den fagkritiske virksomhed i historikermiljøet ved Københavns Universitet. Titlen er lidt misvisende i den forstand, at der ikke er tale om et udvalg af afhandlinger spredt over perioden, men en række nyskrevne artikler af nuværende eller tidligere aktive medlemmer af foreningen. Men emnerne markerer i hvert fald de interesseområder, der i særlig grad har haft foreningens opmærksomhed i seminarer, et tidsskrift (»Kritiske Historikere«, 1975 ff – et fuldstændigt register over indholdet er medtaget i denne bog), og som det hedder »i den almindelige studiepraksis«.

Foreningen blev til i opposition til og med det formål at kritisere den såkaldt borgerlige (en »bekvem« samlebeteegnelse for den ikke-marxistiske) historieopfattelse, historieforskning og historieformidling, og med det klare sigte at udvikle en marxistisk historiepraksis. Niels Finn Christiansen beskriver udmærket foretagendets opståen og udvikling og har en nøgtern holdning til, hvorvidt de ambitiøse mål er blevet indfriet. Først og fremmest mener han, »Kriti-

ske Historikere« har fungeret som et fagligt alternativ for et meget stort antal studerende og som en løs ramme for individuelle og gruppevise aktiviteter. Man har medvirket til at give mange historikere en solid indsigt i den historiske materialisme og på det mere konkrete plan introduceret nye genstandsfelter og teoridannelser, som ikke eller kun i ringe grad har haft traditionens bevågenhed i det københavnske universitetsmiljø.

De her sammenstillede artikler giver så et indtryk af disse forskningsområder. Det handler om fascismen (Karl Chr. Lammers), om overgangsproblematikken fra feudalisme til kapitalisme (Henrik Jensen), om arbejdsdisciplin og -moral i hele fire artikler, der også kan siges at være bevidsthedshistorie (Ning Smith & Signild Vallgård), arbejderhistorie (således bl.a. i en artikel om landarbejderspørgsmålet i 1860'erne og 70'erne (Jens Boel), kvindehistorie (i en synes jeg meget interessant undersøgelse af kvindelige butiks- og kontorfunktionærs forhold i København i mellemkrigstiden (Lise Skjøt-Pedersen & Leif Laursen)) og teknologihistorie (Johannes Thomsen). Og endelig om historiografi (i en artikel om Gustav Bang og det kritiske gennembrud (Mogens Rüdiger).

Fælles er vel en teoretisk bevidsthed (som nogle gange giver anledning til nogle synes jeg overflødige indledende krumspring) og en bevidst bestræbelse på at koble teori og empiri i en undersøgelse af den konkrete historiske virkelighed sammen. Hvilket selvfølgelig er helt fint.

Man kan konstatere, at »marxistisk historieforskning« efterhånden er et begreb med vide rammer og i nogle tilfælde i den praktiske udformning vanskelig at skelne fra ganske megen såkaldt ikke-marxistisk forskning. Men dette synes vel i øvrigt at være en generel tendens i

megen af de senere års historieforskning, at grænserne er blevet mere udvikede (selv om der naturligvis stadig er forskelle). Men det er kun godt, for det letter da en forhåbentlig frugtbar dialog.

Jens Chr. Manniche

Erik Ninn-Hansen: *Fra Christmas til Baunsgaard. Dansk politik fra 1948-73.* (Schønberg, 1985). 160 s., 198,-kr.

I 1974 udsendte Erik Ninn-Hansen en bog om »Syv år for VKR«. Bogens hovedemne var samarbejdet mellem disse partier, og den indeholdt megen god oplysning om dansk politik i årene 1968-73. Forfatteren, der blev justitsminister i firkløverregeringen 1982, har nu udsendt endnu en erindringsbog, der omfatter tiden 1948-73. Tidsmæssigt er der altså tale om nogen overlappning i forhold til den første bog.

De indledende afsnit om John Christmas Møller er en velment panegyrik, der imidlertid tilslører JCM's sammensatte karakter og i øvrigt baseres på oplysninger – om grænsespørgsmålet og retsopgøret – hvis rigtighed i bedste fald giver anledning til megen tvivl.

Medens Christmas Møller ikke var meget mere end en myte for ENH, har han i sin lange politiske virksomhed naturligvis truffet adskillige politiske aktører. Dem beskriver han i biografiske glimt og ud fra sin personlige opfattelse. Beskrivelserne er stort set elskværdige, hvad enten der er tale om partifæller eller modstandere, men trods venligheden giver de dog et bidrag til forståelse af det politiske persongalleri. Rammen om fremstillingen er naturligvis den indenrigspolitiske udvikling i årene 1948-73, og vi får derved en brik i puslespillet, som repræsenterer netop ENH's syn på tingene. Det er kun ved at samle et stort

antal sådanne brikker, at mosaikken kan danne et billede. Desværre har vi for få af den slags brikker her i landet.

Bogen indeholder et afsnit, der betegnes som »Det succesfulde tiår«. Afsnittet indledes således: »60'erne er blevet udlagt som det 20'nde århundredes let-sindige frikvarter. Betegnelsen er ganske og aldeles misvisende. Sjældent er der arbejdet så meget og med så gode resultater som netop i dette tiår«. I betragtning af at lønniveauet og inflationen i dette tiår var ca. 20 pct. højere end i de lande, vi skulle konkurrere med, og at kapitalindsatsen faldt væsentligt, turde det være en besynderlig karakteristik, der ikke bliver mere forståelig af det forhold, at der i denne periode gennemførtes udgiftskrævende foranstaltninger, som tynger os den dag i dag, og som er årsagen til en stor del af de vanskeligheder, som den nuværende regering har at slås med.

ENH's milde landsfaderlige indstilling over for såvel ubehagelige kendsgerninger som personer, der ikke er politisk enige med ham, præger i høj grad bogen. Det er en indstilling, der naturligvis er meget sympatisk men som til en vis grad kan give læseren det indtryk, at der ikke var forskel på nogetsomhelst. Og det er sikkert også en del af forklaringen på vælgerskreddet i 1973.

Poul Meyer

Kjell A. Eliassen & Mogens N. Pedersen: *Skandinaviske politiske institutioner og politisk adfærd 1970-1984. En kommenteret bibliografi.* (Odense Universitetsforlag, 1985). 158 s.

Denne bibliografi medtager den litteratur om de politiske institutioner og politisk adfærd i Danmark, Norge og Sverige, der er udkommet i perioden 1970-1984. Da de hidtidige bibliografier, som Scandinavian Political Studies (SPS) har

publiceret, kun går op til 1979, er den en tiltrængt ajourføring af litteraturen. I forhold til SPS-bibliografierne er Eliasens og Pedersens bibliografi på den ene side bredere, idet den registrerer al litteratur. Det vil sige, at den som noget nyt også medtager ikke-skandinaviske forskeres undersøgelser samt ikke-politologers arbejder, når de skønnes relevante. På den anden side er bibliografien også snævrere, da den dels blot medtager litteraturen vedrørende Danmark, Norge og Sverige, dels kun registrerer litteratur om følgende fire hovedemner: politiske institutioner og eliter, politisk deltagelse, den politiske beslutningsproces og den offentlige sektor. Disse fire overordnede emner er igen inddelt i en række underemner.

Bibliografien består af tre dele: de synoptiske oversigter, nationalbibliografierne plus en kort komparativ bibliografi. Den tager udelukkende publicerede bøger og artikler i tidsskrifter med, og det kan naturligvis diskuteres, om den ikke også burde have medtaget andre typer af litteratur, f.eks. konferencebidrag. Under alle omstændigheder er det en tiltrængt, fornyende og nyttig bibliografi, der giver overblik over den eksisterende litteratur.

Peter Sørensen

Steen Steensen: *Den sociale komedie. De intellektuelles vej til magten.* (Forlaget i Haarby, 1982). 332 s.

I denne bog – der må karakteriseres som en debatbog eller snarere et polemisk indlæg – er det forfatterens tese, at alle revolutioner i princippet foregår og ender på samme måde. De intellektuelle er de revolutionære. Deres mål er klasseherredømmet. Når de har erhvervet en vis materiel og åndelig styrke, slår de til og nedkæmper den vaklende overklasse. I denne kamp allierer de intel-

lektuelle sig med underklassen, idet de forkynder, at det er underklassens stræben efter frihed, lighed og solidaritet, der er revolutionens mål. Når kampen er slut og magten opnået, sættes hjælpeklassen på plads, og de nye herrer former samfundet efter deres interesser. Denne tese forsøger forfatteren at sandsynliggøre med den franske revolution i 1789, den russiske i 1917 og studenteroprøret i 1960'erne. Tesen er ganske stimulerende, men højst diskutabel.

Resten af bogen bruges til en behandling af den intellektuelle klasse i dag – sammensætning, magterobring, magtbasis, undertrykkelses- og udbytningsmetoder – men forfatteren er så ensidig og hadsk i sit angreb på de intellektuelle, at det er svært at tage ham alvorligt.

Peter Sørensen

Dansk politihistorisk bibliografi 1682-1938. Ved Lisbeth Dilling og Hans Mikkelsen. (Politi-historisk Selskab, 1983). 88 s.

Denne udmærkede lille bibliografi omfatter om ved 1.000 numre om politiets historie op til enhedspolitiets indførelse 1938.

Registret er kombineret forfatter-, emneords-, periodika- og stednavneregister, og det fungerer tåleligt. Den emnemæssige og bibliografiske afgrænsning er ret kompliceret, men fremstillet på en overskuelig måde. Tre sider med en arbejdsbeskrivelse lader ane, at der er tale om et arbejde, udført af biblioteksstuderende. Dette afsnit burde nok have været fjernet i den publicerede udgave, da det har liden interesse for bibliografierne brugere. Til gengæld er det udmærket, at der er seks sider om politiets udvikling i perioden; samt en liste over den gennemgåede litteratur til bibliografien.

Ib Gejl

Nordisk Lovoversigt. Viktige lover for Kvinner ca. 1810-1980. Red. af Ida Blom og Anna Tranberg. (Nordisk Ministerråd, 1985). 225 s.

Denne lovoversigt ser ved første øjekast grim og kedelig ud, men viser sig at være en uhyre nyttig håndbog. Den er blevet til som led i et nordisk forskningsprojekt, der hedder »Kvinnens arbeid i samfunn og familie i de nordiske land ca. 1870-1970«, og den registrerer love fra det egentlige Danmark, Finland, Island, Norge og Sverige, som har reguleret kvinders økonomiske, sociale og politiske rettigheder i den anførte periode; opmærksomheden har specielt været rettet mod bestemmelser om formel forsøksbehandling.

Lovene er ordnet kronologisk for hvert land, og oversigten bliver ikke mindre nyttig af, at hver lov er forsynet med et resumé, der kan være refererende, citerende eller vurderende. Resuméet er ofte kort, men fylder dog i nogle tilfælde en hel eller en halv side. Ved siden af den kronologiske ordning hjælper et stikordsregister brugeren til at finde frem til de ønskede love.

Den norske projektleder Ida Blom har også skrevet en slags indledning om »Noen hovedlinjer gjennom lovværket fra 18- og 1900-tallet«. Hun starter fornuftigt og rigtigt med at påpege faren ved at anvende love som kildemateriale til viden om faktiske samfundsforhold på grund af lovenes normative karakter, der ikke nødvendigvis svarer til virkeligheden.

Tove Elklit

Rådstuearkiver. Køge Rådstue. Arkivregistratur. (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Kbh., 1985). 65 s.

Rådstuearkiver er betegnelsen for købstadsarkiver indtil 1868. Blandt de bedst bevarede er Køge Rådstuearkiv, der nu foreligger nyordnet efter en standardmodel for rådstuearkiverne, som er blevet udarbejdet af Landsarkivet for Sjælland m.v.

Registraturen består af 2 hoveddele: »Om Køge Rådstuearkiv«, det vil sige en indledning, skrevet af Erik Nørr, og selve registraturen, udarbejdet af H. Sode-Madsen, Ole Degn og Erik Nørr. Indgangen til registraturen er let på grund af en udførlig indholdsfortegnelse til både indledning og selve registraturen. Der findes også et register, der medtager organer, institutioner og til dels arkivalietyper.

Tove Elklit

Harald Jørgensen: *Set og oplevet, nogle erindringsblade.* (C. A. Reitzel, 1983). 279 s., 165 kr.

I sit otium har den utroligt flittige landsarkivar Harald Jørgensen nu til sit omfattende forfatterskab føjet et lille bind erindringer, som vil glæde alle yndere af memoirelitteraturen. Med stor takt og tilbageholdenhed skildres den moderløse drengs tidlige barndom, hvor den store fader mest optrådte ved middagsbordet i færd med at redegøre for dagens retssager. Man forbløffes unægtelig over, at det virker nærmest halvtildigt, at den lille HJ overhovedet kom i Viborg Katedralskole. Men efter velaflagt studentereksamen trak familien vist et lettelsens suk over, at den unge mand valgte historien fremfor teologien.

Af betydelig faglig interesse er skildringen af studietiden, og nok en gang konstaterer vi, hvor stor betydning »det faglige milieu« har spillet, først i »De historiestuderende« (hvortil kommer en øjenvindneberetning om rabal-

dermødet 1. maj 1928, da Arup med studenternes stemmer valgtes til formand for »Historisk Samfund«, derpå og især i den ellers lidet kendte »Historiskerkreds af 1929«, hvis ledende kraft var Henry Bruun (men hvor også bl.a. Povl Bagge, Afzelius og Georg Nørregaard var virksomme).

Om end studiet endnu næppe var absolut brødløst, ansås det dog fordelagtigt tidligt i studiet at skaffe sig kontakter udadtil, og som ældre student blev HJ medarbejder på Hans Jensens stænderhistorie til den formidable timeløn af 2 (to) kr. Sammen med et legat muliggjorde dette en rejse til Folkeforbundet i Geneve; og det virker næsten, som om den senere livsbane som arkivar med betydelige internationale kontakter blev afstukket allerede her.

Også den gang gik de første kandidatår (1930-34) med diverse fagligt og især indtægtsgivende arbejde; thi akademikerarbejdsløsheds-kasser var tiden helt fremmed (når ikke mindst anmelderen af en senere årgang i aktivt organisationsarbejde gang på gang kom på kollisionkurs med den ældre generation om mål, midler og måske især stil, mødtes vi så at sige altid med en utrolig forståelse for, at noget skulle der gøres for de unge arbejdsløse kandidater).

Fra 1934 til 1977 virkede HJ i arkivvæsenet, og med fast stilling og kontakter til såvel Politiken som det gamle Institut for Historie og Samfundsøkonomi blev ikke blot ægteskab, men også bilkøb muligt.

Her oprulles et omfattende persongalleri, lige fra det korte ophold i Kr. Erslevs entre til den nye generation af arkivarer. Gang på gang mærker man, at forfatteren har træning fra DBL; vi får facts, gerne morsomt og karakteriserende, men så at sige altid uden brod; så vidt muligt huskes kun det positive. Og vi møder rækken af værker fra Trap, »Dansk Kultur«, og stribevis af fagtid-

skrifter, som dog ikke forhindrede en strøm af afhandlinger og bøger, organisationsarbejde oma.

Men det er ikke fordi HJ ønsker at skjule noget for sine læsere. Således har han afgjort mødt skuffelser i sit lange liv. Men som han selv siger, lå det ikke for ham »at stille sig op ved grædemuren«. Hvis en plan slog fejl, var der da nok af udfordringer, ikke mindst takket være den ekspansion inden for arkivvæsenet (både hvad angår personale og bygninger), som HJ selv var med til at gennemføre. Hvis faglige »inderkredse« holdt ham ude fra egne snævre områder, fik han til gengæld afløb for sin enorme virkelyst på andre felter (f.eks. den Letterstedtske forening, Nordisk Arkivnyt, den internationale arkivorganisation oma.). Foruden den umiddelbare fornøjelse ved at læse den livligt underholdende bog får læseren et ikke uvigtigt indtryk af den danske historiker- og arkivverdens dagligdag igennem godt halvhundredede år.

Troels Dahlerup

Henning Grelle: *Under de røde faner – En historie om arbejderbevægelsen.* (Fremad, 1984). 216 s., 350 kr.

Denne bog er først og sidst et pragtværk, skabt for at fejre 75 års jubilæet for Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv. LO's forretningsudvalg har etableret det økonomiske grundlag for værket, og det har været noget med mange penge. Bogen bringer farvebilleder af omkring 200 faner og bannere, repræsentativt udvalgt blandt arbejderbevægelsens faner gennem tiderne. Man har tilgodeset alle sider af arbejderbevægelsen. Mest er der tale om faglige faner, men også bevægelsens politiske del er rigt repræsenteret, ligesom arbejderkulturens forskellige grene fra kolonihavebevægelse til sangforeninger.

Den første danske fane stammer fra 1872. Helt fremmed var fanen som symbol ikke for arbejderne, der kendte de tidligere lavsfaner. De nye faner var dog af en anden beskaffenhed med andre motiver og tekster og med rød som den dominerende farve. Farverne blå (først og fremmest til faglige faner), grøn, hvid og sort (til de grafiske fag) blev dog også brugt. De fleste faner blev fremstillet af mindre, selvstændige fanefabrikanter eller større flagfabrikker. Bedst kendt og mest produktiv var måske Carl Monrad, der begyndte sin virksomhed i Brødstrup og fra 1896 havde fanefabrik i København.

Fanerne har en rig billedverden. De faglige faner bringer især billeder af fagets værktøj eller af en arbejder i færd med at bruge dette værktøj eller maskine. Ellers er det mest to hænder i håndtryk, symboliserende solidaritet og sammenhold, eller en stiliseret kvindefigur, ofte symboliserende frihedsgudinden. Mange af fanerne har foruden angivelse af tilhørsforholdet også påmalet slagord og sentenser, f.eks. »Frihed, lighed og broderskab« og »Enighed gør stærk« i flere varianter. Men bogens sigte er en præsentation og fremvisning af de

smukke og spændende faner, ikke en egentlig analyse af motiver og tekst. Der vil således kunne rejses en række spørgsmål, som man ikke får svar på, f.eks. hvorfor netop tjenere og tobaksarbejdere bruger bikuben som symbol. Tjenerne i Sønderborg er dog mere pro-saiske og vandrer frem under ske, kniv og gaffel. Bogens tekst består mest, som det angives i undertitlen, af baggrundso-rientering om arbejderbevægelsens poli-tiske og faglige udvikling.

Nogle faner er tegnet af kunstnere, f.eks. Socialdemokratisk Forbunds jub-læumsbanner fra 1896 af Thorvald Bindsbøll. Traditionen er fulgt op i de moderne faner, f.eks. Henry Heerups motiv til Renovationsarbejderne 1967 og reklametegneren Marc Bonnets kendte næve med rød rose, som So-cialdemokratiet i Otterupkredsen har fra 1976. Fiks og moderne er maler Erik Winthers fane til Århusmalerne fra 1978.

Som sagt i indledningen: bogen er først og fremmest et pragtværk med en solid og god baggrundstekst; den kunne måske godt have handlet lidt mere om selve fanerne.

Ib Gejl